

9(47.60)

1736

Народны Камісарыят Асьветы Б. С. С. Р.

Проф. У. ПІЧЭТА

~~ДУБЛЕТНЫ АРХІВ
 Урады Беларускай Народнай Рэспублікі
 Імя Гомана
 Адрэса № 3897~~

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА
 МАСКВА—1924—ЛЕНІНГРАД

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ
 БІБЛІЯТЭКА
 БЕЛАРУСІ

Тэрыторыя і яе мінулае.

I. Агульны выгляд.

Рэльеф. Славянскія пляменьні, якія асноўным ядром увайшлі ў склад *беларускага народу*, засялялі паўночна-заходнюю частку ўсходня-эўрапейскай раўніны, замкнёную ў чатырохкутніку рэк: Заходняй Дзвіны, Нёману, Прыпяці, вышняявіны Дняпра з Барэзінай. Паверхня першапачатковай беларускай тэрыторыі дзеліцца па свайму характару на дзве часткі: паўночную—узгоркавую і паўднёвую—нізінную. Паўночна-ўсходняя частка Беларусі зьяўляецца працягам сярэдня-расійскага ўзвышша. На паўночна-заходняй частцы раскінуты Вілейска-Нёманскае ўзвышшы, якія зьяўляюцца вадападзелам паміж вадазборамі Чорнага мора й Бальтыцкага. На поўначы тэрыторыі цягнецца ў паўднёва-нікавым кірунку з поўдня і паўднёвага-ўсходу на поўнач і паўночны захад ад Віцебску Нэвэльска-Віцебская горная града, якая падымаецца над роўнем мора да 100—140 с. Усходняя частка тэрыторыі, раскінутая ў паўднёва-заходняй частцы сярэдня-расійскага ўзвышша, мае хвалістую паверхню, на якой сустракаюцца ўзвышшы, да 147 с. вышыні над роўнем мора. Самае высокае ўзвышша „Окаўскі лес“ злучае Валдайскае ўзвышша з сярэдня-расійскім узвышшам. Другая горная града цягнецца на паўднёвы захад ад Валдайскага ўзвышша і дасягае 100 с. вышыні над роўнем мора. Іншыя ўзвышшы падымаюцца на 120—140 с. над роўнем мора. Усе гэтыя ўзвышшы зьяўляюцца вадападзелам паміж Волжскім, Заходня-Дзвінскім і Дняпроўскім рэчнымі вадазборамі. Паўднёвая частка беларускай тэрыторыі—гэта ёсць багніста-лясістая нізіна, гэтак званае Палесьсе. Толькі ўздоўж крутых і высокіх правых берагоў Прыпяці, асабліва каля Мазыра, знаходзяцца мясцовасці, якія крыху падымаюцца над агульным роўнем, гэта аднак нязначна змяняе агульны характар мясцовасці.

Абвадненьне. Рэкі Беларусі прыналежаць да чатырох галоўных рэчных вадазбораў: Нёманскага, Заходня-Дзвінскага, Дняпроўскага і часткай Волжскага. Першыя два рэчныя вадазборы ўваходзяць у склад вадазбору Бальтыцкага мора. Два апошніх рэчных вадазборы зьяўляюцца часткамі вадазбору Чорнага й Каспійскага мораў. Вадападзеламі, як паміж морскімі, гэтак і паміж рэчнымі вадазборамі, зьяўляюцца ўзвышшы, раскінутыя на тэрыторыі. Вілейска-Нёманскія ўзвышшы аддзяляюць Бальтыцкі вадазбор ад Чарнаморскага, „Окаўскі лес“ зьяўляецца вадападзелам паміж Дняпром з аднаго боку і прытокамі Заходняй Дзвіны і Волгі—з другога. Узвышша, што знаходзіцца на паўднёвы-захад ад „Окаўскага лесу“, зьяўляецца вадападзелам паміж прытокамі Заходняй Дзвіны і Дняпром. Іншыя ўзвышшы аддзяляюць вадазбор Дняпра ад вадазбору Волгі. На поўначы тэрыторыі цягнецца

р. Заходняя Дзвьіна, адзеленая шэрагамі ўзгоркаў ад вадазбору р. Нёману і Валдайскамі гарамі ад вадазбору р. Вялікай і Лаваці. Дняпро цячэ амаль-што па сярэдзіне тэрыторыі, а паўднёвая частка тэрыторыі абвадняецца Прыпяццю. Вадазборы рэк значна прыбліжаюцца адзін да другога. Нязначная вышыня ўзгоркаў не перашкаджала зносінам і ўзаемнаму уплыву паміж усімі насельнікамі тэрыторыі. Правыя прытокі З. Дзвьіны—Дрысса, Аболья, Усьвяча збліжаюць З.-Дзвьінскі вадазбор з вадазборам Чудзкага і Ільменскага вазёр. Левыя прытокі—Лучэса, Каспля, Улла—злучаюць З. Дзвьіну з вадазборам Дняпра. Вышнявіны З. Дзвьіны, падыходзячы вельмі блізка да вышнявін Волгі, злучаюць вадазборы гэтых рэк. Левай прытокай—Уллою З. Дзвьіна злучаецца з Бярэзінай. Левай прытокай З. Дзвьіны—Дзіснай і правай прытокай Віліі—Жымянай, злучаюцца вадазборы З. Дзвьіны і Нёману. Дняпроўскі вадазбор р. Бярэзінай і яе прытокай Поняй праз Вілію збліжаецца з вадазборам Нёману. Вышнявіны Дняпра злучаюць вадазбор Дняпра і Волгі разам з Акой. Прыпяць сваім вусццем зьвязваецца з сярэднім Дняпром, а сваімі вышнявінамі праз сваю прытоку Піну і Мухавец, прытоку заходняга Бугу, прыбліжаецца да Вісьлянскай воднай артэрыі; рэчкай Ясельдай праз Шару, прытоку Нёману, Прыпяць злучаецца з вадазборам Нёману. Дзякуючы гэтаму вадазборы Бальтыцкага і Чорнага мораў былі вельмі блізкі паміж сабой. Тэрыторыя Беларусі багата вазёрамі і балотамі. Ува ўсходняй часьці тэрыторыі вазёр нямнога. Найбольш значнымі з паміж вазёр зьяўляюцца: возера Лубань (73,9 кв. в.) у паўночнай часьці тэрыторыі, возера Князь (49,5 кв. в.) у паўднёвай часьці. Балоты пераважна спатыкаюцца ў заходняй і паўднёвай частках тэрыторыі.

Глеба. У стасунку да глебы тэрыторыя Беларусі прыналежыць да нечарназёмнай паласы і азначаецца вялікай разнастайнасьцю ў залежнасьці ад паасобных раёнаў. Наогул-жа на тэрыторыі Беларусі спатыкаюцца глебы: суглінкавыя, балотныя (багністыя), пясчаныя, патрабуючыя або значнага ўгнаеньня, або зусім няпрыгодныя для сельскага гаспадаркі.

Клімат. У стасунку да клімату тэрыторыя Беларусі прыналежыць да мернай паласы, у якой няма раптоўных пераходаў ад дзеннай гарачыні да ночнага холаду. Кліматычныя ўмовы залежаць ад палажэньня Беларусі ў паўночна-заходняй часьці ўсходня-эўропэйскай раўніны. Пераважным ветрам трэба тут лічыць паўночна-заходні, які прыносіць з сабою значную колькасьць вільгаці і павышае зімовую тэмпературу. Сярэдняя гадавая тэмпература хістаецца паміж $+4,5^{\circ}$ ува ўсходняй, $+5^{\circ}$ у паўночнай і $+6^{\circ}$ у заходняй частках тэрыторыі. Пору году не размяжованы раптоўна адна ад другой і вызначаюцца вялікай нясталасьцю. Часта бывае, што ў маі і чэрвені паяўляюцца халады, якія значна шкодзяць расьліннасьці. Лета бывае то засушлівым, то надта дажджыстым. Гэтка самая й восень. Зіма бывае або сьнежнай і цёплай, або бяссьнежнай і халоднай. Большую частку году неба бывае пакрыта воблакамі. Найбольшая колькасьць воблачнасьці прыпадае на зімовыя месяцы: лістапад, сьнежань і студзень. У летнія месяцы воблачнасьць найменшая. Што датыча вільгаці, то ўся тэрыторыя Беларусі даволі ёю багата. Першае месца ў гэтых адносінах займае Палесьсе. Найбольшая колькасьць атмасфэрных ападаў прыходзіцца на летнія месяцы.

Расьліннасьць і жывёльнасьць. Тэрыторыя Беларусі—гэта краіна лясоў, раскінутых на ўзвышшах і на нізінах—паміж балот. Лясы Беларусі маюць характар мяшаных лясоў. У ігlastых лясах найчасцей спатыкаюцца хвоя, а ў ліставых лясах—вольха, бяроза, асіна. Апрача гэтага растуць ясьень, клён, ясакар, бук, ліпа, дуб, рабіна, вяз. Даволі часта спатыкаюцца хмызьнякі, заросшыя барбарысам, баярышнікам, шыпшынай, чарніцай, брусніцай, калінай, цярноўнікам, малінай,

парэчкамі. Распаўсюджаны і садовыя фруктовыя гатункі, як яблыны, грушы, сьлівы, вішні. Тэрыторыя багатая травяной расьліннасьцю. Усяго спатыкаецца да 900 відаў расьлін, якія адносяцца да расьліннасьці сухіх лугоў, леснай, травяной, воднай і балотнай, а гэтак сама да расьліннасьці ўзораных лугоў. З паміж травяністых расьлін зьвяртаюць на сябе асаблівую ўвагу лекавыя травы: крываўнік, буквіца, чарада, клін, падтыньнік, малочніца, сардэчнік і інш. Жывёльнасьць Беларусі ў даўнейшыя часы была вельмі багатай і разнастайнай. Спатыкаліся тут дзікія каты, расамахі, буры мядзьведзь, ласка, барсук, рысь, воўк, ліса, куніца, тхор, выдра, гарнастай, норка, вьвэрка, бабры. Капытныя жывёлы былі прадстаўлены выміраючымі зубрамі, ласямі, дзікамі і звычайнай свойскай жывёлай. Нязвычайна багатая тэрыторыя птушкамі, паміж іх нямала драпежных, як напрыклад: арлы, бэркуты, арляняты, крыкуны, белыхвосты, сокалы, ястрабы, сычы, совы, пугачы і соўкі. Вельмі багатая прадстаўлены вераб'іныя гатункі; спатыкаем тут — начніц, стрыжоў, ластавак, удодаў і інш. Багатая спатыкаецца тут і сьпеўных птушак — дразды, пеначкі, малінаўкі, пліскі, чыжы, шчыглы. З паміж лязячых птушак маюцца зязюля, дзяцел, круцігалоўка. Курыны род прадстаўлен — глушчамі, цецярукамі, курапаткамі, перапёлкамі. Распаўсюджаны і цыбатыя птушкі: жураўлі, буслы, чыбісы, шэрыя чаплі, дзяргачы, лысухі, водныя куркі. Плывуны-птушкі прадстаўлены чайкамі, шэрымі гусямі, дзікімі качкамі і інш. У параўнаньні нямнога на тэрыторыі гадаў, паміж якіх найчасцей спатыкаюцца: яшчаркі, вужы, сьліўні і гадзіны. Нязвычайна багатая царства рыб: вокунь, судак, ерш, бычкі, яззі, мянтузы, сом, карп, шчупак, карась — спатыкаюцца ўсюды. У Заходняй Дзевіне апрэча гэтага — ласосі, міногі, калюшкі, быстранкі, а ў Прыпяць часамі заплываюць асетры, чарнаморскія селядцы, стэрлядзі.

З прычыны мноства лясоў на тэрыторыі Беларусі багатая маецца шасьціножак, галоўным чынам, двукрылых: камароў і мошак.

Уплыў прыроды на гісторыю. Геаграфічныя варункі маюць вялікі ўплыў на гістарычнае жыцьцё народу. Адсутнасьць горных перашкодаў спрыяла аб'яднаньню насяленьня і зносінам. З другога боку, вялікая колькасць лясоў зьяўлялася часткова перашкодай расьсяленьню насяленьня па ўсёй тэрыторыі. Блізкасьць аднаго рэчнага вадазбору да другога давала магчымасьць насяленьню перасоўвацца па рэках і дзякуючы гэтаму даволі хутка каланізаваць тэрыторыю. У той самы час тыя-ж вадападзелы служылі як этнографічнымі граніцамі беларускага пляменьня, гэтак і політычнымі граніцамі ўтвараючыхся політычных організаў. Аднак нявыгодным з надворнага боку для тэрыторыі было тое, што яе граніцы былі пазбаўлены значных прыродных перашкод. Тэрыторыя была даступна розным чужаземным напалам і найсьціям. Злучаная сваімі рэчнымі вадазборамі з Бальтыцкім морам, тэрыторыя Беларусі зьяўляецца пляцам барацьбы чужаземных дзяржаў за берагі Бальтыцкага мора. Беларусь ня раз была спустошана вайной, а гэта прыпыняла яе эаномічнае і культурна-соцыяльна-політычнае разьвіцьцё. Пад уплывам і ў залежнасьці ад прыроды ўтвараўся і першапачатковы эаномічны быт народу і ўвесь уклад яго жыцьця. Прымітыўная эксплёатацыя (выкарыстаньне) прыродных багацьцяў будзе на працягу доўгага часу падставай народнае гаспадаркі. Злучанасьць галоўных рэчных вадазбораў з Бальтыцкім морам прымусяць Беларусь стыкацца з іншымі народамі, з якімі на тэрыторыі Беларусі будзе наладжвацца гандаль і культурна-эаномічныя зносіны. З другога боку, блізкасьць вадазбору верхняга Дняпра да вадазбору Волгі і Дону дасць магчымасьць насяленьню прымаць удзел ва ўсходнім гандлі і разам з гэтым быць перадавальнікам усходніх тавараў на Запад. У залежнасьці ад палажэньня тэрыторыі знаходзяцца і культурна-політычныя сувязі і адносіны Беларусі ў гістарычныя часы. Суседзтва з

больш джымі эаономічнымі і політычнымі арганізмамі, як Польшча і Масква, зьяўлялася значнай перашкодай на шляху нацыянальна-культурнага і політычнага разьвіцьця беларускага народу. На тэрыторыі Беларусі стыкнуцца польскі і велікарасійскі культурныя ўплывы. Нацыянальна-культурнае і політычнае адраджэньне пачнецца пазьней і будзе адбывацца больш павольным тэмпам, чымся ў іншых краях.

2. Мінулае тэрыторыі.

Геолёгічная будова. У большасьці геолёгічных пэрыодаў тэрыторыя Беларусі была морскім дном, хаця рэшткі гэтых адкладаў спатыкаюцца даволі рэдка. У паўночна-ўсходняй частцы тэрыторыі (б. Віцебскай і б. Магілёўскай губ.) усюды спатыкаюцца ледавіковыя адклады, якія пакрываюць ніжэйпаложаныя пароды. Тут мае перавагу гэтак званая дэвонская формацыя. Пласты яе цягнуцца ад Рыскае затокі праз увесь вадазбор Заходняе Дзьвіны. Мінэральны склад, які спатыкаецца ўкраіне ўтвораў дэвонскае формацыі, адзначаецца недахватам цвёрдых і разнастайных зямных парод. Спатыкаюцца толькі вапнякі і пескавікі. У першых пападаюцца выкапні чарапашын, а ў другіх—рэшткі рыб. У паўднёва-ўсходняй частцы Беларусі маюць перавагу абгаленыя крэйдавыя формацыі. Апрача крэйдавых парод вядомы гэтак сама зеленавата-шэрыя гліністыя пяскі з рэшткамі цвёрдага скалкавага пескавіку. У Палесьці крэйдавыя адклады складаюцца з даволі рыхлае крэйды з скалкамі і непранушчаючых воду белых крэйдавых маргеляў. Нарэшце, у паўднёвай частцы б. Магілёўскай губ. і Палесься спатыкаюцца глаўконітавыя і белыя кварцавыя пяскі з праслоямі цёмнай гліны; гэтыя пяскі зьяўляюцца вынікам утварэньня трэтычнай сыстэмы з дамешкай крэйдавай формацыі ў выглядзе кавалкаў крэйды, вымытай з крэйдавых парод. Ад геолёгічнае будовы залежыць убогасьць Беларусі карыснымі выкапнямі. На тэрыторыі маецца ў нязначнай колькасьці жалезная руда, галоўным чынам у паўночнай частцы. У паўднёвай і паўднёва-ўсходняй частцы тэрыторыі спатыкаецца ў вялікай колькасьці балотная жалезная руда, аднак, даволі дрэннага гатунку, а гэтак сама знаходзіцца гліна ўва ўсходняй частцы тэрыторыі. Апрача гэтага, у паўночнай і ўсходняй Беларусі распаўсюджаны вапнякі і доломіты, а гэтак сама ёсьць торф, асабліва ў паўночна-ўсходняй частцы Палесься. Нарэшце, у паўночнай частцы знаходзяцца мінэральныя крыніцы, пераважна жалезістыя, але невялікай вартасьці. Агульны характар геолёгічнае будовы меў для народнае гаспадаркі вялізарнае значэньне.

Археолёгічнае мінулае. Эпоха палеоліта. Археолёгічныя раскопкі на тэрыторыі Беларусі маюць сваю значную даўнасьць. У параўнаньні з археолёгічнымі дасьледаваньнямі поўдня і ўсходу ўсходня-эўрапейскай раўніны, тэрыторыя Беларусі зьяўляецца мала дасьледаванай. Археолёгічныя помнікі—матар'ял вялікай гістарычнай вартасьці. Яны даюць магчымасьць як пранікнуць далёка ў мінулае тэрыторыі, гэтак і намяць асноўныя вехі ў яе гістарычнай эвалюцыі; адначасна з гэтым археолёгічныя помнікі даюць багаты матар'ял, на падставе якога можна выявіць бытавы ўклад жыцьця насяленьня. З археолёгічнага боку найбольш дасьледаваны б. Віцебская губ., у яе заходніх частках, і Смаленская губ. Рэшта тэрыторыі толькі пачынае дасьледавацца. Найбольш старажытнай эпохай зьяўляецца эпоха каменнага веку. Гэты апошні дзеліцца на палеоліт і нэоліт. Характэрнай азнакай першага зьяўляецца ўжываньне прыладаў з неацэсанага каменя, тады як у эпоху нэоліта ўсе прылады адшліфаваны. Эпоха палеоліта ў параўнаньні слаба прадстаўлена на тэрыторыі Беларусі. Палеолітычныя прадметы знаходзяцца ў паўночнай і сярэдняй част-

ках. У вадазборы верхняга Дняпра іх зусім не знаходзяць. Найбольшая колькасць прадметаў палеоліта прыпадае на Віцебскую губ. Гэтак, у Себескім павеце, на беразе возера Глубачынскага, знойдзен экзэмпляр адбіўнай скалкавай стралы. У Гарадоцкім павеце знойдзена мноства скалкавых нажоў. Скалкавыя прылады спатыкаюцца і ў іншых паветах: Веліскім, Нэвэльскім, Віцебскім на правым беразе З. Дзьвіны. Паасобныя прадметы палеоліта знаходзяцца і на тэрыторыі Меншчыны.

Эпоха нэоліта. Помнікі нэолітычнага пэрыяду прадстаўлены больш багата. Яны спатыкаюцца на ўсёй тэрыторыі Беларусі, хаця разьмяркованы няроўна. На поўнач ад левага берагу З. Дзьвіны прадметы эпохі нэоліта пападаюцца невялікімі групамі. На тэрыторыі на поўдзень ад Заходняй Дзьвіны нэолітычныя прадметы спатыкаюцца гусцей. Вялікая майстэрня каменных прыладаў была знойдзена каля злучэньня рэк Нарвы і Бабра ў Горадзеншчыне. Гэтак разьмеркаваньне прадметаў нэоліта сьведчыць аб тым, што часьць насяленьня жыла вандроўным жыцьцём, а другая аселим. Нэолітычныя становішчы былі раскінуты на берагох рэк, вазёр, дзе можна было знайсці рыбу для жыўнасці і скалку для вырабу прыладаў. Разам з гэтым спатыкаюцца прадметы нэолітычнай эпохі, зробленыя з такіх гатункаў каменя, якія не спатыкаюцца ў паўночнай часьці Беларусі, а гэтак сама пацеркі і чарапашыны, што сьведчыць аб разьвіцьці таварамену з судзьмі. Прадметы нэоліта зьяўляліся прыладзьдзямі для барацьбы з жывёлаю і дзеля паляўніцтва. Апрача гэтага, да нэоліта адносяцца: долаты, рубілы, сякеры, сярпы, жорны і інш. У эпоху нэоліта ўжо было вядома ганчарнае рамясло. У паўднёвай часьці Беларусі была знойдзена магіла з чатырма глінянымі пасудзінамі. Пахаваньне нябожчыкаў у эпоху каменнага веку яшчэ ня мела пэўнай усталенай формы. Існуюць магілы дваякага тыпу пахаванья: адны—рэзультат трупаспаленьня, другія—рэзультат трупазаканьня.

Мэталічная эпоха. Помнікі бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі спатыкаем даволі рэдка. У паўночнай часьці тэрыторыі зусім ня знойдзена помнікаў гэтае эпохі. У Смаленшчыне, у гэтак званым Гнездаўскім могільніку, знойдзена некалькі невялікіх выпуклых гузікаў, рэшткі доўгага, падобнага да чаравіка, бронзавага футляра, бронзавая спражка, бронзавы персьцень, прасунуты ў загнуты канец дроту, кавалак бронзавай чатырохкутнікавай бляшкі, загнутае дужкай, з чатырма цьвічкамі на канцох. Наогул, бронзавыя помнікі Смаленшчыны нязначны. Больш помнікаў бронзавага веку спатыкаецца ў Меншчыне. Прадметы мэталічнай эпохі прыналежаць да жалезнага веку; гэты век папярэджаўся гэтак званай „пераходнай эпохай“, калі побач з прадметамі жалезнымі ўжываліся і каменныя прылады. Пераход ад каменнага пэрыяду да жалезнага веку адбываўся вельмі паволі. Помнікі мэталічнага пэрыяду не адносяцца раней X—XI сталеццаў. Да іх адносяцца: пацеркі са шкла, нашыйныя ланцугі з буйных або дробных колак, пакручастыя наручнікі, сякеры, пікі, нажы, мячы, мэталічныя бляшкі, жалезныя астрогі, жалезныя цьвікі, вяжкі на голаў, ланцужкі на шыю, фі улы, пярсьцёнкі, паясы, кальчужныя тканіны, прасьніцы. Ад эпохі мэталічнага веку захавалася значная колькасць курганоў, могільнікаў. Раскопкі высвятляюць форму пахаванья нябожчыкаў. У раёне З. Дзьвіны пераважна палілі трупаў. У раёне Прыпяці і Бярэзіны пераважна закопвалі трупаў у зямлю. У раёне верхняга Дняпра і Сожы шмат-дзе часьцей закопвалі трупаў, чымся палілі. Немагчыма азначыць, да якога народу прыналежаць раскіданыя па тэрыторыі могільнікі. У кожным выпадку яны былі не славянскія і не латыскія. Латышы называюць гэтыя магілы чужымі. Разам з гэтым па левых прытоках Заходняй Дзьвіны, а гэтак сама ў Горадзеншчыне, Віленшчыне знаходзяцца ў вялікім ліку курганы, у

якіх труны пароблены з каменных пліт. Побач з гэтакімі магіламі спатыкаюцца курганы, абложаныя каменнямі, а на Бярэзіне каля Барысава—нават з каменным скляпеньнем. Каменныя магілы знойдзены каля р. Бабра і на правым беразе З. Дзьвіны, у вельмі аднак нязначным ліку. Гэтыя курганы адносяцца да культуры нейкага іншага народу ў параўнаньні з курганамі і магіламі першага тыпу.

Першыя насельнікі. Азначыць нацыянальнасьць першых насельнікаў вельмі трудна. Магчыма думаць, што найбольш старажытнымі насельнікамі былі фіны, мова якіх прыналежыць да ўрала-алтайскай групы моваў. Фінскае племя дзеліцца на дзьве галіны: заходнюю і ўсходнюю, і спрадвеку жыло на тэрыторыі ўсходня-эўропэйскай раўніны ад Бальтыцкага мора да вусьця Янісея. Пад уплывам славянскай калянізацыі фінскія пляменьні ня раз пераходзілі з месца на месца. Фінскія пляменьні, што жылі на тэрыторыі Беларусі, прыналежаць да заходняй галіны. Геаграфічная номэнклятура дазваляе пабудаваць гэты вывад. Паміж вялікай колькасці неславянскіх географічных назоваў у раёне паўночнага Падзьвінья і верхняга Падняпроўя спатыкаецца шмат назоў рэк з канчаткам на ва, за, ма, га, сі, ша (Вязьма, Орша, Костра, Протва, Лучэса, Дрыса, Волга, Нічэсма, Велеса і г. д.), якія ўсе фінскага паходжэньня. Дасьледваньне Люцынскага могільніку і параўнаньне яго з могільнікамі на тэрыторыі фінскага пляменьня ліваў, а гэтак сама архэолёгічныя раскопкі на поўдзень і паўднёвы-ўсход ад Люцына і па Дзьвіне, ніжэй Полацку, сьведчаць аб падабенстве з пахаваньнем Люцынскага могільніку. Апрача географічнай номэнклятуры фінскага паходжэньня маецца вялікая колькасць назоваў ня фінскага характару, але бязумоўна чужацкіх і вельмі дзіўна-гучных назоваў, як напр.: Жэкта, Докша, Кодосна, Гордосна, Семта, Дунгіты, Обочы, Рычы, Чамнасы. Гэтакія назовы спатыкаюцца ў Падзьвіньні і ў верхнім Падняпроўі, але найбольш іх у раёне левых прыток Прыпяці і на сярэдзіне Заходняй Дзьвіны. Гэтак сама і прытокі Бярэзіны: Мрой, Гнюта, Нача, Усяж, Зор—чужаземнага паходжэньня. На тэрыторыі паміж Прыпяццю і Бярэзінай пападаюцца гэтак сама чужаземныя назовы: Іпна, Олла, Пютча, Даколька. У даліне р. Нёману гэтыя чужаземныя назовы зьяўляюцца пануючымі. Сама Прыпяць з правымі прытокамі—Стаход, Стыр, Горынь, Весялуха, Жалобніца, Случ, Быстрыца, Млынок, Струбля, Плотніца, Балотніца, Зімуха і інш.—славянскага паходжэньня. Можна дзеля гэтага думаць, што другімі прыходцамі на тэрыторыю Беларусі былі ліцьвіны, якія жылі ў дагістарычныя часы значна далей на ўсход ад сваёй гістарычнай айчыны, і ў IV веку прымушаны былі пасунуцца на захад. Курганы, раскопаныя ў Калускай губ. на р. Протве, і па форме пахаваньня—закапаньне трупаў, і па прадметах культуры тыя самыя, што і курганы р. Нёману і З. Дзьвіны, літоўскае паходжэньне якіх не выклікае жаднага сумненьня—(сякеры, засьцежкі, спражкі, пікі, падвескі, персьцяні з рэзьбай, сярпы, брансалегі—усе прадметы зроблены надта дасканала). Далейшы рух ліцьвінаў на захад у межы Ковеншчыны, Горадзеншчыны і Віленшчыны злучан з напорам славянскага пляменьня з вадазбору Прыпяці на поўнач па Бярэзіне і Дняпры. Фінаў і ліцьвінаў зьмянілі славяне, якія занялі тэрыторыю з даволі значнай культурай.

Культура фінаў. Фіны, жывучы ў лясох, пераважна па берагах рэк, займаліся зьвералоўствам; скура ўжывалася на вопратку і дзеля вымены. Земляробства знаходзілася яшчэ ў зачатковым стане. Ад суседніх іранскіх пляменьняў, што жылі на поўдні ўсходня-эўропэйскай раўніны, фіны пазнаёміліся з мэталю і медзьдзю. У фінскіх магілах знаходзяць наступныя прылады: нажы, сякеры, мячы, стрэлы, молаты, лемяхі. Заходнія фіны падлягалі значнаму культурнаму ўплыву суседніх ліцьвінаў, пазнаёміўшых фінаў з жытам, лёнам, сьвіньнёй і казой і прыгатаваньнем сена. Ліцьвіны навучылі фінаў будаваць цёплыя

хаты. Фінскі бог — Грамавік называецца „Пуркінэ“, што гэтак сама ёсць skutак культурнага ўплыву ліцьвінаў, які адбіўся часткова і на мове заходніх фінаў. Грамадзкія адносіны заходніх фінаў былі даволі прымітыўны і ня выходзілі за межы старажытнага радавога саюзу.

Культура ліцьвінаў. Літоўская культура была вышэй за фінскую. Ліцьвіны былі добра знаёмы з ральніцтвам, але пераважнай жыўнасьцю была мясная. Адзін сучасьнік XVII сталецця—немец—цвёрдзіў, што „ліцьвіны ядуць ваўкоў, лісіц, варон, соваў, сарок і ўсялякае іншае паскудзтва“. Матар'яльны быт ліцьвінаў прымітыўны. Найбольш пашыраным тыпам памяшканьня была курная хата. Пад уплывам суседзяў славян ліцьвіны навучыліся будаваць цёплыя хаты з шырокай рускай печчу (істуба). Хаты будаваліся з тоўстых плашак елкі. Жывёла знаходзілася разам з людзьмі. Соцыяльна-політычны быт ліцьвінаў характарызуецца панаваньнем радавых саюзаў з усімі выплываўшымі адгэтуль звычайна-праўнымі поглядамі на жанчыну, як на дабытак роду. Радавыя саюзы жылі паасобку адзін ад другога. Сучасная сяліба зьяўляецца паказальнікам паасобкавага жыцьця радавых саюзаў. Што датыча рэлігіі, дык ліцьвіны доўгі час заставаліся паганцамі. Яшчэ ў XVI ст. паганскія ўплывы былі вельмі моцны на Жмудзі. Паганства ліцьвінаў афармляла сябе пад уплывам суседзяў-фінаў і агульна-індоэўропэйскага культу продкаў. Звычай частых гаданьяў, прынашэньне ў ахвяру чорных курэй, парасят, бараноў і белых коняў розным бажком, культ мураўёў, зьмей, загаворы і заклянаньні — skutак фінскага ўплыву. У ліцьвінаў быў пашыраны культ жывёл, расьлін і прадметаў, як напр.: мядзьведзяў, зайцоў, вужоў, жаб, каменяў, дубовых дрэваў—усё гэта ёсць выразны паказальнік рэлігійнага фэтышызму. Культ продкаў выяўляўся ў выглядзе падтрыманьня бязупыннага дамовага агню, у звычаях, зьвязаных з памінкамі нябожчыка, у легендах аб тым, што душы памёршых адпраўляюцца да іншых продкаў, у кульце вужа, як увасабленьня душы продка, які тоіцца ў хаце і ахоўвае яе. Старажытныя ліцьвіны ня ведалі ніякай рэлігійнай сыстэмы. Уся рэлігія грунтвалася на прымітыўным абагуленьні сіл прыроды: сонца, месяца, зораў, агню, вады, грому і маланкі.

3. Дагістарычнае мінулае славян.

Прабацькаўшчына славян. Славяне зьяўляюцца часьцю індо-эўропэйскай сям'і і прыналежаць разам з ліцьвінамі да ўсходняй яе групы. Славяне і ліцьвіны спачатку жылі пасуседзку. Можна меркаваць, што каля апошняга тысячаляцця да Нар. Хр. ліцьвіны пачалі высабняцца ад славянскіх пляменьняў. Гэтае высабненьне ўжо зусім вызначылася ў першым веку пасья Н. Х. Славянскія вандроўкі III і IV веку пасья Н. Х. канчаткова высабнілі славян ад ліцьвінаў. Разам з гэтым гэтыя вандроўкі спрыялі і высабненьню паасобных славянскіх народаў. Славянскае племя — спрадвечнае племя на тэрыторыі Эўропэйскай раўніны. Славяне не зьяўляюцца выхадцамі з Азіі, дзе даўней шукалі бацькаўшчыны ўсіх арыяцаў. Начальны этап захваў паданьне аб супольным жыцьці славян на Дунаю, адкуль распачаўся процэс расьсяленьня славянства. Аднак летапісу нельга прыдаваць вялікага значэньня. Само слова „Дунай“ не славянскага, а кэльцкага пахаджэньня. Паяўленьне славян на Дунаю ня было першапачатковым фактам у гісторыі славянскай каланізацыі. Славяне прышлі на Дунай, пакінуўшы сваю старую бацькаўшчыну. Чэскі вучоны Нідэрле лічыць, што тэрыторыя, якая была для славян прабацькаўшчынай, была мясцовасьцю, багата зарослай лясамі: букам, дубам і бярозаю; была багата зоолёгічнымі і воднымі багацьцямі і назбаўлена ад усялякіх прыродных перагарод. Граніцай славянскай прабацькаўшчыны на паўднёвым

захадзе было Карпацкае плоскаўзвышша. Затым яна паварачвалася на захад у кірунку Віслы і на поўнач да вадазбору правага паўднёвага берагу Прыпяці. Левыя прытокі Прыпяці—літоўскага пахаджэння. На паўночным усходзе граніца даходзіла на Дняпры да г. Магілева. На ўсходзе славяне занялі вадазбор сярэдняга Дняпра, а на поўдні граніца перасякала вышніявіны рэк Серэта, Прута, Днястра, Паўднёвага Бугу, даходзячы па Дняпры да ўтокі ў яго Псёлу.

Суседзі славян. Паўночныя суседзі. Суседзьмі славян на паўночным захадзе было гэрманскае племя готаў. Да II веку пасля Н. Х. готы паспелі ўжо аб'яднацца, мелі моцную княжую ўладу і дасягнулі даволі значнага культурнага развіцця. Гоцкая мэталічная культура была даволі добрага гатунку. Готы выраблялі пераважна зброю. Яны складалі ўсходнюю часць гэрманскага пляменьня і засялялі ўзьбярэжжа Бальтыцкага мора на ўсход ад Віслы. Готы былі сьціснуты з усходу славянамі, з другога боку суседнія гэрманскія пляменьні перацкаджалі ім пасоўвацца на захад. У пачатку II веку колькасць насяленьня готаў значна павялічылася. Готы прымушаны былі шукаць выхаду для свайго павялічанага насяленьня. Гэтак падгатаўляўся патак гоцкай эміграцыі, якая мела вялікі ўплыў на славянскія вандроўкі.

Паўднёвыя суседзі славян. Грэцкая налянізацыя. Эльлінскі сьвет даволі рана знайшоў паўночныя берагі Чорнага мора. Магчыма, што грэкі прышлі сюды сьледам за фінікійцамі і малаазійскімі карыйцамі, якія мелі тут вялікія гандлёвыя сувязі. Грэцкая калянізацыя пачалася з VII ст. Грэкі выбіраліся на поўнач па жывёлу, рыбу, хлеб, хутры, шэрсць, мёд, воск, ільняныя і канапляныя тканіны. Асаблівае значэнне меў гандаль збожжам. У IV веку да Н. Х. палова збожжа прывозілася ў Грэцыю з поўначы, з берагоў Чорнага мора. А Грэцыя пасылала сюды віно з вастравоў Хіоса, Тадоса і Радоса. Ганчарныя (керамічныя) вырабы прыбывалі з Афін і Карынфу, а гэтак сама мэталічныя, залатыя і срэбныя аздобы і розныя прадметы роскашы. Партыйная барацьба ў гарадох, знадворных мітрэнгі, пералюдненне спрыялі пашырэнню калянізацыйнай дзейнасці грэкаў. Калянізацыйную палітыку пачалі гарады Мілет у Малой Азіі і Мэгара ў Эўропе. Мілет прыпісваюць заснаваньне 80 калёній. Мілет заснаваў Ольвію на правым беразе Бугу, Тыру на Днястроўскім лімане, а на паўднёвым узьбярэжжы Крыму—Феодосію і Пантыкапэю (Керч) і Фанагорыю на процілеглым беразе супроць Пантыкапэі. Выхадцы з Мэгарскай калёніі—Гэраклеі заснавалі Хэрсонэс. Побач з развіцьцём Афінскае дзяржавы ўсё ўзьбярэжжа Чорнага мора як культурна, гэтак палітычна і эканамічна папала ў сферу ўплыву Афін. Адначасна з упадкам палітычнага ўплыву Афін у III—II вяках у калёніях узмацняецца ўплыў М. Азіі і Александрый. У I стагоддзі да Н. Х. асталеўваецца рымскі ўплыў, які змяняецца візантыйскім.

Гістарычным лёсы калёніі. Тыра—свабодная незалежная рэспубліка з народнымі соймам, сэнатам і 4 архонтамі на чале—захавала сваю незалежнасць да паловы I стал. пасля Н. Х., калі яна перайшла пад уладу Рыму. Цэнтрам грэцкага гандлю была Ольвія, якая праіснавала да III стал. пасля Н. Х. і зусім заняпала, дзякуючы найсьцю вандроўных гордаў, што змянілі скіфскія пляменьні. З часам у Ольвіі была пастаўлена рымская залога. Хэрсонэс перажыў звычайны лёс усіх чарнаморскіх калёніі—росквіту і заняпаду. Стаўшы ў візантыйскую эпоху асяродкам грэцкае культуры, Хэрсонэс меў вялікі ўплыў на культурнае развіццё ўсходняга славянства пасля яго расьсяленьня. Пантыкапэя стала сталіцаю Басфорскага царства, якое пашырыла свой ўплыў і на вусьце Дону з калёніяй Танаіс. Сельска-гаспадарчая культура ў Басфорскім царстве атрымала вялікае развіццё. Вёскі былі асяродкам збожжавай прадукцыі, а гарады зьяўляліся мясцамі для гандлю і прамысловасці. Гандаль і рыбацтва павялічвалі эканамічнае

значэньне Пантыкапі. У II стал. да Н. Х. Басфор паддаўся рымскаму ўплыву. Затым ён палаў у сфэру візантыйскага ўплыву. У VII стал., калі на ніжняй Волзе паявіліся хазары, на Басфоры астаявалася ўлада хазар. Фанагорыя пачала называцца Таматархі. А славяне пазьней называлі гэту мясцовасьць Тмутаракань.

Уплыў грэцкай культуры. Народы, што жылі ў чарнаморскіх стэпах і былі беспасрэднымі суседзьмі славян, вынеслі на сабе уплыў грэцкай культуры. Археалёгічныя раскопкі сьведчаць аб прысутнасьці тут мноства прадметаў грэцкага вырабу як ганчарных, гэтак і мэталічных. Сфэра грэцкага ўплыву даходзіла да сярэдняга Дняпра, дзе была знойдзена пасуда артыстычнай работы і розныя юбелерныя рэчы.

Іранскія пляменьні. Чарнаморскія стэпы спрадвеку былі заселены. Грэцкія пісьменьнікі Гомэр, Гэзіод і Гэродот падаюць даволі дакладныя аб іх весткі. Самымі старажытнымі насельнікамі былі кімэрыўцы—народ вандроўны, які карміўся малаком. У V стал. да Н.Х. чарнаморскія стэпы былі заняты скіфскімі пляменьнямі, якія знаходзіліся ў пастаянных зносінах з грэцкімі калянiстымі. Скіфскія пляменьні—іранскага паходжэньня і былі выхадцамі з Сярэдняй Азіі. Скіфскія курганы поўдня Расіі і сярэдняй Азіі разам з Сібір'ю зьмяшчаюць у сабе аднастайныя помнікі.

Тэрыторыя сніфаў. Зямля сніфаў, паводле слоў Гэродота, прадстаўляла сабою раўніну, багатую травой і добра абводненую. Па ёй цякуць рэкі: пяцёхвусьцевы Істр (Дунай), за ім Тырас (Днестр), Гіпаніс (Буг), Борысфэн (Дняпро), Танаіс (Дон). Найбольшае значэньне для Скіфіі меў Дняпро. Ён даваў стадам вельмі багатыя пасьбішчы, выборную рыбу; вада яго вельмі прыемна на смак і адзначаецца чыстатаю. Уздоўж яго цягнецца вельмі добрая ворная зямля або расьце вельмі высокая трава там, дзе глеба не засяваецца; у яго вусьці багата асядае солі; у ім ловяцца на салёныя вялікія рыбы бяз хрыбетніка—асетры. У III веку скіфы былі падбіты сарматамі. Скіфы растварылі сябе і сваю культуру паміж прыходцаў-заваявальнікаў. Часьць сніфаў патрапіла высабніцца ад сарматаў і затрымалася на Каўказе. На месца сарматаў у I веку пасьля Н. Х. паяўляюцца аляны, якіх зьмяняюць готы, гуны.

Сніфа-сармацкія курганы. На тэрыторыі старажытнай Скіфіі ад вусьцяў Дунаю і Дняпра, уверх па Бугу, па Дняпры і яго прытоках да мястэчак Сьмелы і Ромнаў Палтаўскай губ., да Харкаўскай губ., па Таўрыцкім паўвостраве, па Дону і берагах Азоўскага мора, па Кубані і яе прытоках—знаходзіцца вялікая колькасць курганоў. Скіфы-сарматы хавалі сваіх нябожчыкаў у старанна зробленых магілах, якія характарызуюць быт багатых ваяк. Раскопкі сніфа-сармацкіх магіл пачалі адбывацца даўно. Паміж раскопаных курганоў выдатнае месца займае Кульбобская магіла, раскопаная ў 1831 г. недалёка ад Керчы, а гэтак сама Чартамлыцкі курган, каля мястэчка Нікопаля ў Екацерынаслаўскай губ., раскопаны ў 1862 г. Абедзьве магілы адносяцца да III—I стал. да Н. Х. У апошнія часы многа архэалёгічнага матар'ялу далі раскопкі ў Крыме. Скіфская культура знаходзілася пад моцным уплывам суседняга грэцкага сьвету. Залатыя вырабы і вазы, знойдзеныя ў магілах,—грэцкага паходжэньня. У паўночных магілах знойдзена шмат прадметаў, зробленых непрактычнаю рукою, дзе чуецца часткай перайманьне грэцкіх прадметаў. Гэта былі пачаткі самастойнай скіфскай культуры.

Быт сніфаў. Скіфы дзяліліся на дзьве групы: на вандроўнікаў і на рольнікаў. Першыя жылі паміж Донам і Дняпром, карміліся вараным мясам, пілі кабыльле малако і елі сыр з кабыльляга малака. Усходнія скіфы займаліся гадоўляй жывёлы і паляўніцтвам. Стады ў сніфаў складаліся з коняў, авец і валоў. Скіфы палявалі на дзікаў і аленяў. Заходнія скіфы займаліся ральніцтвам, рыбацтвам, пчалярствам

і часткай жывёлаводствам. Скіфы ўжывалі ў якасці жыўнасьці хлеб, часнок, чачавіцу і проса. Збожжа вывозілася ў вялікай колькасці. Скіфскія звычаі былі суровыя і ваяўнічыя. З чарапоў найбольш выдатных ворагаў скіфы рабілі сабе кубкі, часамі аздаблялі іх золатам і карыстыліся імі ва ўрачыстыя момэнты. Хто забіў найбольш лік ворагаў, той карыстаўся найбольшай павагай і пашанаю. З політычнага боку скіфскія пляменьні былі аб'яднаны дэспатычнай царскай уладай, які вырашаў усе справы самаўладна і меў у сваіх руках неагранічанае права жыцця і сьмерці.

Рэлігія скіфаў. Рэлігія скіфаў для нас ня зусім ясна. Грэцкаму пісьменьніку Гэродоту не ўдалося падмеціць сутнасьць скіфскага культу. Можна думаць, што рэлігія скіфаў разьвілася з першапачатковага пакланеньня небу і зямлі, і затым дайшла да ўвасабленьня сіл і зьяваў прыроды ў паасобных боствах. Найбольшай пашанай карысталася багіня дамовага вогнішча і сямейнага дабрабыту. Затым ішло боства неба, багіня ўрадлівасьці і ральніцтва, бог сонца і сьвету. У скіфаў ня было ні сьвятынь, ні прыслужнікаў культу. Старэйшыя ў родзе выступалі наперад пры рэлігійных урачыстасьцях і прыносілі ахвяры. У ахвяру найчасцей прыносілі коняў, якіх душылі пятлёй. Лепшую частку мяса і вантробы прыносілі ў ахвяру багом, а рэшту мяса смажылі. З вялікай урачыстасьцю знатныя скіфы хавалі сваіх нябожчыкаў. Гэродот апавядае, што памёршага цара, пасья таго, як яму рабіліся розныя ўшанаваньні, апушчалі ў выкапаную магілу і закопвалі разам з ім адну з яго жон, а гэтак сама слуг, коняў, лепшую жывёлу, залатыя прылады. Над магілай насыпаўся вялікі курган. Ужо гэнуэскія каляністыя XIV стал. ведалі аб багацьцях, якія знаходзяцца ў скіфскіх магілах, і раскопвалі гэтыя магілы.

Іранскі ўплыў. Скіфы-сарматы мелі вялікі ўплыў на сваіх суседзяў — фінаў, славян і нават грэкаў. Іранцы пазнаёмілі фінаў з мэталімі, — з медзьдзю, серабром, золатам, часткай з ральніцтвам і свойскаю жывёлай — каровамі і авечкамі. Суседні эльлінскі сьвет, дзякуючы бязупынным стычкам з іранскімі пляменьнямі, падлягаў уплыву скіфаў. Грэкі страцілі чыстасьць сваёй мовы, адзяваліся паскіфску, носячы нагавіцы і плашчы чорнага колеру.

Вандроўні готаў. Рух усходня-гэрманскага пляменьня готаў ад берагоў Бальтыцкага мора на поўдзень у чарнаморскія стэпы быў выкліканы як ростам насяленьня, гэтак і націскам суседзяў — славян і гэрманцаў. Рушыўшыся ад берагоў Бальтыцкага мора, готы перайшлі праз непраходныя багны, праўдападобна, Пінскага Палесься. У часе гэтае вандроўкі на плытох і пераправах загінула многа народу. Мінуўшы гэтыя небяспечныя месцы, готы прыйшлі ў краіну, празваную імі Ошт; адгэтуль яны былі прымушаны пасоўвацца далей на поўдзень у чарнаморскія стэпы, дзе готы пражывалі ў працягу III — IV стал. ў межах ад Дняпра да Дунаю і Карпат. Мясцовае іранскае насяленьне, падобліва, было падбіта готамі. Рака Днестр дзяліла готаў на ўсходніх і заходніх — остготаў і вэстготаў. Готы ўтварылі даволі значную дзяржаву і ваявалі з Рымам. Гоцкі ўплыў пашыраўся і на суседнія народы, паасобку і на славянскія пляменьні. Гандлёвыя і вайсковыя зносіны з Візантыяй спрыялі хрысьціянізацыі готаў. Масавое хрышчэньне готаў адбылося ў палове IV стал. Знаходзячыся ў чарнаморскіх стэпах, готы рабілі напады на суседнія народы і гравалі іх. Гоцкая эміграцыя была штуршком для славянскай калянізацыі.

Рух гунаў. У канцы IV стал. ў Эўропу з Азіі хлынула хваля вандроўных татарскіх народаў, вядомых пад назовай гунаў. Яны падбілі ўсходніх готаў. Заходнія готы перайшлі за Дунай, у межы Візантыйскай імперыі. Зруйнаваўшы гоцкую дзяржаву, гуны рушыліся ў Панонскую нізіну і залажылі вялікую дзяржаву, якая дасягнула найбольш

шай магутнасьці пры Атыле. Рымскія пісьменьнікі падаюць некаторыя весткі аб гунах.

Быт гунаў. Пісьменьнік Амiон Марцэлён апісвае гунаў, як агідлівую брыдоту, з каранастым станам і грубай шыяй, зусім безбародых. Гуны ня маюць сталых памяшканьняў і жывуць вандроўным жыцьцём. Адзежа гунаў зроблена з палатна або скуры і надзяваецца праз голаў. Носяць яе датуль, пакуль яна не пашарпаецца так, што сама зваліцца з плеч. На галовы надзяваюць хутраныя шапкі, а ногі абвіваюць казьлінаю скураю. Страву ядуць нявараную і няпрыпраўленую. Гуны ня маюць ядынай царскай улады, але падлягаюць паасобным верхаводцам. Гуны надта скрытныя коньнікі і вельмі трапныя стралкі.

Лёс гунаў. Гунская дзяржава развалілася пасля сьмерці Атылы (453). Падбітыя гунамі народы паўсталі і прагналі гунаў з Паноніі. Часьць гунаў перайшла на правы бераг Дунаю і пасялілася ў Дабруджы. Другая часьць расьсеялася ў чарнаморскіх стэпах. Падобліва, што суседнія з гунамі славянскія пляменьні прызнавалі ўладу Атылы.

Баўгары. Сьледам за гунамі ў чарнаморскіх стэпах паяўляюцца баўгары. Першыя весткі аб іх маюцца з канца V ст. У VI ст. баўгары жылі на Азоўскім узьбярэжжы па Дону і Кубані. У VII ст. баўгарская горда распадаецца на некалькі горд. Заходнія баўгары перайшлі Дунай і разам з славянамі рабілі напады на Візантыйскую імперыю. Падбіўшы славян, баўгарская горда растварылася ў славянскім моры. Усходнія баўгары пасяліліся пры ўтоцы Камы ў Волгу, дзе ўтварылі ў IX—X ст. вялікую дзяржаву. Другая часьць усходніх баўгар спынілася на паўночным Каўказе.

Авары. У VI—VII ст. у чарнаморскіх стэпах паяўляюцца авары, якіх начальны летапіс называе „обрамі“. Авары рабілі напады на славянскія пляменьні, што жылі каля Карпат. Авары ня раз перапраўляліся праз Дунай і рабілі набегі на Візантыйскую імперыю.

Першапачатковыя весткі аб славянах. Славянскія пляменьні прыналежаць да сям'і індо-эўропэйскіх народаў. Рымскі пісьменьнік Пліні і грэцкі географ Птолемэй ведалі аб славянах і называлі іх „вэнэтам“, і жывучымі паміж Віслай і Бальтыцкім морам. Птолемэй называе славян многалюдным народам. Пісьменьнік VI ст. Ёрдон называе славян „вэнэтам“, але дзеліць іх на дзьве часьці: уласьціва славян ад Дунаю да Днястра і на поўнач да Віслы, і антаў—ад Днястра да Дняпра. У VI ст. славяне, што жылі на Дунаю, робяць напады на Візантыйскую імперыю. Грэцкія пісьменьнікі VI ст. Пракоп і імператар Маўрыцы падаюць каштоўныя весткі аб славянах. Трэба лічыць даведзеным, што ў VI ст. славянства разьдзялілася на дзьве галіны—заходнюю—славян, і ўсходнюю—антаў.

Славянскія вандроўні. Славянскія пляменьні распачалі вандроўку пад уплывам гоцкай эміграцыі, якая прайшла па сярэдзіне славянскай прабацькаўшчыны. Готы разьдзялілі славянскую сям'ю на дзьве групы: заходнюю і ўсходнюю. Першыя павінны былі пасунуцца на захад да Віслы і Эльбы і на паўднёвы захад прабацькаўшчыны за Карпаты к Дунаю. Усходняя галіна славянства пасунулася на ўсход к Дняпру і спусьцілася на поўдзень да вадазбораў вялікіх чарнаморскіх рэк. З утварэньнем Гоцкай дзяржавы славяне ўваходзілі ў яе склад і знаходзіліся пад уладай остготаў. Распад Гоцкай дзяржавы і ўтварэньне Гунскага царства адпаведным чынам адгукнуліся на славянах і антах. Распад Гунскай дзяржавы вярнуў славянскім пляменьням політычную свабоду. Заходня-славянская галіна пасунулася далей к Дунаю. На сярэднім Дунаю заходня-славянскія пляменьні стыкаліся з паўднёва-славянскімі. Калянізацыйная хваля ўсходня-славянскай галіны не пашырылася на чарнаморскае ўзбярэжжа. Паміж абедзьвюма славянскімі галінамі не заўсёды былі добрыя суседзнія адносіны. У 534 годзе паміж славя-

намі і антамі, недзе каля Дунаю, адбылася спрэчка, быць можа за непадзеленую дабычу. Анты былі пераможаны.

Усходнія славяне і авары. У палове VI ст., калі авары пасоўваліся з прыкаспійскіх стэпаў на захад, адбылася стычка паміж аварамі і антамі і пры гэтым не бяз уплыву суседняй Візантыі. Тэрыторыя антаў была вельмі спустошана. Авары падбілі сабе антаў і разам з імі рабілі напады на баўгар і Візантыйскую імперыю. Аднак, гэтая залежнасьць была недаволі моцнай і сталай. У другой чвэрці VII стал. аварская горда пачынае занепадаць. Пры Каралі Вялікім франкі задалі аварам апошні ўдар. Вызвалены ад авараў і пераход славян на Баўканскі паўвостраў далі магчымасьць антам заняць левы бераг Дунаю.

Культура славянства перад налянізацыяй. На падставе славянскай лінгвістыкі магчыма пабудаваць даволі дакладнае прадстаўленьне аб матар'яльным быце славян. Яны былі знаёмы з ральніцтвам (жыта, пшаніца, ячмень, проса, авёс, лён, каноплі). У славян была свая земляробская тэрмінолёгія „араць, ратай, піва, ральля, леха“. Славяне мелі і земляробскія прылады: саху, барану, плуг, сярпы, косы, граблі. Вядалі мельніцы, умелі зьвязваць збожжа ў снапы і малаціць. Славяне ўмелі пячы хлеб. Ём было вядома агародніцтва і садоўніцтва (боб, гарох, чачавіца, хмель, рэпа, мак, часнок, яблыні, грушы, чарэшні, вішні, арэхі). З паміж своескае жывёлы славянам былі вядомы: быкі, валы, каровы, цяляты, коні, кабылы, вепры, сьвіньні, парасяты, бараны, авечкі, ягняты, гусі, вуткі, куры і галубы. Елі славяне мяса, пілі малако, умелі вырабляць сыр і масла, ужывалі яйкі і шэрсць жывёлы для свае патрэбы. Займаліся пчалярствам (пчала, борць, мёд, воск), паляўніцтвам (бабры, куніцы, ваўкі, мядзьведзі, зайцы, ласі, алені) і рыбацтвам (ласосі, шчупакі, асятры, угры, вокуні і інш.). Славяне ўмелі вырабляць скуры, умелі карыстацца шэрсцю, вырабляць рэчы з гліны і дзерава (цясаць, цясло, долата, струг, клешчы, піла, кола, вась, човен, лодка, бочка, бодня, дзяжа, вядро, збан, карыта). Славяне мелі паасобныя памяшканьні (дамы, хаты (ізбы), сыцены, кроквы, вокны, дзьверы). Славянам былі вядомы мэталы: золата, срэбра, медзь, жалеза. Агульна-славянскімі зьяўляюцца словы: кузьнец, кавач, залатар; назовы аружжа: кап'ё, шчыт, суліца, сякера, лук з цяціваю, страла, броня, шолам, а гэтак сама мэталічныя аздобы: персьцень, абручы, грыўні і музычныя інструманты: бубны, гусьлі. Дзеля гандлёвага карыстаньня ўжываліся словы: торг, мера, локаць.

Іранскі ўплыў на славян. Скіфа-сармацкая культура мела ўплыў на культуру славян. Словы: курган, шатры, бугар, чартог, сабака, тапор, кура—іранскага пахаджэньня. Прадметы-аздобы: шыйныя грыўні, званочкі, брансалеты—гэтак сама рэзультат ірынскага ўплыву.

Гоцні ўплыў. Ад готаў славяне навучыліся вырабляць зброю і розныя мэталічныя рэчы. Ад іх-жа запазычаны словы: князь, меч, пеньяць, некаторыя тэрміны земляробскага і жывёлаводчага быту: скаціна, асёл, яблыка, вярблюд, піла. Готы пазнаёмілі славян са шклом.

Грэцкія пісьменьнікі аб культуры славян. Пракоп і імп. Маўрыцы Мудры, якія мелі магчымасьць пазнаёміцца са славянамі ў VI ст., апісваюць іх як вельмі някультурных. Лінгвістычныя даныя, якія былі паддзены вышэй, даюць поўнае права лічыць культуру славян больш высокай.

4. Славяне ў эпоху налянізацыі.

Усходня-славянская налянізацыя. Другі пэрыод усходня-славянскай налянізацыі пачынаецца з VII ст. і цягнецца да канца X і пачатку XI стагодзьдзяў. Налянізацыя разьвівалася ў трох кірунках: на паўночны захад у Палесьсе і Задняпроўе, поўдзень, паўночны-ўсход і паўднёвы ўсход ўсходня-эўропэйскай раўніны. Праваднікамі налянізацыі былі

рэкі, якія далі магчымаць славянам дабрацца да Дняпра і перабрацца ў вадазборы суседніх рэк. Упадак аварскае магутнасці, калі тэрыторыя паўднёва-ўсходня-эўропэйскай раўніны асвабодзілася ад насельнікаў, дапамог развіцццю тэму самой калянізацыі. Вялікая моц лясоў, што спатыкаліся на шляхох славянскае калянізацыі, прыпыняла працэс калянізацыі. Недахват крыніц не дазваляе намаляваць дакладны абраз славянскае калянізацыі. Даня „Начальнага летапісу“, весткі арабскіх і візантыйскіх пісьменьнікаў X—XI сталеццяў падаюць каштоўны матар’ял аб пазьнейшай славянскай калянізацыі.

Паўночна-заходняя калянізацыя. Славянскія пляменьні, што знаходзіліся на сярэднім Дняпры, падняліся на поўнач да верхняга Падняпроўя, а адтуль да Заходняй Дзвіны, заняўшы сярэдняю і верхнюю Дзвіну. Сярэдзінай Дзвіны праз р. Вялікую славянскія каляністыя дайшлі да Чудзкага возера, а з верхняга Дняпра, дайшоўшы да вышнявіны Лавачі, уніз па апошняй спусціліся да возера Ільмені. Гэта тэрыторыя была занята крывічамі, якія ў пазьнейшым часе калянізавалі паўночна-ўсходнюю частку эўропэйскай раўніны і гэтым самым зьявіліся асноўным ядром ва ўтварэньні велікарасійскага пляменьня. Крывічы раздзяліліся з часам на дзве галіны: заходнюю Падзвінскую, з Полацкам у асяродку, і ўсходнюю, у якой асяродкам стаў з часам Смаленск.

Палесьсе. Тэрыторыя на поўдзень ад крывічоў на правым баку Дняпра паміж Прыпяццю і Дзвіной была занята *дрыгвічамі*. Правы бераг ракі Прыпяці быў заняты *драўлянамі*, якія жылі тут здаўна. Суседзьмі дрыгвічоў на захадзе былі ліцьвіны, паціснутыя на захад прыйшоўшымі каляністымі, а суседзьмі драўлян былі дулебы па р. З. Бугу.

Задняпроўе. З верхняга Дняпра славянскія каляністыя пасунуліся на ўсход у вадазбор р. Дзясны, Сэйму, Сулы і Сожа. Гэтыя пляменьні называліся *свавяранамі* і *радзімічамі*. Заняўшы вадазбор верхняй Волгі і верхняга Дняпра, славянскія пляменьні пасунуліся на паўночны ўсход да верхняй Акі. Каляністыя верхняй Акі сталі называцца *вяцічамі*.

Сярэдняе і ніжняе Падняпроўе. Сярэдняе Падняпроўе было занята *палаянамі*, якія жылі ў стэпах. Спушчаючыся ўніз па Дняпры, славяне дайшлі да вусьця Дняпра і пачалі называцца „улічанамі“. З ніжняга Дняпра улічы, перайшоўшы Буг, занялі Днестр. Але адтуль район іх пасяленьня дасягаў Дунаю. Другая група чарнаморскіх усходніх славян называлася *півверцамі*, якія занялі р. Днестр і даходзілі сваімі паселішчамі да самага мора.

Паўднёва-ўсходняя калянізацыя. Арабскія пісьменьнікі адзначаюць, што славянскія паселішчы знаходзіліся на ўсход ад Дняпра і на поўдзень ад Сулы. Падымаючыся ўверх па р. Сэйму, славянскія каляністыя праз р. Сасну маглі прабрацца на Дон, а вышнявінамі Псёлу і Ворсклы дайшчы да вышнявіны Данца. У X сталецці сваяране дабраліся да вусьця р. Кубані, якое зьяўлялася выдатным гандлёвым пунктам паміж грэцкімі гарадамі і валожскімі хазарамі, і залажылі на месцы старой калёніі—Фанагоры—новую, вядомую пад назовай *Тмутаракань*. Пашырэньне калянізацыі на паўднёвы ўсход было магчыма толькі дзякуючы таму, што хазары, заняўшы доўжную Волгу, ахоўвалі шляхі ад азіяцкіх вандроўнікаў.

Тры групы славянскіх пляменьняў. Усходня-славянскія пляменьні дзеліцца на тры групы: на заходнюю і паўночна-заходнюю (крывічы, дрыгвічы, радзімічы), паўднёвую (палаяне, драўляне) і паўночна-ўсходнюю, якая калянізавала міжрэчча Акі і Волгі ўжо ў пазьнейшыя гістарычныя часы X—XIII сталеццяў. Гэтыя тры групы зьяўляюцца ядром трох народаў—беларускага, украінскага і велікарускага. Самы працэс ўтварэньня нацыянальнасьцей адносіцца да пазьнейшых часоў, але ўжо ў момант калянізацыі існавалі асаблівасьці ў мове і звычаях пасабных пляменьняў.

Матар'яльная культура славян. Данія мовы сведчаць аб значным матар'яльным і культурным развіцці славян эпохі да рассялення. Зробленыя археалёгічныя раскопкі і прадметы, знойдзеныя ў курганах, пацвярджаюць данія мовы. На падставе гэтага матар'ялу трэба адмовіцца ад погляду некаторых гісторыкаў, галоўным чынам нямецкіх, аб малым культурным развіцці славян. На новых мясцох славяне займаліся ральніцтвам, гадоўляй жывёлы, рыбацтвам, пчаларствам. Прамысловасць здабываючая была пануючай, і сама гаспадарка, дзякуючы вялікай прасторы і малой залюдненасці тэрыторыі, адзначалася надзвычайнай экстенсыўнасцю. У драўлянскіх і дрыгвіцкіх магілах археалёгі знаходзілі жалезныя сярпы і рэшткі збожжа (жыта, ячменю і пшаніцы). Абрабляючая прамысловасць была слаба развіта. Славяне былі знаёмы з ткацкім, ганчарным і бандарскім рамяслом. Найбольш былі пашыраны два апошнія. Вельмі пашыраны былі вёдры з срэбнымі ручкамі, знойдзеныя ў дрыгвіцкіх магілах, якія ўжываліся, як чары для напояў, а гэтак сама глінянае начынне, якое аднак даволі рэдка спатыкаецца ў курганах дрыгвічоў і радзімічаў, і надта часта ў крывічоў. Апрача гэтага, апошнім былі вядомы металы: бронза, жалеза, срэбра, медзь і золата. У курганах спатыкаецца шмат металевых рэчаў: цвікоў, жалезных клямраў, спражак, нажоў, астрог, сякер, сковак, стрэл, шпілек, звычайна жалезных. Спатыкаюцца гэтак сама срэбныя брансалеты, пярсцёнкі, спражкі, срэбная аздоба з падвескамі. Медзь і жалеза трапляюцца ў злітках. Мабыць, у крывічоў было пашырана кавальскае рамясло. На тэрыторыі радзімічаў і крывічоў былі знойдзены бурштыновыя і шклянныя пацеркі. Нямнога знойдзена аружжа, за выняткам крывічоў, як то: пік, мячоў, шчытоў, калычуг, шаламаў, сковак і стрэл.

Гандаль. Крывічы, радзілічы і дрыгвічы ня жылі замкнёнымі пляменьнямі. Яны падтрымлівалі гандлёвыя зносіны з суседзьмі. У курганах археалёгі знаходзілі вагі і вагавыя каменны. Відавочна, ужо пасьпела выдзяліцца асобная грамадзкая група, якая спецыяльна займалася гандлем. Бальтыцкае мора і вусці рэк, што ўліваюцца ў яго, былі багаты бурштынам. Гэта было ўжо вядома фінікіянам, а затым грэкам і рымлянам; аб гэтым сведчаць знаходжаныя монэты афінскія, эгіпецкія, кіранейскія, сіракусскія, мацэдонскія і рымскія. Знойдзеныя арабскія монэты—дыргэмы, у Віцебскай губэрні VIII-IX стагоддзяў, і ў Віцебску X ст. сведчаць аб гандлі з арабамі. Ёсць знаходкі дыргэм на вадападзеле паміж сыстэмаю р. Дняпра і З. Дзьвіны, а гэтак сама ў самой Смаленшчыне—VIII, IX, X ст. Гандаль з усходам адбываўся па Дзьвіне, Касплі, Дняпры, Вязьме, Маскве, Ацэ, Волзе, Каме. Гандлёвымі зносінамі з азіяцкімі культурнымі краямі тлумачыцца прысутнасць у курганах радзімічаў і крывічоў бронзавых лямп усходняга стылю, ядвабных тканін і каштоўных каменяў. Тэрыторыя крывічоў была, мабыць, асяродкам усходняга гандлю, пасрэдкамі якога былі валожскія баўгары. Можна спадзявацца, што крывічы гэтак сама рана наладзілі гандлёвыя зносіны з Грэцыяй. Не падлягае сумненню, што ў пачатку IX ст. зносіны крывічоў з грэкамі на Дняпры зусім наладзіліся. І заходні гандаль мае вельмі раньняе паходжэнне. На тэрыторыі крывіцкага пляменьня былі знойдзены ў значнай колькасці монэты англа-саксонскія, ангельскія, дацкі, нямецкія. Знойдзеныя на гэтай-жа тэрыторыі мячы скандынаўскага паходжэння сведчаць аб гандлёвых зносінах з Захадам.

Унутраны гандаль. Загранічны гандаль дапамагаў развіццю ўнутранага гандлю. Пашыранасць аздобаў срэбных, бронзавых (пярсцёнкі, шпількі, завушніцы, фарфоравых і шклянных сведчыць аб унутраным гандлі.

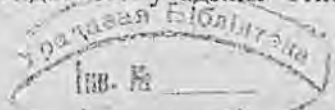
Дамовы быт. Павярхоўны выгляд славян. Арабскі пісьменьнік Ібн Фадлан апісвае славян, як народ дужы, спратны, высокі, з сьветлымі

валасамі, з загарэлым але прыгожым тварам. Адзеньне мужчын вызначалася прастаю і складалася з кашулі, падпяразанай поясам, і нагавіц. Канечнай прыналежнасьцю вопраткі былі раменныя паясы з жалезнымі або бронзавымі спражкамі. Жаночая вопратка была больш багатай. Тут мы бачым нашыйнікі з пацерак шкляных, карніолевых, амэтыставых, бронзавых, срыбных. На руках насілі брансалеты і пярсьцёнкі, якія часамі вызначаліся надта далікатнай работаю. Бяднейшыя жанчыны насілі пацэркі з гліны. Усходні і Візантыйскі гандаль даваў магчымасьць багатым адзявацца ў дарагія тканіны, ядвабы і златаліты, што ў гэту эпоху ня было яшчэ надта пашырана. Звычайна на адзеньне ўжывалася ільняная тканіна. У курганох захаваліся рэшткі хутраных і войлачных шапак.

Харантар славян. Славяне былі жыццяродасным народам, любілі сьпевы, музыку і танцы, надта густавалі віно, якое пілі ўдзень і ўночы, як піша аб гэтым арабскі пісьменьнік Ібн Фадлан. Гасьціннасьць і пашана да чужаземцаў зьвярнулі на сябе ўвагу як усходніх арабскіх, гэтак і нямецкіх пісьменьнікаў.

Сямейны быт. Славянская сям'я стала патрыархальнай яшчэ перад расьсяленьнем. Гэткая яна засталася і пасля расьсяленьня. Улада мужа і бацькі была вельмі значнай. Становішча жанчыны было залежнае. На яе глядзелі, як на ўласнасьць мужа, і бывалі выпадкі, калі жон пасля сьмерці мужа забівалі. Распаўсюджаньне многажонства гэтак сама сьведчыць аб тым, што кабета была ў залежным стане. У эпоху панаванья радавога ладу ў часе ігрышч „умыкалі“ (хапалі) нявест, і гэта форма шлюбу была пераважнай. Летпісец адзначае, што такая форма шлюбу была ў радзімацаў, вяцічаў і севяран. Трэба аднак ведаць, што такая форма шлюбу ў пэўныя эпохі мела месца ўсюды. Адначасна з тым, як радавы лад развальваўся, „умыканьне“ нявест адбывалася са згодай жаніха і нявесты, і пры гэтым выплачваўся пасяг бацьком нявесты. Нарэшце, калі радавы лад зусім адмёр, звычайнай формай шлюбу былі ўводзіны нявесты ў дом жаніха. Летпісец адзначае, што такая форма шлюбу была ў палян.

Грамадзянскі быт. Славяне перад расьсяленьнем жылі родамі, уворанымі з некалькіх праславянскіх сем'яў. Апошняя будавалася на прынцеце патрыархату. Словы: айцец, маці, брат, сястра і г. д. утварыліся яшчэ ў эпоху сумеснага жыцьця ўсіх арыяцаў. Род супольна ўладаў усёй рухомай і нярухомай маемасьцю і кіраваўся сваім старшым у родзе: прадзед, дзед, айцец, старшы брат або старшы па выбару. Адносіны ўнутры роду вызначаліся звычаямі. Пастановы роду прымаліся на радавым сходзе—вечы. Пад уплывам калянізацыі распаліся старыя радавыя сувязі і замяніліся адносінамі па суседзтву. Асновай грамадзка-політычнага быту славян стала *трамада*, якая злучала некалькі патрыархальных сем'яў, зьвязаных суседзтвам і супольнымі эканомічнымі інтарэсамі. Утварэньне грамадзкіх саюзаў ня зьністожыла радавых перажыткаў. Радавыя сувязі і адносіны захавалі сваю моц на працягу вельмі доўгага часу. У Беларусі, у Падзьвіньні і Прыдняпроўі радавыя сьлянскія аб'яднаньні захавалі сваю сілу яшчэ ў другой палове XVI веку. Славянскія каляністыя былі ўзаемна злучаны географічна, этнографічна і політычна. Крывічы, дрыгвічы і радзімічы мелі поўную магчымасьць падтрымліваць узаемныя зносіны і гэтым самым падрыхтоўваць будучае этнографічнае аб'яднаньне. Еднасьць мовы, быту, рэлігіі, заняткаў гэтак сама падрыхтоўвала аб'яднаньне славян у этнографічныя комплекты. Супольныя ўмовы політычнага жыцьця паасобных груп усходняга славянства павінны былі мець значны ўплыў на далейшы працэс політычнага аб'яднаньня ў адзіны этнографічна-політычны арганізм.

3166 47

Культура славян. пасья расьяленья. Грамадская організацыя магчыма толькі тады, калі маецца тэрыторыя, з якою зьвязаны беспасярэдня ці пасярэдня сельскія грамады. У цэнтральных мясцох грамад утварыліся ўмацованыя паселішчы, якія называліся гарадамі або гарадзішчамі. Асабліва шмат такіх ёсьць на Украіне. Горад у простым сэнсе гэтага слова азначае месца, агароджанае або землянымі валамі, або дзеравыннымі сьценамі, прызначанае для прытулку і абароны. Канечнасьць захоўваць гарадзкія фортыфікацыі ў добрым стане спрыяла ўтварэньню пэўных сувязей паміж грамадамі. Паступова гарады сталіся асяродкамі жыцьця насяленьня ўсёй наўкольнай тэрыторыі. Гэткім чынам утварыўся ў палях Кіеў, у падзьвінскіх крывічоў—Полацк, у прыдняпроўскіх—Смаленск, у севяран—Чарнігаў і Любеч, у дрыгвічоў—Тураў і Пінск. Сельскія грамады, зьвязаныя з тым або іншым горадам эканамічнымі і політычнымі інтарэсамі, паволі пачалі вылівацца ў тэрыторыяльныя аб'яднаньні, якія выходзілі за межы грамадзкай арганізацыі. Утварыліся гэтак званыя гарадавыя воласьці, якія былі першапачатковай стадыяй у пераходзе ўсходня-славянскіх пляменьняў да больш развітых дзяржаўных організаў, краін-земляў XI-XIII стал.

Духоўная культура. Рэлігія. Рэлігійныя погляды ўсходняга славянства былі агульна-арыйскага паходжэньня, і яны складаліся пад уплывам тых сіл прыроды, якія дапамагалі славяніну ў яго гаспадарчай дзейнасьці. Фэтышызм быў першай формай рэлігійнае сьвядомасьці славянства і выражаўся ў агульным распаўсюджаньні культу лесу і вады. Славяне пакланяліся вазёрам, балотам, студням, гаям і дрэвам. Другім момантам у рэлігійнай сьвядомасьці славянства было развіцьцё анімістычнага погляду на прыроду. Славянам пачало здавацца, што ўся прырода ажыўлена. Кожны прадмет, кожная праява прыроды былі адухоўлены і ў кожным з іх бачылася прысутнасьць живога духа. Гэтыя духі маглі перасяляцца ў іншыя формы. Духі маглі прыняць форму зьвяроў, людзей, або мяшаную. Да ліку духаў прадметаў або праяваў прыроды адносяцца русалкі, лесавікі, вадзянікі. Адначасна з развіцьцём культу продкаў і прадстаўленьня аб душах памершых паяўляюцца духі родавыя або сямейныя. Дамавы род, раджаніца—былі духамі родавымі і сямейнымі. І матар'яльная культура мела сваіх духаў-апякуноў. Жытні дзед і палявік былі апякунамі ральніцтва і жывёлаводзтва. Маюцца і злыя духі, якія прыносяць людзям няшчасці: вупыры, ваўкалакі, дэмань, трасцы. З працягам часу рэлігійнае развіцьцё славян значна пасунулася наперад. У славян паявіліся свае вышэйшыя боствы. Агульна-распаўсюджаным культам быў культ Пяруна—бога грому і бліскавіцы, уладара неба, Даж-бог і Велес, якія ўвасабляюць сабою бога сонца, як крыніцу жыцьця на зямлі людзкага і жывёльнага, Сварожыч—бог агню. Вышэйшыя боствы—гэта богі паганскай інтэлігенцыі-арыстократыі. Славянская народная маса знаходзілася на ніжэйшым ступню рэлігійнага развіцьця. Політычнае аб'яднаньне ўсходняга славянства ў X веку было прычынай таго, што культы мясцовых вышэйшых бостваў былі перанесены ў Кіеў.

Культ. Паганскі культ не атрымаў глыбокага развіцьця. У славян было ні сьвятынь, ні духоўнікаў, ні балваноў. Апошнія паяўляюцца ў Кіеве толькі ў палове X стагодзьдзя, бязумоўна, пад уплывам хрысьціянства. Паганскі культ быў вельмі прасты і складаўся з прынясьленьня ахвяр дзе-коlechы ў лесе, або каля рэчак ці вазёр. Прыслужнікамі культу выступалі ад імя сям'і бацькі, ад імя грамады, воласьці—прадстаўнікі апошняй. У X веку паяўляюцца прарокі-чараўнікі, якія мелі вялікі ўплыў на грамадзянства: ім прыпісваецца асабліва моц у зносінах з боствам.

Замагільнае жыцьцё. Славяне былі перакананы, што жыцьцё чалавека не канчаецца адначасна са сьмерцю: душа пераносіцца ў невя-

домую краіну. Адгэтуль утварыўся звычай пакідаць пры нябожчыку ўсе тыя рэчы, якія асабліва былі яму дорагі: на магіле наладжваліся памінкі, у часе якіх нябожчыка пацяшалі ядою, пітвом і песнямі. Культ продкаў гэтак сама рэзультат веры ў замагільнае жыццё. Аднак гэтае рэлігійнае прадстаўленне ў паганскую эпоху не дасягнула значнага развіцця. Замагільнае жыццё прадстаўлялася славянам як зямное.

Пахавальныя абрады. Славянам былі вядомы дзве формы пахавання сваіх нябожчыкаў: трупаспаленне і трупапахаванне. Першая форма была пераважнай у крывічоў, радзімічаў, вяцічаў, севяран, якія паводле слоў летапісу, наладзіўшы памінкі па пакойніку, „творыху краду веліку“ клалі на вогнішча нябожчыка, а потым, сабраўшы рэшткі, укладвалі іх у урну і ставілі іх над магілаю. Разам з нябожчыкам палілі і яго дамовы скарб, калолі коняў і жывёлу, а часамі і людзей. Арабскі пісьменьнік Ібн Фадлан, апісваючы пахаванне багатага славяніна, кажа, што разам з нябожчыкам была спалена забітая нявольніца (рабыня), якая згадзілася памерці разам з сваім гаспадаром. На тэрыторыі дрыгвічоў пераважнай формай было трупапахаванне. Нябожчыка ў труне або проста бяз труны клалі на зямлю, пасыпаную попелам і белаю глінаю, а пасля над ім будавалі драўляны зруб.

Паганскія сьвяты. Славяне мелі свае сьвяты, якія ўтварыліся пад уплывам прыроды, а дзеля гэтага былі злучаны з кругазваротам году. Пачатак сонечнага году адзначаўся сьвятам, вядомым пад назовай Коляды. У палове зімы сьвяткаваліся провады зімы—Марэны, якія супадаюць цяпер з масляніцай: Увесну сьвяткавалася Радуніца—„Красная горка“, у часе якіх вадзілі на зялёнай сьвежай траве карагоды, пелі песні, умыкалі нявест. Заканчываліся веснавыя сьвяты „Русаліямі“, ахвяраванымі ўшанаваньню дрэваў, траў, красак, калі і душы нябожчыкаў выходзілі з магілы, каб павесяліцца з жывымі. У канцы чэрвеня, калі летні дзень дасягаў найбольшай даўжыні, адбывалася сьвята ў чэсьць Купалы і Ярылы, у аснове якіх было пакланеньне богу каханьня. Дзяўчаты плялі вянкi і кідалі іх у вёду, гадалі аб сваім лёсе, вадзілі карагоды, сьпявалі песні, скакалі праз агонь.

5. Налянізацыя тэрыторыі Беларусі і ўтварэньне беларускага народу.

Расьсяленьне падзьвінскіх крывічоў. Славянскае племя крывічы, заняўшае сяродні бег Заходняй Дзьвіны, паволі расьсялялася ў вадазборы ракі і межах тэй тэрыторыі, якая ў політычных адносінах з часам утварыць Полацкую зямлю. Сьлядамі гэтага калянізацыйнага працэсу зьяўляюцца весткі аб населеных пунктах. Самым старажытным славянскім паселішчам быў горад Полтеск (Полацк), аб якім успамінаецца ў летапісе пад 862 годам. Займаючы выгоднае географічнае палажэньне, Полацк стаў цэнтрам для падзьвінскіх крывічоў. Адарваныя летапісныя весткі не даюць магчымасьці адтварыць гістарычна-дакладны малюнак калянізацыйнага працэсу. Калянізацыя з Полацку пайшла ў розных кірунках і перш-на-перш уверх і ўніз па Заходняй Дзьвіне. На верхняй Дзьвіне пабудавалі Відбеск пры ўтоцы рэчкі Відзьбы, аб якім успамінаецца ў летапісе пад 1021 годам. Падобліва, што адначасна з гэтым былі калянізаваны і правыя прытокі Заходняй Дзьвіны. Раньні ўспамін летапісу аб паселішчы Усьвяч пры возеры тае-ж назвы—(1021) і Еменец (1186) пацвярджае выказаную вышэй дагадку. Забясьпечваючы сабе вышнівіну З. Дзьвіны, падзьвінскія крывічы калянізавалі і левыя прытокі З. Дзьвіны. У летапісе ўспамінаюцца Неклач (1128) пры возеры тае-ж назвы, з якога бярэ пачатак р. Палота, Стрыжаў (1127) падобліва пры возеры Стрыжэва. К палове XI ст. калянізацыя на паўднёвы ўсход дайшла да Ршы на Дняпры (1067) і

Копыся (1059). Калянізацыйны рух на захад ад гэтых гарадоў завяршыўся пабудовай каля Лукомльскага возера г. Лукомля на р. Ульле; аб гэтым успамінае Уладзімір Манамах у яго навучэнні. На поўдзень знаходзіўся—Дрюцьск. К пачатку XII ст. увесь бег Бярэзіны быў захоплены крывіцкай калянізацыяй; тут пабудаваўся г. Барысаў, вядомы з 1127 г. На паўднёвы захад ад Барысава быў пабудаван г. Менск (1067) і на паўночны захад ад Менску на вышнявіне Сьвіслачы—Заслаўе, вядомае з 1127 г. На захад ад Менску калянізацыя перакінулася на рэчку Бярэзіну, прытоку Нёману. У летапісе пад 1162 г. спатыкаецца назова гарадка Гарадзец. На гэтай граніцы знаходзіўся Гарадзец (Горадня), аб якім успамінаецца ў „Слове а Палку Ігаравым“, але дзе ён знаходзіўся—невядома. Гэта быў пагранічны пункт на Літоўскай граніцы. Быць можа заходнія паселішчы, занятыя полацкімі крывічамі, былі яшчэ раней заснованы ліцьвінамі, але ў X—XIII ст. гэтыя паселішчы мелі зусім славянскі характар. Літоўскія пляменьні аславяніліся. Даволі рана пачалася калянізацыя крывічамі ніжняга бегу Дзевіны. Археалёгічныя раскопкі сьведчаць аб тым, што да XIII ст. калянізацыя паміж літоўска-латыскіх пляменьняў ішла пасьпешна. Мажліва, што калянізацыя паміж латышоў была асабліва энэргічнай у княжую эпоху, калі полацкім князём праз вусьце З. Дзевіны прыходзілася падтрымліваць гандлёвыя зносіны з Зах. Эўропай. Герцыка, Куко-Нойс, здаецца, рана папалі ў сфэру ўплыву крывічоў. Стаўшы асяродкам невялікае акругі, Полацк з часам зрабіўся цэнтрам тэлае краіны і ў той-жа час быў ключом заходняга гандлю для ўсёй тэрыторыі. Займаючы сярэдні бег Дзевіны, полацкія крывічы на поўдні спусьціліся да вышнявін Бярэзіны і Сьвіслачы на левым беразе сярэдняй Бярэзіны. У XII—XIV ст. крывічы спусьціліся ўніз па Бярэзіне да Бабруйска (1387) і па Сьвіслачы да яе вусьця, дзе быў пабудаван г. Сьвіслач, які ўспамінаецца першы раз у 1349 г.

Граніцы калянізацыі падзьвінскіх крывічоў. На захадзе крывічы гранічылі з ліцьвінамі і немцамі. Крывіцкая калянізацыя пакіравалася за граніцу літоўскага пляменьня ў глыб яго тэрыторыі. На ўсходзе крывічы гранічылі з Смаленскай зямлёй. На поўначы калянізацыя дайшла да р. Вялікай. На поўдні крывічы падышлі да дрыгвіцкай калянізацыі на сярэднім бегу Бярэзіны, вышнявінах Птыча, прытокі Прыпяці.

Расьсяленьне дрыгвічоў. Рака Прыпяць была занята дрыгвічамі, якія калянізавалі верхні і сярэдні яе бег. У «начальным летапісе» маецца параўнаўча мала вестак аб заселеных цэнтрах гэтай тэрыторыі, якая ў політычных адносінах склала Турава-Пінскую краіну. Утварэньне гарадзкіх паселішчаў адносіцца да вельмі раньняга часу. Цэнтрам дрыгвіцкай тэрыторыі быў Тураў—вядомы з 980 г. На вышнявінах Прыпяці, пры ўтоцы ў яе Піны, вырас Пінск, аб якім успамінаецца ў 1097 г. Абодва гэтыя гарады кантралявалі гандлёвы шлях, што злучаў Дняпро з прывісьлянскай воднай артэрыяй праз Заходні Буг. На ўсход ад Турава знаходзіўся Мазыр на паўднёвым беразе Прыпяці, вядомы з 1155 г. У куце паміж Прыпяццю і Дняпром знаходзіўся гарадок Брагін на р. Брагінцы, вядомы з паловы XII ст. Паўночнымі гарадзкімі цэнтрамі былі Клічэск і Случэск (Случк). Першы успамінаецца ў летапісе пад 1127 г., а другі пад 1116 г. Дрыгвіцкая калянізацыя на захадзе стыкнулася з вальнскай калянізацыяй, а на паўночным захадзе сваёй тэрыторыі пранікла і на ўласна літоўскую землю.

Калянізацыя верхне-дняпроўскіх крывічоў. Дняпроўскія крывічы калянізавалі занятую фінскімі пляменьнямі тэрыторыю. Цэнтрам крывіцкіх грамадзкіх паселішчаў быў Смаленск, раскінуты на вялікім гандлёвым шляху, што цягнуцца з краіны вазёр у сярэдзіне і ніжняе Падняпроўе, адтуль у Грэцыю. Другі гандлёвы шлях праходзіў з верхняга Падзьвіньня у Паваложжа, і Смаленск стаў перадавальным пунктам для збы-

ту тавараў усходу на захад і наадварот, для перадачы заходніх тавараў на ўсход. З вышнявін Дняпра крывічы праніклі ў вадазбор Сожа — у глыб зямлі радзімічаў. Блізасьць вадазбораў Дняпра і Волжска-Окскага дала магчымасьць разьвівацца каліянізацыі крывічоў ува ўсходнім кірунку па р. Угры і яшчэ далей на ўсход. Паселішчы крывічоў маглі даходзіць ва ўсходнім кірунку да сярэдняга бегу р. Масквы. Летапіс паведамляе аб вялікай колькасьці гарадзкіх паселішчаў на тэрыторыі дняпроўскіх крывічоў. Весткі аб апошніх маюцца і ў „Устаўной грамаце князя Расьціслава Мсьціславіча“, дадзенай ім смаленскай эпархіі ў 1150 г. Крывіцкая тэрыторыя, стаўшая тэрыторыяй Смаленскай зямлі, была, як відаць, даволі густа заселена. На тэрыторыі знаходзілася да 60 гарадоў. На поўначы краіны на галоўным гандлёвым шляху знаходзіўся Тарапец, які празываўся ў старажытнасьці Крывітэпск. На паўднёвы захад ад Тарапта, гэтак сама на вялікім водным шляху, — Жыжчы на беразе возера. На паўночны захад ад Смаленску знаходзілася Каспля, там дзе пачынаецца заходні шлях. На гэтым жа шляху на паўднёвы захад ад Смаленску знаходзіліся Лодэйніцы. Дарога ў Суздальскую зямлю ішла або праз Вазузу-Волгу, або праз Вязьму. На гэтых гандлёвых шляхах знаходзіліся гарады Саладоўнічаў і асабліва важны ў гандлёвых і політычных адносінах — Вязьма. Гэтак сама на волаках паміж вышнявінамі Масквы і Протвы знаходзіўся шэраг гарадзкіх паселішчаў: Балонск, Ветца і Вышняе-Глінска. Увесь бег Масквы быў даволі густа заселены. Цэнтральным пунктам гэтай часткі Смаленскай зямлі быў горад Мажайск на рэчцы Маскве, утрачаны смальнянамі ў 1303 г. На поўдні і на паўднёвым усходзе тэрыторыі вырасьлі Прапойск, Крычаў і Зара, які быў скрайнім пагранічным горадам. Тэрыторыя Смаленскай зямлі на захадзе гранічыла з Полацкай зямлёй, на ўсходзе і паўночным усходзе з Ростова-Суздальскім краем, на паўднёвым захадзе — з Турава-Пінскай зямлёй і на поўдні — з Северскай зямлёй.

Утварэньне беларускага народу. Беларускі народ утварыўся ў рэзультаце ўзаемнага ўплыву некалькіх пляменьняў. Падзвінскія і падняпроўскія крывічы, радзімічы, дрыгвічы, часткаю драўляне, склалі асноўнае этнографічнае ядро беларускага народу. Гэтае выдзяленьне продкаў беларусаў з агульна славянскага жыцця і ўваход з часам праасобных беларускіх краін у склад Літоўска-Беларускае дзяржавы прычыніліся да ўтварэньня асобнае беларускае мовы і беларускага народу, які зарадзіўся ў вадазборы. З. Дзвіны і Нёману і ахапіў агромную тэрыторыю. Калі цэнтральная часць гэтае тэрыторыі (Віленшчына, поўнач Меншчыны, б. Магілёўская губ., поўдзень Смаленскай губ.) зьяўляюцца па мове чыста беларускімі, то ў паўднёвай частцы Меншчыны адбываецца збліжэньне беларускае мовы з украінскай, у той час, як у паўночнай паласе тэрыторыі (паўночны-захад Смаленскай, паўднёвы-захад Цьвярской, Віцебская і поўдзень Пскоўск. губ.) беларускія гаворкі збліжаюцца з паўднёва-велькарасійскімі гаворкамі. Беларускі народ, як выдзелена этнографічна адзінка, утварыўся у пэрыяд XIII—XV ст. Тэрмін „Белая Русь“ не атрымаў яшчэ зусім правільнага тлумачэньня. Найперш ён спатыкаецца ў нямецкіх пісьменьнікаў XIV веку. На нямецкай мове называлі тэрыторыю Weisse Russen, а на лацінскай у польскіх кроніках Alba Russia. У суседняй Маскве тэрмін „Белая Русь“ пачынае ўжывацца ў часы Івана III (1462-1505). Тэрмін „белы“ паводле думкі адных вучоных азначае „незалежны“, „свабодны“. Белая Русь — свабодная Русь, незалежная, непадбітая татарамі. Іншыя ставяць эпітэт Белая Русь у залежнасьць ад павярхоўнага выгляду беларусаў. Белы колер — найбольш пашыраны колер у беларусаў, якія апрапаніліся ў старажытнасьці ўва ўсё белае. Акадэмік Ламанскі лічыць, што тэрмін Белая Русь — агульна народнага паходжэньня, і што ён ужываўся ў палове XIII ст.

6. Гісторыя беларускага пляменьня да паловы XI стагоддзя.

А). Эпоха пляменных саюзаў.

Разьдзельнасьць пляменьняў. Славянскія пляменьні, з якіх утварыўся беларускі народ, па свайму географічнаму палажэньню былі адасобнены адны ад другіх. Заходнія крывічы, заняўшы верхнюю і сярэднюю З. Дзьвіну з яе прытокамі, пасоўваліся ў сваім калянізацыйным працэсе на захад і паўднёвы-захад у бок Бальтыцкага мора і сярэдзіны Нёману. Усходнія крывічы з вышнявін Дняпра пасоўваліся на ўсход, захапіўшы з часам сваёй калянізацыяй вялізныя абшары аж да вышнявін ракі Волгі і р. Масквы. Дрыгвічы, асеўшы на Прыпяці і яе левых прытоках, былі прывязаны да сярэдняга Дняпра і да вадазбору верхняга Нёману і З. Бугу. Радзіміцкая калянізацыя ня мела ніякіх самастойных рэзультатаў. Радзімічы папалі ў сфэру ўплыву крывічоў, якія не спатыкалі ніякае перашкоды для сваёй калянізацыі ў вадазборы Дняпра і Сожа. Географічная разьдзельнасьць вызначыла політычную самабытнасьць славянскіх пляменьняў, якія былі незалежны адно ад другога: „Жывяху в міре поляне і деревляне і север і радімічі і вятічі“. Кожнае племя мела свае звычаі і законы: „отец своіх і преданія, кождо свой нрав“. У кожным племені быў свой цэнтральны горад, навокал якога адбываўся працяглы працэс пляменнага аб'яднаньня. Апрача старшых гарадоў на тэрыторыі існавалі і прыгарады. Арабскія пісьменьнікі IX—X ст. называюць тэрыторыю, занятую славянамі, „краінай гарадоў“. Нарвэская сага Ольва называе гэту тэрыторыю Гардарыкій.

Шляхі зносін. Праз тэрыторыю, занятую крывічамі і дрыгвічамі, праходзілі важнейшыя водныя шляхі, быўшыя і калянізацыйнымі дарогамі і гандлёвымі шляхамі. Гэтак званы „вялікі водны шлях з Варга у Грэкі“ праз Няву, Ладаскае возера, Волхаў, воз. Ільмень, р. Лаваць, злучаў Ноўгарад з сярэднім Дняпром і яго эаномічным цэнтрам—Кіевам, а гэтак сама Бальтыцкае мора з Чорным. З Падзьвіньня некалькі шляхаў цягнулася ў бок Пскова і Ноўгараду. Падзьвіньне праз Касплю злучалася з верхнім Дняпром, адкуль ішла дарога на ўсход праз Вязьму і р. Маскву да рынкаў сярэдніх і ніжніх Волгі. Гэтай дарогай азіяцкія тавары маглі беспасярэдна адпраўляцца на ўсход. Вялікая колькасьць знойдзеных на гэтай дарозе арабскіх дыргэм сьведчыць аб ажыўленым таварамене Азіі з Эўропай. Падняпроўе праз Прыпяць і прытоку Ясельду злучалася з З. Бугам і вадазборам Віслы. Політычныя лёсы крывічоў і дрыгвічоў у значнай меры залежалі ад гэтых гандлёвых шляхаў на іх тэрыторыі.

Гарадавыя краіны. Пляменнае згуртаваньне заходніх крывічоў навокал Полацку, усходніх—навокал Смаленску, дрыгвічоў—навокал Турава, як гарадоў раскінутых на галоўных гандлёвых шляхах, з працягам часу вылілася ў новую політычную формацыю, гэтак званую „гарадавую краіну“. Па водных шляхох вёўся ажыўлены гандаль. У гарадох пачало зьбірацца шмат прышлага люду. Умацованыя пляменныя асяродкі сталі эаномічнымі цэнтрамі. Эаномічныя сувязі злучалі цэнтр краіны з ускрайкамі. Прыгарады зьявіліся гэтакім злучальнымі сувязямі. Гэтак паўсталі Полацкая, Смаленская, Тураўская, Кіеўская, Ноўгарадзкая і інш. краіны. Утварэньне гарадавых краін спрыяла распаду пляменных саюзаў, паасобныя часьці якіх цягнуліся да сваіх эаномічных цэнтраў з прычыны географічнага палажэньня, а ня дзеля пляменнай прыналежнасьці. Гэтакім чынам заходнія паселішчы смаленскіх крывічоў і паўночная часць дрыгвічоў цягнуліся да Полацку. Часьць радзімічаў увайшла ў склад Смаленскай краіны. Паўночныя паселішчы верхне-дняпроўскіх крывічоў цягнулі да Ноўгараду. Паўночна-

заходнія паселішчы драўлян цягнулі да Турава, а паўднёва-ўсходняя часць драўлян і паўднёвая часць крывічоў увайшла ў склад Кіеўскай краіны. Дзякуючы ўтварэнню гарадвых краін політычная адасобненасць адной краіны ад другой стала яшчэ больш значнай. Побач з гэтым адбываўся працэс этнографічнага аб'яднання крывічоў і дрыгвічоў, крывічоў і радзімічаў, вызначыўшы ў далейшым падзел беларускага народу на дзве галіны—заходнюю і ўсходнюю; у той-жа час намячалася эканомічная залежнасць Смаленскай і Полацкай краін ад Ноўгарадзкай і Кіеўскай земляў, што мела ўплыў і на політычныя лёсы першых дзвёх краін.

Эканомічны быт. Пераважным заняткам насялення было ральніцтва. У магілах славян гэтай эпохі знойдзены сярпы, зярняты жыта, аўса, ячменю і пшаніцы. Вяціцы на Ацэ (Оке) плацілі даніну хазарам па „шлягу от рала“. Паводле ўмовы Святаслава з Іванам Цімісіхіем Візантыя павінна была дазволіць прывозіць да сябе збожжа. Гадоўля жывёлы мела другараднае значэнне. Багацьце лясоў спрыяла распаўсюджанню пчаларства і паляўніцтва на пушных зьвяроў, дастарчаўшых хутры. Геаграфічнае палажэнне ўцягвала славян у гандлёвыя зносіны з суседзьмі. Вялікая колькасць на тэрыторыі скарбаў, у якіх мы знаходзім монэты і розныя прадметы мастацтва народаў паўднёвых, усходніх і заходніх,—сведчыць аб разьвіцці гандлю. Аб гэтым-жа ўспамінаюць і арабскія пісьменнікі: Ібн Хордадбэ (IX ст.) аб гандлі з Візантыяй; Ібн Фадлан (X век) аб гандлі з баўгарамі. Весткі летапісу аб рэчных шляхох у моры Каспійскае, Чорнае і Балтыцкае, паходы Аскольда і Дыра на грэкаў (IX в.), умовы з грэкамі (X в.) пацвярджаюць даныя аб значным разьвіцці гандлю славян з сваімі суседзьмі.

Грамадзянскі ўклад. Соцыяльны лад вызначаўся прастатой свайго ўкладу, адсутнасцю няроўнасці, хаця ў параўнанні з папярэдняй эпохай ён стаў больш складаным. У гандлёвых гарадох спатыкаюцца „градскія старцы“. Гэта былі людзі, якія паходзілі ад патомкаў радавых старшын, або разбагацеўшыя купцы. Вольнае насяленне гарадоў, што займалася або рамяслом, або ральніцтвам, або гандлем, называлася людзьмі. Нявольнае насяленне складалі рабы, „чэлядзь“. Рабамі становіліся палоннікі. Як сведчыць грэцкі імператар Маўрыцы (VI в.), славяне ня трымалі палоннікаў у вечнай няволі. Па ўплыве пэўнага тэрміну можна было выкупіцца на волю.

Дзяржаўны ўклад. Удзяржаўных адносінах кожнае племя складала асобнае пляменнае княжэнне. Летапіс паведамляе аб легендарных князёх—Кію, Шчэку і Харыве, якія панавалі ў палян; гэта сведчыць аб тым, што і ў іншых пляменьняў былі свае княжэнні „в Деревлех свое, а Дреговічі—свое, а Словене свое в Новогороде а другое на Полоте, иже Полочане“. У паходзе Алега на Канстантынопаль (X в.) прымалі ўдзел усе князі „под Олегом сушчі“. Ігар пасылае князёў у Грэцыю „ад усіх князёў і ад усіх людзей рускае зямлі“. Кожнае племя было незалежным у адносінах да сваіх суседзяў і магло завязваць з імі дабрахоць мірныя і ваенныя адносіны: „жывяху Поляне і Деревляне і Север і Радімічі і Вятічі і Хрвате. Поляне быша обідіма Деревлянами і інемі окольными“.

Веча. Найвышэйшая ўлада ў кожным пляменьні прыналежала веча — центру пляменнай арганізацыі. Веча — старажытная ўстанова. Паводле слоў грэцкіх пісьменнікаў Маўрыцыя, Пракопа (VI в.) і Канстантына Багранагоднага (IX в.) славяне вырашаюць усе справы на народных сходах. Летапіс паведамляе, што „Новгородцы бо із начала і Смолняне і Кіяне і Полочане і вся власти (воласьці) яко же на думу на вече сходятся“. Веча вырашала і абгаравала дзяржаўныя справы. Ва ўсіх важных выпадках зьвярталіся да веча. Аб такіх агульных пастановах летапісец адзваецца гэтак: „сдумавше поляне“, „послаша

древляне", „послаша ны деревска земля". Веча выбірала князеў. Пастановы вече пашыраліся і на прыгарады.

Быт. Славянскія пляменьні мелі „обычаі свої і законы отець своїх і преданія, каждый свой норов". Найбольш культурнымі, паводле летапісу, зьяўляюцца паляне, якія мелі „стыденіе к снохам своїм і се-страм і к матерям своїм" і якія жаніліся, прыводзячы нявесту ў дом жаніха, а ня „ўмыкаючы" яе. Драўляне, радзімічы, вяцічы, севяране, крывічы, што жылі сярод лясоў, былі культурна адсталымі: Яны хапалі нявест у часе ігрышчаў і скокаў. Дазвалялася і многажонства. Нябожчыкаў палілі, а сабраны попел усыпалі ў начыньне і ставілі яго на слупох пры дарогах. З прычыны слабасці дзяржаўнай улады была распаўсюджана крывавае помста. Летапісец паведамляе, што драўляне „убіваху друга друга". Паводле сагі Ольва „у Холмгардзе, кожны забіўшы другога чалавека бяз суду, караўся сьмерцю". Крывавае помста пачала замяняцца выкупам, і к палове XI ст. сыстэма штрафу аканчальна астаялася. Сыны Яраслава: Ізяслаў, Сьвятаслаў, Усевалад, сабраўшыся разам „отложиша убіеніе за голову но кунамі ся выкупаті", гэта знача, адмянілі крываваю помсту, замяніўшы яе грашовым штрафам.

Б). Утварэньне дынастычнае дзяржавы.

Суседзі славян VIII—IX ст. **Норманы.** Суседзьмі славян на паўночным захадзе былі норманы, вядомыя ў летапісе пад назовай „варагаў"—выхадцы з Скандынаўскага паўвострава. Розныя ўмовы прымушалі насяленьне да эміграцыі. Пералюдненасьць утварала нявыгодныя ўмовы для жыцця, прымушала насельнікаў пакідаць бацькаўшчыну і шукаць шчасьця ў іншых старонках. Дзякуючы ўтварэньню дынастычных дзяржаў у Швэцыі, Нарвэгіі, Даніі паасобныя ўладары сталі падданымі сваіх каралёў. Гэта прымусіла паасобных уладароў, якія не жадалі пагадзіцца з такім палітычным становішчам, пакінуць бацькаўшчыну. Прычынілася да гэтага і права першародзтва. Пакінутыя без зямельнага надзелу, малодшыя ў сям'і былі прымушаны шукаць сабе сродкаў у чужых краях. Норманская калянізацыя развівалася ў двух кірунках: адна частка вараскіх выхадцаў накіроўвалася на захад, пераважна ў Англію, і паўночную Францыю. Норманы ў працягу двух стагоддзяў наводзяць жудас на эўропэйскія землі сваімі разбойніцкімі набегамі. На сваіх вузкіх, але доўгіх лодках, аднолькава прыгодных да плаваньня на жагнях і на вёслах, яны паднімаліся ўверх па рэчках і дашчэнту спустшалі наўкольных мясцовасьці. Другая частка пасоўвалася на ўсход Эўропы па рэчных дарогах і шляхох. Па вялікім водным шляху норманы пасоўваліся ў бок славян і ў Візантыю. Паўночныя сагі добра ведаюць усходні шлях у Міклаград (Царград), Гордарык (Ноўград) і Холмград (Кіеў). Норманы паяўляліся ў Візантыі то ў якасьці ваак на службе імператара, то ў якасьці купцоў. Відавочна, па дарозе ў Канстантынополь пэўная частка славян заставалася ў славянскіх гарадох, якія адчувалі патрэбу ў ваеннай сіле. Стычка славянскага і норманскага сьветаў зьявілася пачаткам дынастычнага аб'яднаньня славянства.

Хазары. Тэрыторыя хазар. Турскае племя хазары, заняўшы ніжнюю Волгу, пашырыла паступова сфэру свайго ўплыву на ўвесь Каўказ: У VIII веку арабы выцесьнілі хазар з Закаўказзя і Каўкаскія горы былі на поўдні ўскрайнім пунктам іх уплыву. Хазары падбілі прамысловае насяленьне Падоння і Прыазоўя і распаўсюдзілі свой уплыў на Крымскі паўвостраў. Сталіцай хазарскага царства быў горад Ітыль, пабудаваны ля вусьця Волгі.

Эканомічны быт. Хазары займаліся ральніцтвам і культурай вінаграду. Гадоўля жывёлы гэтак сама была значна пашырана. У іх руках быў згуртованы ўвесь усходні гандаль. Апрача гэтага хазары гандля-

валі з Баўгарыяй, Крымам, Пэрсіяй, Візантыяй. Крэпасць Саркел, на тым месцы, дзе збліжаецца Волга і Дон, была асяродкам візантыйскага гандлю. Ня глядзячы на шырокае развіццё гандлю, галоўным чынам усходняга, хазары заставаліся напоўвандроўным народам. Рыба і рыс былі галоўнай іх жыўнасцю. Багатыя гарады ўлетку звычайна пуставалі. Жыхары, як толькі пачыналася вясна, высяляліся ў стэпы і толькі ўвосень варочаліся назад у горад.

Палітычны ўклад. Начальнік дзяржавы называўся „каган“. Улада яго была неабмяжованая і насьледніцкая. Яго асоба лічылася сьвятой. Кіраўніцтва дзяржавай знаходзілася ў руках намесьніка.

Рэлігія хазар. Спачатку хазары былі паганцамі. У VIII веку ад крымскіх жыдоў хазары перанялі іудэйскую веру, тады-ж у Хазары пачало распаўсюджвацца і магомэтанства, якое аднак ня мела ваяўнічага характару. Гандлёвыя і палітычныя сувязі з Візантыяй і хрысьціянскім усходам спрыялі пашырэнню тут хрысьціянства. Хазары вызначаліся веразнаснасцю. У Ітыле для людзей кожнае рэлігіі былі асобныя суды, два для магомэтан, два для іудэяў, два для хрысьціян і адзін для славян-паганцаў.

Хазары і славяне. Хазары, займаючы дарогу, па якой паасобныя пляменьні пасоўваліся з Азіі ў Эўропу, зьявіліся абаронцамі славян ад знадворных ворагаў. Раннія гандлёвыя сувязі спрыялі ўзаемнаму збліжэнню. З працягам часу паляне, радзімічы, вяцічы і севяране падпалі пад уладу хазарскага хана і пачалі плаціць яму дань. Хазарскі гандаль і палітычная залежнасць ад хана прычыніліся да палітычнага аб'яднання ўсходняга славянства. Славяне плацілі хазарам дань: паляне і севяране „по белке“ з кожнага дому, радзімічы—„по шлягу“, вяцічы—„по шелегу от рала“. Славяне, што прыяжджалі ў Хазарыю, карысталіся там свабодаю. Яны захоўвалі свае рэлігійныя абрады, свой суд.

Заняпад Хазарскага царства. Унутраныя няладзіцы прычыніліся да аслаблення хазарскага царства. У Хазары пачало бракаваць сіл спыняць націск азіяцкіх вандроўных гордаў. У палове IX ст. прарваліся ўглыб чарнаморскіх стэпаў вэнгры. У канцы IX веку вэнгры прайшлі на захад каля Кіева і прынялі ўдзел у барацьбе грэкаў з баўгарамі. У 70—80 г. г. гэтага-ж ст. прайшлі і печанегі. Спыніўшыся ў чарнаморскіх стэпах, яны занялі абшары паміж Донам і Дунаем. Гэта прымусіла славянскіх каляністых пакінуць вадазбор ніжняга Дону, ніжняга Дняпра, паўднёвага Бугу, ніжняга Днястра. Часьць славянскіх пасяленцаў была зністожана вандроўнікамі. Район славянскай асёласці звужўся. Толькі на Чарнаморскім і Азоўскім узбярэжжах засталася крыху заселеных месц. На Таманскім паўвостраве, на нізоўях Кубані захавалася славянская калёнія Тмутарачань. У 915 г. печанегі прышлі „первое на рускую землю“. Заняўшы стэпы, вандроўнікі перагарадзілі „вялікі водны шлях“ і значна скарацілі паўднёвы гандаль.

Норманы і славяне. Норманы спачатку праніклі на тэрыторыю Біарміі — узбярэжжа Белага мора і Завалочча, што цягнулася ад р. Анегі да Пячоры і далей да Уральскага хрыбта. Жыхары Біарміі гандлявалі з норманамі хутраным таварам у вымену на золата і серабро. Па р. Волзе скандынаўскія выхадцы пакіроўваліся на ўсход у бок Вялікіх Баўгар, дзе мянялі свае мэталічныя вырабы на продукты мясцовага краю. З пашырэннем эміграцыі норманы пачалі пранікаць на тэрыторыю славян па рэчных шляхах, якія вялі з Бальтыцкага мора. Адна часць варагаў пакіроўвалася ў чарнаморскія стэпы па дарозе ў Канстантынопаль, водным шляхам „з Вараг у Грэкі“. Другая часць пранікала на тэрыторыю славян па р. З. Дзьвіне. Готляндзкая Гутосага сьведчыць аб тым, што адважныя готляндзкія маракі пранікалі ў Візантыю па Дзьвіне. Готляндзкія выхадцы паехалі па вадзе, што завецца Дзьвіна, і ўгору праз Русаландыю так далёка яны ехалі, што прыехалі

ў Грыкляндыю (Грэцыю). Тут прасіліся ў грэцкага консула дазволу пасяліцца. Першая стычка славян з норманамі была няўдачнай для першых. Крывічы, ноўгарадзкія славяне і фінскія пляменьні былі прымушаны заплаціць дань заморскім выхадцам, нахшталь таго, як паляне, севяране і вяцічы плацілі дань хазарам. Толькі дрыгвічы былі пакуль што свабодны ад чужацкае няволі. Націск чужаземнай сілы прымусіў славянскія пляменьні аб'яднацца дзеля адпору. Утвораны саюз, у які ўвайшлі фінскія і славянскія пляменьні—крывічы, ноўгарадзкія і пскоўскія славяне, вызваліў славян ад выплаты дані. Варагі былі прагнаны за мора. Пляменьні пачалі „самі в себе володети“. Ваенны саюз распаўся і пачаліся міжпляменныя няладзіцы: „Вста род на род, і быша усобицы в ніх і воевати самі на ся почаша“. Спаткаўшы адпор з боку саюзу паўночна-заходніх славянскіх пляменьняў, норманы мелі большую ўдачу ў краіне палян, якія, дзякуючы набегам вандроўнікаў, адчувалі вялікія перашкоды ў сваім усходнім і паўднёвым гандлі і адчувалі патрэбу ў добра арганізаванай вайскавай сіле дзеля аховы гандлёвых шляхаў.

Вараснія нязмі. Унутраныя няладзіцы аслаблялі славян. Пры новым націску ворагаў атрымалі перамогу апошнія, і ў Ноўгарадзе, Ізбарску і Белавозеры паявіліся вараскія князі Рурык, Сінявус і Трувар. Адначасна ў Кіеве аселі Аскольд і Дыр, якія звольнілі кіяўлян ад выплаты дані хазарам. Так утварыліся ў IX ст. два вараскія княствы: Ноўгарадзкае і Кіеўскае. Паміж прадстаўнікамі гэтых княстваў ня было ладу. Паўднёвыя варагі імкнуліся захапіць Полацк а разам з гэтым захапіць важны гандлёвы шлях пад свой кантроль. Гэта аднак ім не ўдалося. Палачане ўсе-ткі муселі перанесці на сабе ўвесь цягар чужаземнага найсьця. Барацьба за гандлёвыя шляхі прывяла да стычкі поўнач з поўднем. Прадстаўнік поўначы—Алег пакіраваўся водным шляхам на поўдзень. Паход быў удачны. Смаленск і Любеч прызналі ўладу Алега. Захапіўшы абманым спосабам Кіеў і забіўшы Аскольда і Дыра, Алег пачаў кіраваць Кіевам. Полацкія крывічы і дрыгвічы ўвайшлі ў склад дзяржавы Алега. Крывічы прымалі ўдзел у паходах на „Грэкі“ Алега (907) і Ігара (944). Політычнае становішча Полацку заставалася нязьменным пры кн. Ігару, Вользе і Святаславе, якія стараліся падчыніць усіх славян суверэннаму кіеўскаму князю. Паўстаўшыя пры Ігару драўляне былі зноў падбіты і абложаны даннюю вялікай у параўнаньні з тэю, якую налажыў на іх Алег. Гэта выклікала новае паўстаньне. У часе паходу Ігара на дань паўстаўшыя драўляне забілі Ігара; гэта выклікала крываваю помсту, якую ўчыніла жонка Ігара—Вольга над драўлянамі за сьмерць мужа. Пры кн. Святаславе ў склад Кіеўскае дзяржавы ўвайшлі вяцічы. Паўстаньне пры Уладзіміру закончылася няўдачай. Павярхоўны процэс аб'яднаньня не датычыў унутранага жыцьця славянства. Пляменьныя князі засталіся на сваіх пасадах. Алег у 912 г. зрабіў умову з грэкамі ад свайго імя і ад „всех, іже суть под рукою его светлых бояр“.

Выдзяленьне Полацку. Політычнае становішча Полацку зьмянілася пры Уладзіміру Святаславічу (X в.). У Полацку паяўляецца кн. Рагвалод, які прышоў з Замор'я. Умацаваньню політычнай самастойнасьці Полацку спрыяла тое, што ўлада кіеўскага князя была аслаблена дзякуючы дамовым сваркам паміж сынамі Святаслава: Уладзімірам, Яраполкам і Алегам. Спачатку пачалася няладзіца паміж Алегам і Яраполкам. Перамог Яраполк. Алег быў забіты. Уладзімір, які княжыў у Ноўгарадзе, уцёк за мора. Атрымаўшы дапамогу ад ворагаў, Уладзімір прагнаў з Ноўгараду пасаднікаў Яраполка, і грамадзянская вайна распачалася. У гэтай барацьбе абодва бакі хацелі ўвайсьці ў саюз з Рагвалодам, праз шлюб з яго дачкой—красуўняй Рагнедай. Сам Рагвалод схіляўся на бок Яраполка. Але перамог Уладзімір, пасья чаго пасьпяшыў заняць Полацк. Рагвалод быў забіты. Уладзімір ажа-

ніўся з Рагнедаю. Затым Уладзімір пасадзіў Яраполка ў Кіеве. Сам Яраполк быў забіты здрадзіўшым яго Блудам. Політычная самастойнасць Полацку была немагчымай пры эканомічнай сувязі з Кіевам. У Полацку былі пасаджаны „мужі“ Уладзіміра. З часам, яшчэ пры жыцці, Уладзімір аддаў Полацкую землю Ізяславу — сыну Рагнеды. Полацкае княства стала зноў самастойным. Ізяслаў заставаўся полацкім князем да самай смерці.

Тураў і Смаленск. Дрыгвічы знаходзіліся з самага пачатку ў сфэры ўплыву кіеўскага князя. Аднак, і тут меў месца працэс утварэння ў пасобныя княствы. Дрыгвічы, падобна, выдзеліліся ў часе грамадзянскай вайны пасля смерці Святаслава. Пры Уладзіміру I Тураўская зямля зноў была далучана да Кіева. Уладзімір пасадзіў свайго старшага сына Святатолка, але гэтая акалічнасць сведчыла аб політычнай сувязі дрыгвічоў з Кіевам, якія мелі да яго эканомічны нахіл. Смаленская зямля застаецца ў беспасярэдняй залежнасці ад кіеўскіх князёў, якія кіравалі ёю праз свайго намесніка. Пасля таго, як Уладзімір ахрысціўся, ён пасадзіў у Смаленску свайго сына Станіслава, але дзякуючы эканомічнай залежнасці ад Кіева, смаленскі князь ня меў ніякага політычнага значэння, а быў проста тытулованым пасаднікам кіеўскага вялікага князя.

Новая грамадзянская вайна. Па смерці Уладзіміра Святаславіча (1015) выбухнула новая грамадзянская вайна. У ёй прымалі ўдзел сыны Уладзіміра. Тураўскі князь Святатолк паспяшыў умацавацца у Кіеве зараз-жа па смерці бацькі. Супроць Святатолка выступіў яго брат Яраслаў, што сядзеў у Ноўгарадзе і пасварыўся з сваім бацькам за дань, якую трэба было ноўгарадцам плаціць Кіеву. Барацьба пачынаецца і пачынае вымагаць напружанні абедзвюх вваючых старон. Святатолк апіраўся на ўласную партыю ў Кіеве, набіраючы войска з дрыгвічоў і драўлян. Яраслаў знайшоў падтрыманьне з боку варагаў і ноўгарадцаў. Грамадзянская вайна скончылася на яго карысць. Перамога дынастычнага аднадзяржаўя прывяла да стычкі Яраслава з Мсціславам Тмутараканскім і Брачаславам Ізяславічам Полацкім.

Згода з Брачаславам і Мсціславам. Політычнае умацаванне Яраслава не магло не адгукнуцца на становішчы Полацку. Жадаючы павярэдзіць заняцце Полацку Яраславам, Брачаслаў напаў на Ноўгарад. Шмат палонных і вялікае здабыча дасталася ў рукі Брачаслава, які паспяшыў вярнуцца дамоў. Па дарозе аднак Брачаславу прыйшлося сутраціць з Яраславам на рэчцы Судоміры. У гэтай стычцы Брачаслаў быў разбіты. Адбітыя палонныя і награвленая маемасць былі зьвернуты ў Ноўгарад. Брачаслаў уцёк у Полацк. Разбіўшы гэтак Брачаслава, Яраслаў пачаў шукаць з ім згоды. Політычнае становішча Полацкае зямлі засталася без змены, але тэрыторыяльна яна павялічылася далучэннем Віцебску і Усвята. Дзякуючы гэтаму верхняе Падзьвінне і волакі паміж Дняпром і Дзвіной знаходзіліся пад кантролем Брачаслава (1021). Мсціслаў распачаў барацьбу з Яраславам у саюзе з хазарамі і касогамі. Спачатку захапіць Кіеў не ўдалося. Мсціслаў мусіў зладзіцца Чарнігавам. Яраслаў, які знаходзіўся ў Ноўгарадзе, выступіў супроць брата ў саюзе з варагамі. Стычка братоў пры Ліствэне (1026) скончылася перамогай на баку Мсціслава. Яраслаў быў прымушаны зрабіць згоду з братам. Кіеў застаўся за Яраславам, а землі на ўсход ад Дняпра былі аддадзены Мсціславу. Гэтая політыка Яраслава, сведчыць аб яго ваеннай слабасці, узмацаваў абодвух супраціўнікаў кіеўскага князя. Мсціслаў хутка захапіў і памёр (1032). Уся лаўднёвая Русь ізноў было аб'яднана пад уладай аднаго асобы. Становішча Полацкай зямлі засталася без змены. Брачаслаў памёр у 1044 годзе.

Беларуская зямля ў складзе Кіеўскай дзяржавы. Утварэнне па-раскскіх княстваў у Тураве і Полацку ня мела вялікага ўплыву на ўнутра-

ную пабудову славянскіх пляменьняў. Увойсьце беларускіх зямель у склад Кіеўскай дзяржавы прымусіла іх прыняць удзел у тэй замежнай і гандлёвай політыцы, якую праводзілі кіеўскія князі. Гандлёвыя шляхі і гандлёвыя сувязі звязвалі самым цесным чынам беларускія княствы з эканамічным і політычным асяродкам поўдня—Кіевам. Эканамічная залежнасьць ад Кіева вызначыла політычнае становішча паасобных земляў. Імкненьне да самастойнасьці з боку апошніх, напрыклад, Полацку, прымусала князёў вызваляцца ад эканамічнай залежнасьці ад Кіева і захапляць пад свой кантроль галоўныя гандлёвыя шляхі. З другога боку, князі не маглі дапусьціць значнага політычнага ўмацаваньня кіеўскага князя. Гэта прымусала полацкіх князёў пільна сачыць за тым, што робіцца ў Кіеве і адпаведным чынам на гэта рэагаваць.

В). Гандлёвыя сувязі Беларусі.]

Замежная політыка. Візантыя. Вараскія конунгі ў Кіеве—Аскольд і Дыр пакіраваліся на поўдзень да Канстантынопалю. З гэтага моманту знаходкі кіеўскіх князёў на Візантыю сталі звычайнай зьявай у політыцы кіеўскіх князёў, бо непаразуменьні гандлёвага характару паміж Візантыяй і Кіевам можна было разьвязаць толькі зброяй. Аснавальнік Кіеўскае дынастычнае дзяржавы—Алег адправіўся ў паход на Грэцыю з мноствам «вараг, славені, чуді і крывічы і мерю і поляне і северу і дрэвяне і родімчы і хорваты і дулебы і тыверцы». Паход закончыўся ўдачна. Алег патрэбаваў „даты воем на две тысячі караблей по двенадцать гривн на ключ і потом даяті уклады на рускіе города: первое на Киев, также на Чернігов і на Переяславль і на Полтеск і на Ростов і на Любечі і прочая города, по тем бо городам седаху „князья под Ольгом суще“. У 912 г. Алег паслаў паслоў у Візантыю, каб наладзіць згоду паміж „Хрыстіяны і Русью“, дзеля якой мэты было паслана спэцыяльнае пасольства ад „Олега Великого князя Руского і от всех, іже суть под рукою его светлых бояр“. Мірныя адносіны з Візантыяй былі нарушаны пры Ігару (941). Паход закончыўся поўнай няўдачай. У 944 годзе Ігар, сабраўшы вялікае войска ў складзе варагаў і Русі „пойде на Греков в лодях і на конех, хотя скітіті за себя“. Паход закончыўся ўдачна. Ігар „взем у Греков злато і паволокі на вся воя“, вярнуўся дамоў. У 945 г. была зроблена новая ўмова з грэкамі. Ігаравы паслы былі прадстаўнікамі „от Ігоря в. к. Рускага і от всея князья і от всех людей Руское землі“. У 967 г. в. к. Сьвятаслаў па прапазыцыі Нікіфара Фокі распачаў барацьбу з баўгарамі і перамог іх. Застаўшыся ў г. Пераяслаўлі, атрымліваў дань ад грэкаў. Дварцовы пераварот 10-га сьнежня 970 г. аддаў уладу Івану Цымісію. Апошні, каб вызваліць Візантыю з-пад уплыву славян, распачаў з Сьвятаславам барацьбу, якая закончылася для кіеўскага кн. няўдачна. Сьвятаслаў быў прымусаны зрабіць мірны дагавор з І. Цымісіем у 971 г. Апошні паход у X в. быў наладжан Уладзімірам Сьвятаславічам.

Прычыны паходаў. Паўтаральнасьць паходаў на Візантыю была выклікана канечнасьцю наладзіць гандлёвыя справы Кіева, якія спатыкалі шмат перашкод з боку Візантыі. Гэтая акалічнасьць папхнула Сьвятаслава на барацьбу з баўгарамі з тэй мэтай, каб заўладаць шляхам на Канстантынопаль. Вынік гэтага паходу быў няўдачны. Грэкі выявілі сябе даволі сільнымі, каб адкінуць ад Канстантынопалю адарванага ад Кіева Сьвятаслава. Каб прымусіць грэкаў не перашкаджаць гандлёвым адносінам, Уладзімір уступіў у саюз з баўгарамі для барацьбы з грэкамі. Злучанымі патугамі баўгар і рускіх славян грэкі былі разьбіты, а ў 989 годзе Уладзімір адабраў ад Візантыі Корсунь—важны гандлёвы пункт на паўднёвым узьбярэжжы Крымскага паўвострава. У XI ст. ваенных стычак паміж Візантыяй і Кіеўскай дзяржа-

вай ня было. У 1043 г. рускія атрымалі права свабодна гандляваць з Грэцыяй.

Паходы на ўсход. Політыка князеў у адносінах да камскіх баўгар і Хазарыі гэтак сама вызначалася гандлёвымі інтарэсамі. Ужо Алег у 913 г. зрабіў свой знамяніты паход да Касьпійскага мора і даволі паграбіў хазэр. Ігар, Сьвятаслаў, Уладзімір ня раз хадзілі паходам на камскіх баўгар. У 1006 г. Уладзімір зрабіў з камскімі баўгарамі ўмову, паводле якой рускія купцы атрымалі права свабоднага праезду ў баўгарскія гарады з пячацямі сваіх пасаднікаў. Баўгарскія купцы атрымоўвалі права прыяжджаць на Русь для гандлю толькі па гарадох. У 965 г. Сьвятаслаў зьністожыў Хазарскае царства і сталіцу Ітыль. Распачаўся яго заняпад, а разам з гэтым і заняпад усходняга гандлю.

Унутраная політына. Уваходзячы ў склад Кіеўскай дзяржавы, славянскія пляменьні мусілі плаціць дань. Гэтак драўляне плацілі Алегу „по черне куне“, севяране сталі плаціць меншую дань, чымся хазарам. Радзімічы плацілі тую самую дань, што і хазарам. Пры Ігару драўляне паўсталі, але пасля гэтага на іх была наложана большая дань, чымся тая, якую яны плацілі Алегу. Пры Вользе „деревская земля“ папала ў поўную залежнасьць ад Кіева. Вольга ўстанаўляла свае „уставы і урокі“. Сьвятаслаў падбіў вяцічаў і наляжыў на іх дань. Іх паўстаньне пры Уладзіміру закончылася няўдачай. Княжая дань зьбіралася дваякім чынам: або насяленьне само прывозіла належную дань, што называлася „повозом“, або самі князі езьдзілі па дань па гарадох. Гэткі спосаб збору дані называўся „полюдьем“. Праездка Ігара за зборам дані ў драўлянскую землю закончылася для князя сьмерцю. Паўуленьне вандроўнікаў у стэпах і напады іх на гандлёвыя шляхі прымушалі князеў прымаць меры да аховы гандлёвых шляхаў. Гэтак печанегі, якія паявіліся ў 915 г., заняўшы ўсе стэпы ад Дону да Карпат, нападлі на гандлёвыя караваны і затрымлівалі таварамен з Візантыяй. Ігар і Сьвятаслаў ня раз ваявалі з печанегамі. Калі Сьвятаслаў, наладзіўшы мір з І. Цімісхіем, варочаўся дамоў, на яго напалі печанегі на Дняпроўскіх парогах і забілі (972). Уладзімір „безперестані“ ваюе з печанегамі. Ён будзе крэпасьці па Дзясьне, Остру, Трубежы, Суле і Стужы з мэтай абароны Кіеўскай дзяржавы ад печанегаў.

Гандаль з Візантыяй. Гандлёвыя зносіны Прыдняпроўя з Візантыяй—вельмі даўняга пахаджэньня. Сярэдне-дняпроўскія славяне з даўных-даўн гандлявалі з грэцкімі гарадамі на паўночным беразе Чорнага мора: Белгарадам — на Днястры, Корсунем, Танаісам ля вусьця Дону, Алешшам—на Дняпры, Таматархай—на Таманскім паўвостраве. Насяленьне Прыдняпроўя здаўных-даўн адчувала патрэбу ў солі, што здабывалася ў ліманах Чорнага мора. Пасля ўтварэньня ўсходняй Рымскай Імпэрыі славяне сярэдняга Дняпра наладжваюць беспасярэдня гандлёвыя зносіны з Візантыяй, якая, дзякуючы свайму географічнаму палажэньню, дасягнула значнага росквіту і багацьця. Суседзтва з усходнім сьветам і разьвіцьцё гандлёвых сувязей з усходам былі галоўнымі крыніцамі багацьця Візантыі, якая ў VIII в. была адным пасрэднякам усходня-азіяцкага гандлю з заходнімі народамі. У Візантыю прывозіліся індыйскія і кітайскія тавары праз Хазарыю, Дон, паўночнае ўбязрэжжа Чорнага мора і Сярэдня-Азіяцкую гандлёвую дарогу. Праз Візантыю эўропэйскія вырабы пакіроўваліся на ўсход на славяна-рускую поўнач. Візантыя была значным спажывецкім рынкам, на якім быў асаблівы попыт на прадметы роскашы і рознага гатунку сырэд. Вырабы з слановай косьці, золата, шкла, візантыйская мозаіка, кераміка, дасканалыя шаўковыя матэрыі знаходзілі збыт на захадзе і на поўначы. Індыйскія і кітайскія тавары, прыправы, каштоўныя каменны, жомчуг, каралі і шоўк у вялікай колькасьці прывозіліся ў Візантыю па старых шляхах. Адзін з іх—ад Пэрсідзкае затокі праз Мэсэпотамію, Эгіпет і Сірыю быў захоплены арабамі з канца VII ст. Другі шлях

ішоў з Азіі праз Алтай, Туркестан, Хіву, Хазарыю і Басфор Камэры́-скі, а адтуль морам у Візантыю. Сыстэма візантыйскае гандлёвае і прамысловае політыкі з часоў Юстыніана (527—565) была пабудована на прынцыпе монополіі і дробнай рэгляментацыі. Ня гледзячы на існаваньне апошняй, прамысловасьць дасягнула значных рэзультатаў. Монополія на збожжа, віно, масла, соль і іншыя прадметы першай неабходнасьці—вельмі цяжка адгукнулася на насяленьні, дзякуючы надужыццям з боку адміністрацыі. Вялікая колькасьць налагаў, законных і незаконных збораў, утварала шмат няпрыемнасьцяў і перашкод для таварамену. Асабліва гэта цяжка адгукалася на чужаземцах, якім прыходзілася і на сушы і на моры плаціць мытныя налогі і падлягаць агляду з боку пільных мытных ураднікаў. Спачатку гандаль ва ўсіх кірунках знаходзіўся ў руках грэкаў. У IX ст. становішча зьмянілася. Гандаль папаў у рукі к чужаземцам, галоўным чынам арабам і італьянцам. Паўночны гандаль зноходзіўся ў руках славяна-рускіх. Арабскі пісьменьнік Масуды называе Чорнае мора Рускім. На тэрыторыі сярэдняга і ніжняга Дняпра знаходзяць у магілах шмат прадметаў візантыйскага мастацтва з золата, серабра, медзі і жалеза, з каштоўнымі камянямі, якія адносяцца да IV—V ст. У паганскіх магілах VIII—IX ст. былі знойдзены златаліты і залатыя шоўкавыя тканіны. Візантыйскія і арабскія пісьменьнікі падаюць нямала вестак аб візантыйска-славянскім гандлі.

Гандлёвыя дагаворы. Гандлёвыя сувязі Прыдняпроў'я з Візантыяй з працягам часу сталі гэтак значны, што паявілася канечнасьць іх упарадкаваць паасобнымі дыплёматычнымі актамі. Можна лічыць, што гандлёвыя дагаворы былі ўяршыню завязаны ў палове IX ст. хаця гэсты дагавору не захаваліся. Першымі гістарычнымі дакумэнтамі, якія датычаць гандлю, зьяўляюцца дагаворы Алега і Ігара з грэкамі, Алег завязаў спачатку дагавор у 907 г. з царамі Левам і Аляксандрам. Дагавор быў пацьверджаны ў 911 і 912 г. г. Паводле першага дагавору прыяжджаўшыя купцы павінны былі затрымлівацца ў прадмесці манастыра Мамы і мелі права ўваходзіць у горад партыямі па 50 асоб, але без зброі і пад кантролем царскага чыноўніка. Яны мелі права купляць тавары, „неплотыче мыта ні в чем же“. У часе побыту ў Канстантынопалі купцы атрымліваюць у працягу паўгоду „месячное“. Гандлёвы дагавор з 911 году дапоўніў папярэдні трактат шэрагам артыкулаў, якія датычаць розных пытанняў грамадзянскага і крымінальнага права. Дагавор Ігара з Візантыяй, з царамі Раманам, Канстантынам і Стэфанам (945) быў менш выгодным, чымся папярэднія трактаты. Дагавор пацьвярджае права „вялікага князя і яго баяр пасылаць у Грэкі караблі з пасламі і гасьцямі“ „яко-же ім устанавлено есть“. Госьці павінны мець адпаведныя велікакняскія граматы. Прыехаўшыя без граматы могуць быць арыштаваны. Гасьцём забараняецца зімаваньне ў сьв. Мамы. Безмытная купля тавараў адмяняецца. Купцы ня маюць права купляць павалокі болей, чымся на 50 залатнікоў. У зваротную дарогу ад'яжджаючы атрымліваюць адпаведнае „брашно“. Але рускі князь павінен быў адмовіцца ад праў на Корсунь. Дагавор в. князя Сьвятаслава з імператарам Іванам Цымісхіем быў завязаны пры такіх політычных акалічнасьцях, якія ня спрыялі славянам (971). Дагавор пацьвярджаў усе ранейшыя дагаворы, але Сьвятаслаў павінен быў адмовіцца ад усякіх ваяўнічых намераў супроць Грэцыі, а гэтак сама ад пасягненьня на Корсунь з наўкольнымі гарадамі і на Баўгарыю. Паміж Сьвятаславам і Візантыяй быў наладжаны аднабокні абаронны саюз. Сьвятаслаў у выпадку нападу на Візантыю якога-колечы ворага, быў абавязаны дапамагаць імперыі. Дагавор ставіў замечны гандаль у поўную залежнасьць ад грэкаў. Спроба Сьвятаслава захапіць сухаземную дарогу дзеля гандлю з Канстантынопалем не ўдалася. Няспрыяючыя ўмовы гандлёвага дагавору павінны былі зрабіць уплыў

на адносiны да Візантыі насьледнікаў Сьвятаслава. Пытаньне аб вызваленьні замежнага гандлю ад дыктатуры грэкаў стала чарговым заданьнем замежнай палітыкі.

Прадметы ўвозу і вывозу. Прамысловая Візантыя дастарчала славянам прадметы сваёй індустрыі і ўсходняе прадукцыі. З Візантыі вывозілі золата, павалокі, агародніну, віна і „всяко узорочье“. Вялікая княгіня Вольга, вярнуўшыся дамоў з паездкі ў Канстантынопаль, прывязла з сабой „дары многы золата і сьrebro, поволоки с сосуды различныя“ (963). Паводле другіх вестак, Візантыя дастарчала славянам каштоўнае начынне, багатыя вопраткі, дываны, сукны, саф'ян, перац, а пасьля прышчапленьня тут хрысьціянства, — прадметы рэлігійнага культу: грэцкія кубкі, мрамур, хварбы, мозаіку. Кіеўскія князі і купцы гандлявалі рабамі і прадметамі прамысловае гаспадаркі. Вольга абяцала візантыйскаму імператару прыслаць у падарунак „многы дары, челядь і воск і скору“. Паводле слоў Сьвятаслава з Русі вывозіліся на Дунай „скура, воск, мед і челядь“.

Удзел Беларускіх зямель у гандлі. Беларускія землі прымалі ўдзел у паходах на Візантыю і ў гандлі з апошняй. Калі ў часе свайго паходу на Канстантынопаль у 907 годзе Алег патрэбаваў ад грэкаў дані „по 12 гривен на ключ“ і „уклады“ на гарады, то Полацк паміж пералічаных гарадоў займае трэцяе месца. Смаленск прымаў удзел у візантыйскім гандлі з IX ст. На тэрыторыі Смаленскай краіны візантыйскія монэты пападаюцца не раней IX ст. Паасобныя прадметы, што знаходзяцца ў курганах крывічоў, як-то: залаты позумэнт, прывескі бітай работы, шклянныя пацеркі з пазалотай, талеркі з вобразам грыфона—сьведчаць а грэцкім гандлі. Імператар Канстантын Багранародны ў сваім творы „Аб кіраваньні імперыяй“ паведамляе, што людзі з таварамі, прыходзяць у Канстантынопаль з Ноўгараду, з Смаленску, Чарнігава, Любеча і Вышгараду. На тэрыторыі верхняга Прыдняпроў'я былі знойдзены візантыйскага паходжэньня якары, канаты і жаглі. Ажыўленьня гандлёвага зносіны Смаленску з Візантыяй вызначаюцца перш-на-перш яго географічным палажэньнем на вялікім гандлёвым шляху.

Іншыя паўндэвья гандлёвья шляхі ад Кіева. Кіеў знаходзіўся ў асяродку гандлёвага шляху. З Кіева цягнуўся вялікі гандлёвы шлях да Дону і Азоўскага мора, дзе пры вусьці р. Кубані ўтварылася Тму-Тараканскае княства на месцы ранейшай грэцкай калёніі. З Кіева йшла дарога і ў Крым, дзе знаходзіліся вялікія гарады—Хэрсонэс (Корэсунь) і Судак (Сурож), адкуль купцы вывозілі соль, бавалняныя і шаўковыя тканіны, агародніну, віна, травы, прыпраўныя карэньні ў абмен на хутры. Гэты шлях называўся саяльным. Апрача гэтага з Кіева вёўся гандаль у Алешшы (Ольвіі). Значэньне Кіева, як асяродка паўндэва-славянскага гандлю, вызначала яго палітычнае пераважнае значэньне.

Заходні гандаль. Гандлёвыя дарогі зьвязалі Кіеў з Заходняй Эўропай. З Кіева гандлёвыя шляхі ішлі і на Валынь і ў Галіччыну, адкуль адны гандлёвыя дарогі вялі ў Візантыю праз прыдняпроўскія або прыдунайскія гарады, значэньне якіх было справядліва ацэнена в. князем Сьвятаславам: „не люблю ме есть в Кіеве быти“ перадае летапіс думку Сьвятаслава „хошу жіті в Переяславце на Дунае, яко то есть середя в земле моей, яко ту вся благая сходятся: от Грек—злата, паволока, віна, овощеве различная, із Чех і Угор—серебро і камені, із Русі—скура, воск, мед і челядь“. Іншыя гандлёвыя дарогі вялі ў Польшчу і ў Чэхію, куды рускія славяне вывозілі рабоў і коняў, якія разам з валамі і авечкамі набываліся ў печанегаў. Заходнія гандлёвыя шляхі з Кіева праходзілі праз тэрыторыю дрыгвічоў. Яны ставілі апошніх у эаанамічную і палітычную залежнасьць ад Кіева. У свой чарод гандлёвыя сувязі спрыялі матар'яльнай і духоўнай культуры тэрыто-

ры Тураўскай краіны. Аб раннім развіцці заходняга гандлю сведчыць вельмі пашыраная назова старажытнай монэты „шэляг“, якая ёсьць нішто іншае, як адменьнік англо-саксонскага шыльлінага. Росквіт заходняга гандлю Кіева адносіцца да пазнейшае пары. З беларускіх гарадоў падтрымліваў гандлёвыя сувязі з Захадам Полацк. Няўродлівая глеба і выгоднае географічнае палажэньне на вялікім гандлёвым шляху спрыялі развіццю заходняга гандлю Полацку. Гандаль пачаўся, падобліва, яшчэ ў VIII в. і вёўся ў двух кірунках: з скандынавамі і з Готляндам. Скандынавы гандлявалі з палачанамі або беспасярэдна, або праз фінскія і латыскія пляменьні, што жылі на рацэ Дзьвіне і ўсходнім узьбярэжжы Бальтыцкага мора. Скандынавы дастарчалі прадметы з бронзы і серабра, асабліва гэтак званыя фібулы, мячы і стрэлы. З Полацку гэтыя прадметы пакіроўваліся на ўсход. Цэнтрам гандлю на востраве Готляндзе быў горад Візбэі, заложаны ў VIII в. Вялікая колькасць скарбаў з нямецкімі і англасаксонскімі монэтамі сведчаць аб гандлёвых зносінах Полацку з востравам Готляндам, які быў пасярэднікам у гандлі паміж усходам і захадам. Чысьленасьць арабскіх монэт IX, X ст. і заходне-эўрапейскіх монэт зьяўляецца відавочным пацьвярджальным фактам. І гандлёвыя сувязі Смаленску з Захадам—вельмі даўняга паходжэньня. У смаленскіх крывіцкіх і радзіміцкіх курганох спатыкаюцца бурштыновыя пацеркі і нашыйнікі, мячы скандынаўскага паходжэньня, монэтныя скарбы ў складзе монэт: англасаксонскіх, ангельскіх, дацкіх і нямецкіх. Самыя старажытныя монэты адносяцца да IX, а пазнейшыя да X стагодзьдзяў. Падобліва, беспасярэдныя гандлёвыя сувязі да пачатку XII ст. былі вядомыя, бо гандлёвыя інтарэсы Смаленску былі згуртаваны на паўднёвых і ўсходніх рынках.

Усходні гандаль. Гандлёвыя сувязі Прыдняпроў'я і Падзьвіньня з усходам—старажытнага паходжэньня. Яшчэ ў 1707 г. ў Кіеве быў знойдзены скарб з 2380 куфіцкімі монэтамі. У пазнейшым часе, асабліва ў XIX ст., архэолёгі ў далейшым цягу знаходзілі монэты ўсходняга паходжэньня, галоўным чынам арабскія. На тэрыторыі Полацкае зямлі гандаль з арабамі праз баўгар наладзіўся ўжо ў VIII в. Арабскія монэты, знойдзеныя на тэрыторыі Меншчыны і Віцебшчыны, адносяцца да VIII в. У Смаленскай зямлі і Смаленску арабскія монэты адносяцца да VIII—X вякоў. Усе арабскія монэты былі знойдзены на берагах р. З. Дзьвіны і Дняпра. Некаторыя монэты былі біты ў Афрыцы і Гішпаніі. Усе гэтыя монэты сваёй старажытнасьцю не пазьней 1012 г. Вялікая колькасць арабскіх монэт у Смаленшчыне сведчыць аб тым, якое вялізнае значэньне меў для смаленскіх крывічоў арабскі гандаль. Перад ім на другі плян адступаў гандаль з Захадам. Значная колькасць усходніх слоў у стара-славянскай мове гэтак сама сведчыць аб значных гандлёвых сувязях з Усходам. Гандлёвыя сувязі з Усходам падтрымліваліся ў двух кірунках: па сярэдняй і ніжняй Волзе з баўгарамі і хазарамі і праз Каспійскае мора—з Далёкім Усходам. Для прыдзьвінскіх і прыдняпроўскіх славян гандаль з Паваложжам меў пераважнае значэньне. Гандаль з Далёкім Усходам з прычыны географічных умоў ня мог атрымаць шырокага развіцця. Гандлёвы шлях на Волгу ў Баўгарыю і Хазарыю ішоў у двоіх кірунках: з Смаленска патраплялі на Аку або Волгу, праз правую прытоку Волгі—Вазузу. Ноўгарадцы падтрымлівалі гандлёвыя сувязі з усходам звычайна гэтай дарогай. Другі шлях, праходзіўшы праз землю радзімічаў, ішоў праз Дзясны і Сож у Паваложжа. Гандаль Прыдняпроў'я і Прыдзьвіньня з хазарамі і баўгарамі пачаўся адначасна, але гандлёвыя сувязі з баўгарамі трывалі даўжэй, чымся з хазарамі. У канцы X ст. пачынаецца заняпад хазарскага гандлю. Гандаль-жа з баўгарамі ў далейшым цягу развіваецца аж да татарскага найсьця, і гэтым самым спрыяе значнаму развіццю беларускага заходняга гандлю. Сталіца Хазары мела

вялізнае гандлёвае значэнне ў ва ўсходнім сярэднявякоўі. Хазары падтрымлівалі гандлёвыя сувязі з Візантыяй і Крымам, а гэтак сама з персамі, арабамі і Туркестанам. Энэргічныя баўгары спускаліся на купецкіх караванах да Ітыля і назад. У сталіцу баўгарскага царства ішлі гандлёвыя караваны з Туркестану, Персыі і Арабіі. Баўгары скуплялі ўсе тавары ад усходніх купцоў і не прапушчалі іх далей на Захад. Хазарскі і баўгарскі гандаль зьявіліся пасярэднікамі паміж Усходам з аднаго боку і славяна-фінскімі пляменьнямі з другога: славяна-баўгарскія і хазарскія гандлёвыя зносіны вельмі раньняга паходжэньня, быць можа з паловы VIII веку. У першай палове IX веку, паводле вестак араба Хордадбэ, славянскія купцы часта наведваліся ў Хазарыю, што пацьвярджаецца нумізматычнымі скарбамі VIII і IX ст. ст. Знаходжэньне ў Прыбалтыцы і на тэрыторыі паўночна-ўсходняй Русі можа быць волжскіх баўгар VIII—X вякоў сьведчыць аб старажытнасьці славянскіх гандлёвых сувязей з сярэднім Паваложжам. Аб гандлі славян з далёкім усходам паведамляе арабскі, пісьменнік Ібн Хордадбэ, які адзначае, што гандаль вёўся ня толькі на узьбярэжжы Каспійскага мора, але што славянскія купцы гэтак сама беспасярэдня езьдзілі ў Багдад. Па гэтай дарозе славянскія купцы ў пазьнейшую пару (XIV в.) праніклі ў Індыю. Гандаль з Усходам меў караванны характар. Купецтва дзеля гандлю складала асаблівыя гандлёвыя грамады з супольным капіталам. Купцы выяжджалі ў дарогу ўзброенымі і ў дарозе займаліся паляўніцтвам, рыбацтвам і грабствам фінскіх паселішчаў.

Прадметы вывазу і ўвозу. Праз хазар і баўгар прывозіліся да славян: індыйскія і кітайскія бавалняныя і шаўковыя тканіны, дываны, перац, прыправы, каштоўныя каменны, залатыя і срэбныя рэчы, асабліва паясы і конскія ўбёры, дамаскія шаблі, нажы і інш. Смальяне і ноўгарадцы прадавалі арабскім, хазарскім і баўгарскім купцом розныя хутры: сабольі, вавёрчыны, кунічныя, гарнастаевыя, лісьці, бровыя, заячыя, козьзі скуры, бровую струю, юхт, авец, рагатую жывёлу, бурштын, арэхі, бярозавы лес, мёд, воск і славянскіх нявольніц. У галодныя гады баўгары дастарчалі смальянам збожжа. Беларускія купцы асабліва цанілі перлы зялёныя, якія былі нацыянальнымі беларускімі ўбёрамі смаленскіх жанчын. У курганах Віцебшчыны і Смаленшчыны, а гэтак сама ў Даніі і Швэцыі былі знойдзены ў вялікай колькасьці: граненыя карніолі акруглай формы, шклянныя пацеркі, нашыйныя брансалеты, пярсьцёнкі, запясыці, нашыйнікі—усё вырабы ўсходняе арабскае культуры. Гэтак сама ў літоўскіх курганах было знойдзена шмат прадметаў усходняе работы, якія папалі туды праз гандаль са смальянамі і сьведчаць а калянізацыі беларусамі—смальянамі тэрыторыі, заселенай літоўскімі пляменьнямі. Гэта калянізацыя мела зусім спакойны характар і не спатыкала з боку ліцьвінаў ніякага актыўнага адпору.

Значэнне ўсходняга гандлю. Смальяне, зьяўляючыся пасярэднікамі паміж усходам і захадам ува ўсходнім гандлі, выдзяляліся ў складзе Кіеўскае дзяржавы. Вялізнае эаномічнае значэнне Смаленску і яго гандлёвыя сувязі з Ноўгарадам паднімалі палітычную вагу Смаленскае зямлі і гэтым самым падрыхтоўвалі будучы эаномічны і палітычны росквіт Смаленскага княства.

Печанегі і тюрні. Хазарскае царства, дзякуючы свайму географічнаму палажэньню, мела вялізнае для славян стратэгічнае значэнне. Хазары, стрымліваючы націск азіяцкіх народаў, далі магчымасьць славянскаму пляменьню калянізаваць узьбярэжжа Чорнага і Азоўскага мора, якое мела вялікае гандлёвае значэнне. Славянскія каляністыя зазнавалі на Таманскім паўвостраве славянскую калёнію Тмутаракань, праз якую праходзіў гандлёвы шлях на Судак. Аслабленьне Хазарскага царства і далейшы заняпад апошняга адчынілі свабодны доступ

азіяцкім народам, у паасобку печанегам, якія ўжо ў IX ст. вандравалі паміж Волгаю і Уралам. Пад націскам хазараў, яны падаліся на захад, адапхнулі вэнграў і занялі стэпы ад вусьця Дону да Дняпра. Каляні-заваўшы чарнаморскія і прыазоўскія стэпы, яны сагналі мясцовае славаўскае насяленьне, якое было прымушана падацца на поўнач. Прыблізіўшыся да межаў Кіеўскае дзяржавы, печанегі захапілі паўднёвыя гандлёвыя шляхі і гэтым самым прычынілі вялікі ўшчэрбак паўднёваму гандлю. Адначасна напады печанегаў на пагранічныя мясцовасьці набылі пастаянны характар. Уладзімір Сьвятаславіч быў прымушаны будаваць гарады па рэчках Дзясьне, Астру, Трубежы, Суле і Стужы. Яраслаў Уладзіміравіч у далейшым цягу праводзіў політыку свайго бацькі, умацаваўшы рэчку Рось. У пачатку XI веку тюркі прагналі печанегаў з паўднёвых стэпаў. Барацьба з вандроўнікамі, якая вымагала вялікага напружаньня матэрыяльных і духоўных сіл, падарвала эаномічную моц і аднасьць Кіеўскае дзяржавы і, зьмяншаючы політычнае значэньне Кіева, падрыхтавала выдзяленьне беларускіх краін з складу Кіеўскай дзяржавы. Набегі печанегаў і тюркаў зусім не закраналі ўсходняга гандлю смальнян і ноўгарадцаў, эаномічнае значэньне якіх усё павялічвалася. З свайго боку смальнянам удалося наладзіць зносіны з печанегамі, адкуль Смаленская краіна атрымлівала коняў і рагатую жывёлу. Дзякуючы гэтаму смальняне сталі дастаўцамі рагатае жывёлы і коняў для усёй Беларусі.

Г). Грамадзянства ў эпоху дынастычнае дзяржавы.

Склад грамадзянства. У эпоху дынастычнае дзяржавы ня было станаў, як групы асоб, якая сваімі правамі і прывілеямі адрозьнівалася ад іншае групы. Грамадзянства дзялілася па месцы свайго замяшканьня на дзьве групы: на гарадзкое і на сельскае. З другога боку ўсё грамадзянства ў юрыдычных адносінах падзялялася на вольных і нявольных. У свой чарод у гарадзкім грамадзянстве было дзьве катэгорыі асоб. Адна катэгорыя складала княжае грамадзянства — дружыну. У другую ўвайшлі ўласна гарадзкія элемэнт — гэтак званая земшчына.

Дружына. Княжая дружына складала вышэйшы стан у дынастычнай дзяржаве. З нацыянальнага боку склад дружыны быў даволі пярэсты. Асноўным ядром дружыны былі спачатку норманы, да іх з часам далучыліся розныя аматары прыгодаў і пашукальнікі шчасьця, як-то: ліцьвіны, фіны і славяне. Умова Алега з грэкамі, у якой пералічаны дружыньнікі, пасланыя Алегам дзеля завязаньня ўмовы, сьведчыць а нацыянальнай рознастайнасьці ў асяродзьдзі дружыньнікаў.

Усе гэтыя: Каралі, Фарлов, Інегелд, Верэмут, Рулаф, Туды, Руалд, Карц, Фрэлав, Руар, Актэву, Труон, Лідульфост, Стэнір — прыналежалі да норман. У дагаворы Ігара спатыкаюцца паміж дружыньнікаў славяне і яцьвягі. У летапісе гэтак сама спатыкаюцца чыста славянскія іменьні дружыньнікаў: Вышата, Блуд, Сінько, Сьвянелъд. У князя Барыса Уладзіміравіча ўлюбенцам дружыньнікам быў „угрын“. Князь Глеб Уладзіміравіч быў забіты дружыньнікам „торчыном“ па пахаджэньню. Дружыньнікі — бліжэйшыя спадручныя князя, з якімі ён адбывае свае паходы і бароніць гандлёвыя шляхі. З-паміж дружыньнікаў выдзяляліся асобы, якія былі найбольш блізкімі да князя: Сьвянелъд — пры Ігару, Блуд — пры Яраполку, Дабрыня — у князя Уладзіміра. З-паміж дружыньнікаў назначаліся пасаднікі ў падлеглыя князём гарады. Гэтак пры заваяваньні Смаленску і Любеча Алег пакінуў у іх сваіх пасаднікаў. Дружына харчавалася і жыла на кошт князя. Дружына дзялілася на дзьве групы: старэйшую і малодшую. Першая, зьяўляючыся бліжэйшым дарадчыкам князя, складала яго асноўную ваенную сілу. Другія, вядомыя пад назовай „детскіе“, „откроки“, „гріді“, адбывалі розную службу пры княжым двары. Гэтак, калі Вольга частавала драў-

лянскіх старшын, то за сталом прыслужвалі „отрокі“; падарункі, прысланыя грэкамі князю Сьвятаславу, былі схованы „отрокамі“. З малодшай дружыны з часам можна было перайсьці ў старэйшую, у баярства.

Земскія баяры. Побач з дружыннікамі трэба паставіць земскіх баяр, вядомых у „начальным летапісе“ пад назовай „градскіх старцев“, „нарочітых людзей“. Гэта прадстаўнікі гарадскога грамадзянства, быць мо' патомкі радавых старэйшын, асобы, якія карысталіся аўторытэтам у грамадзянства, або дзеля свайго становішча, або з прычыны свайго багацьця, дзякуючы якому паасобных разбагацеўшых асобы маглі заняць у гарадскім грамадзянстве выдатнае становішча. Гэтая радавая або купецкая арыстократыя мела вялікае значэньне, напрыклад, драўлянская—ў барацьбе з Кіеўскай зямлёй, „нарочітые людзі“ у горадзе Белградзе, у часе яго аблогі праз печанегаў у 997 годзе, калі за пародаю аднаго старца была адложана здана гораду печанегам. Уладзімір Сьвятаславіч, абгаварваючы пытаньне аб прыняцьці хрысьціянства, меў нараду з гарадскімі старцамі.

Пачатак злучэньня. Дружынны і земскі баярскі элемент быў супроць пастаўлен адзін другому. Адзін блізка да князя,—другі да насяленьня. З працягам часу адбываецца процэс збліжэньня дружынных элемэнтаў з земскімі, якія пачалі ўваходзіць у склад княжай дружыны. Гэты паварот стаў асабліва прыметны пры Уладзіміру Сьвятаславічу і яго сыне Яраславе.

Гараджане. Другую групу гарадскога насяленьня складалі „госьці“, купцы, якія прымалі ўдзел у замежным гандлі. У дагаворы Ігара купцы ўлімінаюцца, як члены пасольства, якія завязалі дагавор з грэкамі. Рэшта гараджан займаліся ральніцтвам, а часткаю рамёсламі.

Сельскае насяленьне. Вольныя насельнікі, што жылі ў вёсках, называліся сьмердамі; яны займаліся ральніцтвам і іншымі промысламі і плацілі дань князю.

Рабы. Нявольнае насяленьне складалі рабы, а якіх ужо ўспаміналася ў дагаворах з грэкамі. Палон зьявіўся галоўнай крыніцай рабства. Рабы, уцёкшыя ў Грэцыю, павінны быць выданы, калі іх знойдуць, і пры гэтым не вымагаецца ніякага судовага сьледства.

Д). Дзяржаўны ўлад.

Княжая ўлада. Улада князя мела аднаасобовы характар. Барацьбой за самаўладства тлумачацца ўсе княжыя ўзаемаадносіны ў пэрыод IX—XI ст. Алег, Ігар, Вольга і Сьвятаслаў кіравалі самаўладна Кіеўскай дзяржавай. Па сьмерці Сьвятаслава засталіся тры сыны: Яраполк, Уладзімір і Алег. Грамадзянская вайна закончылася перамогай на баку Уладзіміра, які згуртаваў у сваіх руках кіраўніцтва ўсёй Кіеўскай дзяржавай. Барацьба, якая распачалася па сьмерці Уладзіміра Сьвятаславіча паміж Сьвятаславам і Яраславам, закончылася перамогаю на баку апошняга. Новая барацьба з братам Мсьціславам Тмутараканскім прымусіла Яраслава разьдзяліць уладу з братам, па сьмерці якога кіраўніцтва ўсёй Кіеўскай краінай зноў было згуртована ў адных руках. Норманскія князі, прыбуўшы ў славянскія гарады, засталі тут ужо асталяванае гарадское жыцьцё, з формамі якога яны не маглі ня лічыцца.

Веча. У гарадох мы бачым народнае веча, якое разглядаецца летапісцам, як форма славянскага жыцьця, якая існавала „ізначала“. Пры пэўнай слабасьці княжае ўлады і пры нязначным аб'яднаньні ў палітычных адносінах паасобных краін з Кіевам, народнае веча павінна было йграць у жыцьці краін выдатную ролю, хаця канечнасьць абароны гандлёвых шляхаў ад нападу вандроўнікаў у значнай меры спрыяла палітычнаму ўмацаваньню ўлады кіеўскага князя, ня гледзячы на існаваньне князёў і ў іншых землях.

Кіраўніцтва дзяржавы. Князь глядзеў на Кіеўскую дзяржаву праз вузкую прызму сваіх дынастычных інтарэсаў. Для кіеўскага князя гарады і землі зьяўляюцца крыніцай даходаў. Насяленьне разглядаецца як аб'ект вызыску з боку княжай улады. Князь кіраваў землямі, назначаў у гарады пасаднікаў „своіх мужей“ (Смаленск, Любеч, Полацк).

Княжая дума. Пры князі зняходзілася рада з дружыннікаў, гэтак званая „дума“. Баяры-дружыннікі, што прымалі ўдзел у нарадах князя з баярамі, называліся „баярамі думаюшчымі“. Уладзімір Сьвятаславіч меў звычай радзіцца са сваёй дружнаю, „думая о строе земленом і о ратех і уставе земском“. Часамі ў склад „думы“ уваходзілі і пабочныя асобы: „градскіе старцы“—пры Уладзіміру, пасаднікі іншых гарадоў. Дума прымала ўдзел у вырашэньні розных пытанняў, запрапанаваных князем на разгляд. Гэтак Уладзімір аддаў пад суд баяр сваю жонку Рагнеду за замах на забойства. Баяры параілі не забіваць Рагнеду, а адаслаць яе разам з сынам Ізяславам у Полацк. Зразумела, пастановы княжай думы мелі выключна дарадчы характар, але князь з імі ня мог ня лічыцца; гэтак рада баяр адносна Рагнеды была Уладзімірам выканана.

Крыніцы даходаў. Галоўнай крыніцай князеўскіх даходаў была дань, якая або прывозілася выплатчыкамі дані (павоз), або сам князь езьдзіў па яе па гарадох (походы на полюдзе). Дані былі рознастайныя па велічыні. Гэтак Ігар вызначыў такія дані ў Драўлянскай зямлі, што яны выклікалі паўстаньне. Гэтак-жа паступала Вольга і сын Сьвятаслаў. Па дань князі езьдзілі ўзімку на санях. Апрача гэтага на карысьць князя йшлі судовыя падаткі, розныя аброкі і даходы ад эксплёатацыі розных прамысловых рубрык.

Е). Хрысьціянізацыя Беларусі.

Пачаток хрысьціянізацыі Кіеўскай зямлі. Гандлёвыя сувязі паміж Візантыяй і Кіевам спрыялі пашырэньню хрысьціянства, якое распаўсюджвалася спачатку паміж князеўскіх дружыннікаў. У часы князя Ігара ўжо ў Кіеве быў даволі значны лік хрысьціян-варагаў. У ўмове Ігара з грэкамі хрысьціянне і паганцы разглядаюцца, як раўнапраўныя староны. Пры завязанні ўмовы з грэкамі часць паслоў прыносіла прысягу паводле хрысьціянскага абраду. Пры княгіні Вользе хрысьціянізацыя грамадзянства стала яшчэ больш значнай. Сама Вольга прыняла хрысьціянства па сваёй уласнай ахвоце. Летапісныя драбніцы а хрышчэньні Вольгі не заслугоўваюць увагі, бо ў іх шмат легендарнага. Візантыйскі імператар Канстантын Багранародны, які пакінуў падрабязнае апісаньне прыйма княгіні Вольгі ў Канстантынопалі, нічога ня кажа а нібыта адбыўшыся хрышчэньні Вольгі ў візантыйскай сталіцы. Прыняцьце хрысьціянства было яе асабістай справай. Дзяржаўная ўлада формальна прытрымлівалася паганства. Гандлёвыя зносіны Кіева з Тмутараканьню, дзе хрысьціянізацыя мела ўжо значныя рэзультаты, гэтак сама спрыялі пранікненьню хрысьціянства ў Кіеў.

Паганская партыя. Пашырэньне хрысьціянства выклікала натуральна рэакцыю супроць яго. Князь Сьвятаслаў, які доўга ваяваў з Візантыяй за гандлёвыя шляхі, адносіўся да хрысьціянства больш чымся ўсяроўна. Нездаволенасьць візантыйскай політыкай прычынілася да ўзмацненьня паганства і ўтварэньня нацыянальнай паганскай партыі, на чале якой стаяў сам князь Сьвятаслаў. Пасьля сьмерці Сьвятаслава паганская партыя ўскладала надзеі на Уладзіміра, у той час як хрысьціянская партыя падтрымлівала князя Яраполка. Барацьба паміж братамі Уладзімірам і Яраполкам была ня толькі барацьбою асоб, але і дзьвёх рэлігійна-політычных партый. Перамога Уладзіміра азначала адначасна і перамогу паганскай партыі. У Кіеве быў пабудаваны балван-Пярун, як знадворны адбітак сілы і магутнасьці паганства. Аднак, паганская партыя памылілася. Уладзіміру прыйшлося

ня толькі самому прыняць хрысьціянства, але і офіцыяльна падтрымліваць і пашыраць апошняе. Грунт для прыняцця хрысьціянства быў падрыхтаваны ўсім папярэднім ходам візантыйска-славянскіх адносін.

Апавяданьне а хрышчэньні Уладзіміра. Летапіснае апавяданьне а хрышчэньні Уладзіміра дае нам падрабязны малюнак самога факту. У гэтым процэсе апавяданьне адзначае тры момэнты. Спачатку да Уладзіміра прышлі паслы—казальнікі баўгарскія, нямецкія, хазарскія і грэцкія. Кожны з іх хваліў сваю веру. Уладзімір застаўся нездаволеным ні іудэйствам ні магамэтанствам; больш за ўсё яму спадабалася казаньне грэцкага філэзофа, асабліва, калі апошні разьвінуў перад ім малюнак страшнага суду. Затым Уладзімір паслаў сваіх мужоў для азнаямленьня з рознымі рэлігіямі. Грэцкае праваслаўнае набажэньства больш за ўсё спадабалася паслом. Паслы раілі Уладзіміру прыняць хрысьціянскую веру, падкрэсьліваючы пры гэтым, што яе прыняла і яго бабка Вольга. Схіліўшыся на бок хрысьціянства, Уладзімір адправіўся ў паход на Корсунь і аблажыў яе. Тут-жа пад Корсунем, дзякуючы цуду, адбылося хрышчэньне Уладзіміра, сьледам за якім адбыўся і шлюб Уладзіміра з сястрою візантыйскіх імператараў Васіля і Константына—Ганнай. Гэтае апавяданьне, у якое ўвайшлі тры легэнды, падае толькі тры верыгодных факты: хрышчэньне Уладзіміра, паход на Корсунь і шлюб з Ганнай. Гандлёвыя сувязі Кіева з Усходам, Захадам і Візантыяй рабілі з Кіева цэнтр, дзе сутыкаліся прадстаўнікі розных рэлігійных кірункаў, і кожны кіеўлянін меў поўную магчымасьць пазнаёміцца ў Кіеве з істотаю тае ці іншае рэлігіі. Уладзімір хрысьціўся па ўласнай ініцыятыве, і само хрышчэньне адбылося ня ў Корсуні, а каля Кіева, за два гады да паходу на Корсунь.

Паход на Корсунь. Гандлёвыя зносіны, што існавалі паміж Кіевам і Візантыяй, былі аднака важны, як для славян, так і для Візантыі. Аднак візантыйскі ўрад рабіў кіеўскаму гандлю розныя перашкоды. Асабліва гэта мела месца з тых часоў, калі князь Сьвятаслаў панёс няўдачу на Баўканскім паўостраве. З гэтым не маглі пагадзіцца ні кіеўскі ўрад, ні кіеўскія купцы—дружыньнікі. Уладзімір у 985 годзе, карыстаючыся барацьбою баўгарскага цара Сымона з грэкамі, у саюзе з баўгарамі выступаў супроць грэкаў. Пры дапамозе кіеўскіх войск, грэкі былі разьбіты пры Сардзіку, і дзякуючы гэтаму адчыніўся шлях за Баўканы. Паход за Баўканы не адбыўся з тае прычыны, што грэкі пасьпяшылі заключыць мір з Сымонам Баўгарскім. Ня глядзячы на гэта, становішча Візантыйскага імператара было вельмі цяжкім. Вайскаводца Варда-Фока падняў паўстаньне. Імператар Васіль і яго брат ня мелі магчымасьці змагацца з мяцежнікам і звярнуліся за дапамогаю да кіеўскага князя. Уладзімір згадзіўся даць на дапамогу войска пры ўмове, што браты выдадуць за яго сваю сястру Ганну. Імператар згадзіўся, але з гэі аднак умовай, каб Уладзімір ахрысьціўся. Кіеўскі князь выпаніў усе прынятыя на сябе ўмовы. На дапамогу імператару быў пасланы шасьціхтысячны аддзел войска, які дапамог Васілю ўсьмірыць паўстаньне. Аднак імператар і яго брат адмовіліся выдаць за яго сваю сястру. Гэтая адмова прымусіла князя Уладзіміра паслаць ваенную экспэдыцыю ў Крым на Корсунь—выдатнейшы цэнтр грэцкага гандлю на паўночным беразе Чарнаморскага ўзьбярэжжа. Аблога Корсуны закончылася для Уладзіміра удачна. Корсунь быў узяты. Катастрафічнае становішча Візантыйскае імперыі прымусіла цара Васіля распачаць перагаворы з Уладзімірам і згадзіцца на выпанейнае раней падпісанага абавязаньня—выдаць за Уладзіміра сястру Ганну. Апошняя прыехала ў Корсунь, дзе і адбыўся шлюб яе з Уладзімірам. Завабаны Корсунь быў зьвернуты імператарам „за вено“, у якасьці выкупу за жонку, а сам Уладзімір, забраўшы з сабою абразы і царкоўнае начынне, у таварыстве з грэцкім духавенствам пакіраваўся ў Кіев.

Хрышчэньне кіеўлян. Калі Ўладзімір вярнуўся з Корсуня, то ў Кіеве адбылося прымусовае хрышчэньне кіеўлян, якіх паганялі на бераг Дняпра. Гэтае прымусовае хрышчэньне не спаткала з боку паганскай партыі ніякага офіцыяльнага пратэсту. Паганскія балваны былі паскіданы, а на месцы паганскіх сьвятынь Уладзімір пачаў будаваць хрысьціянскія цэрквы. Адначасна з прыняцьцем хрысьціянства ў Кіеве была ўстаноўлена царкоўная іерархія. Прадстаўнікамі духавенства былі грэкі і баўгары. У царкоўна-адміністрацыйных адносінах новая царква знаходзілася ў залежнасьці ад Канстантынопальскага патрыярха, які стараўся праводзіць царкоўную політыку ў інтарэсах візантыйскага ўраду. Офіцыяльнае ўсваеньне хрысьціянскай веры сьведчыла аб слабасьці арганізацыі паганскай партыі, якая не магла папхнуць народную масу на пратэст супроць учынкаў князя ў імя абароны паганства. Але прыняцьце хрысьціянства не азначала яшчэ адмовы ад прывычных паганскіх вераваньняў і абрадаў, якія мелі і ў далейшым вялікі ўплыў на хрысьціянскія абрады. Зьністожанае афіцыяльна паганства было яшчэ вельмі блізім для насяленьня і рабіла вялікі ўплыў на ўспрыманьне новых догматаў і царкоўных абрадаў, уносячы ў хрысьціянскі культ нямала паганскіх прадстаўленьняў і абрадаў.

Царква і дзяржава. Паяўленьне новай грамадзянскай арганізацыі ў выглядзе царквы высоўвала пытаньне аб яе юрыдычным палажэньні. З гэтай мэтай пры Уладзіміру быў апублікаваны „Устав о церковных судех“, які хаця і не зьяўляецца помнікам офіцыяльнага паходжэньня, але адбывае на сабе тое праўнае палажэньне, якое новая царква займала ў дынастычнай дзяржаве, як у адносінах да княжае ўлады, так і ў адносінах да грамадзянства. Царкоўны статут забяспечвае неўмяшальнасьць княжае ўлады ў царкоўныя суды. Справы аб разводзе (ропуск) «сьмільнае» (валакіты а пасагу), „заставаньне“ (блуд), „пашыбаньце“ (сваркі) паміж мужам і жонкаю з прычыны маёмасьці, бойкі і ляянка бацькоў з дзяцьмі, выкапваньне з магіл нябожчыкаў; вырубаньне прыдарожных крыжоў—падлягаюць царкоўнаму суду. У гэтых справах (рэлігійных, сямейных і звычайных) царкоўнаму суду падлягае ўсё грамадзянства; але царкоўныя станы, як-то «ігумен, поп, дьякан і хто ў клірасе,—чарнец, чарніца, пападзьдзя, праскурніца, паповіч, лечац, прошчэньнік, задушны чалавек (вольна-адпушчаны па духоўнай), манастырэве, больніцы, гасьцініцы «страннопрыімніцы»,—якія знаходзіліся пад апекай царквы, падлягалі суду мітрапаліта або біскупа. У царкоўным статусе знайшлі адбітак візантыйскія царкоўна-юрыдычныя погляды, якія пры пасярэдніцтве царкоўнай іерархіі пачалі пранікаць у сьвядомасьць вярхоў хрысьціянскага грамадзянства. На карысьць царквы была ўстаноўлена дзесяціна.

Асьвета. Побач з хрысьціянствам паяўляецца ў Кіеве асьвета і пісьменства візантыйскага паходжэньня ў баўгарскім перакладзе. Паяўляюцца пераклады сьвятога пісьма. Канечнасьць мець грамадзкі характар духавенства прымусіла Ўладзіміра прыняць шэраг мер асьветнага характару. Уладзімір пачаў зьбіраць дзяцей баярства „нарочітые чаді“ і аддаваў іх на адукацыю да грэцкіх настаўнікаў. Гэтакі быў пачатак грамадзкі.

Хрысьціянізацыя Полацкай зямлі. Хрысьціянства пашыралася з Кіева па гандлёвых дарогах. Распаўсюджаньне хрысьціянства мела павярхоўна-прымусовы характар. На колькі шпарка пасоўвалася знадворная хрысьціянізацыя сказаць цяжка, бо крыніцы аб гэтым не ўспамінаюць, але заснаваньне Полацкай епархіі адносіцца да часоў Уладзіміра Сьвятаславіча. Ізяслаў Полацкі быў ахрышчаны яшчэ Уладзімірам. Падобліва, хрысьціянізацыя Полацкай зямлі пасоўвалася вельмі павольна, бо ў начальным летапісе ёсьць успаміны а нейкіх «валхвох», якія мелі ўплыў на народныя масы яшчэ ў XI ст. Тэрыторыя першапачатковага біскупства (епіскапіі) ня выходзіла за межы гораду, і ўся ўвага біс-

купскай і княжае ўлады згуртоўваецца пераважна на аздабленьні і пабудове сьвятынь, якія зьяўляліся знадворнымі паказчыкамі посьпехаў новае рэлігіі. У царкоўна-адміністрацыйных адносінах Полацкае біскупства, захоўваючы сваю самастойнасьць, залежала ад кіеўскага мітрапаліта.

Хрысьціян'зацыя Смаленскай зямлі. Павярхоўны процэс хрысьціянізацыі Смаленскай зямлі адбываўся такім-жа шляхам, як і ў Полацкай зямлі. Хрысьціянства тут прышчаплялася з часоў Уладзіміра Першага. Уся розніца была ў тым, што ў Смаленску ня было самастойнага біскупа. Смаленская зямля ў царкоўных адносінах залежала ад Пераяслаўскага біскупа. Утварэньне ў Смаленску самастойнай епархіі адносіцца толькі да 1137 году.

Хрысьціянізацыя Тураўскай зямлі. Паяўленьне хрысьціянства ў Турава-Пінскай зямлі гэтак сама адносіцца да часоў Уладзіміра Першага. Хрысьціянства паяўляецца ў гарадох, але наколькі пасьпешна адбываўся процэс хрысьціянізацыі—на гэта станючыга адказу даць нельга. У Тураве з часоў Уладзіміра Першага была самастойная біскупская катэдра, якая знаходзілася ў царкоўна-адміністрацыйнай залежнасьці ад кіеўскага мітрапаліта. Паяўленьне ў Тураве самастойнага біскупа начальны летапіс адносіць да часоў Уладзіміра Першага. (1005).

Харантар хрысьціян'зацыі. Прымаючы хрысьціянства павярхоўна, народныя гушчы заставаліся вернымі традыцыям паганства. Яно жыве ў глыбіне сьвядомасьці народу; само хрысьціянства апаганьваецца і прыстасоўваецца да простага сьветаразуменьня. Царква з павярхоўнага боку перамагла народную масу, але дух гэтай масы застаўся непарушны. Царква, нават апіраючыся на сьвецкую ўладу, была бяссьільна што-коледы зрабіць у гэтым кірунку, за выключэньнем царкоўных пракляццяў і знадворна-формальных забарон.

Ж). Праўныя погляды.

Крыніцы права. Славянскія праваадносіны вызначаліся звычайным правам. Славянскія юрыдычныя звычаі гэтай эпохі знайшлі сабе адбітак у дагаворах Алега і Ігара з грэкамі, у запісках арабскіх вандруцаў (Ібн Даста), у кароткай рэдакцыі „Рускай Праўды“, якая адносіцца да часоў Яраслава Мудрага.

Панаваньне крывавай помсты. Істотнасьць прастадушнае славянскае правасьвядомасьці вылілася ў формы крывавай помсты, але гэткая адплата ў эпоху дынастычнае дзяржавы ўжо ня мела зусім свабоднага характару. Неабмяжованая асабістая, або грамадзкая помста ўжо адыйшла ў краіну мінулага. З разьвіцьцём пасярэдніцкай судовай чыннасьці князёў, крывавая помста замянялася сыстэмаю кампозыцый, судовых штрафаў. Паводле кароткай рэдакцыі «Рускай праўды» крывавая помста агранічваецца межамі сям'і. Пры адсутнасьці месьціўцаў выплачываецца за галаву 80 грыўняў. Крывавая помста канчаткова зьнікла ў палове XI в. Пры сынох Яраслава мае пераважнае месца сыстэма кампозыцый, штрафаў. Матар'ялізацыя погляду на карныя праступкі бязуюма вялікі крок наперад у народнай правасьвядомасьці.

Судовыя органы. Найвышэйшым судовым органам было народнае веча. Ісьляндыцкая сага аб Олафе сыне Трыгвіевым, апавядаючы а праступку ўчыненым Олафам, падае наступнае: у Ноўгарадзе гэтак сурова захоўвалася грамадзкая бяссьпека, што кожны, забіўшы іншага чалавека, без суду караўся сьмерцю. Цяпер зьбегся народ, згодна з іх звычаямі і законамі, шукаць Олафа, дзе ён схавався, і хацеў пазбавіць яго жыцьця, як загадваў закон. Ібн Даста падае весткі а судзе пляменнага князя, да якога зварачаюцца патрабуючыя суду асобы. Калі цар вьносіць прыгавор, то тое, што ён загадае, выконваецца. З утварэньнем

дынастычнае дзяржавы, побач з уладай пляменных князёў трэба паставіць уладу кіеўскага князя і яго органаў, якія судзілі ў тым выпадку, калі да яго зьвярталіся заінтарасаваныя асобы.

Судовы процес. Калі ёсьць даныя (яўныя довады, прызнаньне праступнікаў), якія сьцьвярджаюць факт праступленьня, то не вымагаецца ніякіх дакумэнтаў, пацьвярджаючых праступленьне. Гэтак, калі хто-колечы зьявіцца ў суд акрываўлены, або з сінякамі ад пабояў, то ён можа не прадстаўляць сьведак. Толькі пры адсутнасьці адпаведных пераконваючых даных, вымагаецца, каб на суд прыводзіліся сьведкі. У шэрагу судовых довадаў выдатнае месца займала прысяга і судовы паядынак. Аб прысязе, як форме судовага доваду, гаворыцца ў дагаворы Алега з грэкамі. Ібн Даста адзначае, што паміж славян быў пашыраны судовы паядынак: у выпадку, калі бакі незадаволены з вынесенай пастановы, то па прыговору цара, аканчальная пастанова вырашаецца аружжам.

Сыстэмы праступленьняў. У дагаворы з грэкамі праступленьне называецца „проказой“ і „согрешеніем“; праступнік называецца „татем“ і „злодеем“. У дагаворах прызнаецца кара за наступныя праступленьні: забойства, цялесныя пабоі, кража, спроба на грабства, грабства і невыкананьне распараджэньняў улады.

Культурныя сувязі. Геаграфічнае палажэньне і гандлёвыя шляхі вызначалі культурныя сувязі Беларусі да паловы XI в. Вялікая колькасьць арабскіх монэт, якія былі знойдзены на тэрыторыі крывічоў, радзімічаў і якія адносяцца да VIII—IX ст., сьведчыць аб ажыўленых гандлёвых сувязях з Усходам. Вялікая колькасьць знойдзеных у курганах прадметаў усходняга паходжэньня сьведчыць аб тым, як на тэрыторыю Беларусі пранікаў усходні ўплыў. Гэты ўплыў адбіўся ня толькі на матар'яльным быцьце ядра беларускага пляменьня. Духоўная культура разьвівалася незалежна ад уплыву Усходу. Гандлёвыя сувязі і політычныя адносіны з Кіеўскай зямлёй зьяўляліся правадніком візантыйскага ўплыву, які найбольш поўна адбіўся на рэлігійных вераваньнях і больш позьнім росквіце духоўнага жыцьця Беларусі. Праз гандаль з Захадам на тэрыторыю Полацкае і Смаленскае краін пранікала ня толькі матар'яльная, але і духоўная культура Захаду, якая знайшла свой адбітак у духоўным жыцьці беларусаў у пазьнейшую гістарычную пару. Культурныя ўплывы, дзякуючы тэрыторыяльнаму палажэньню Беларусі, закраналі няглыбока асновы духоўнага разьвіцьця беларускага народу. Адсутнасьць на тэрыторыі Беларусі чужых славянству этнічных элемэнтаў мела пэўны асноўны ўплыў на чыстату ў этнічных адносінах беларускага пляменьня.

Беларускія землі ў XI—XIII в.

I. Утварэньне самастойных зямель-краін.

Тэрыторыя зямель. Полацкая зямля займала значную тэрыторыю, раскінутую ў вадазборы верхняй і сярэдняй З. Дзьвіны і часткай у вадазборы р. Дняпра. Большай часткай тэрыторыя Полацкай зямлі зьяўляецца раўнінай, толькі ў паўднёвай і паўночнай частках перарэзанаю вялікімі ўзгор'ямі. Раўнінасьць тэрыторыі і вялікая колькасць рэчак спрыялі шырокаму развіцьцю калянізацыі ўнутры самой зямлі. З IX ст. на тэрыторыі вырасьлі буйныя гарадзкія асяродкі, як-то: Полацк, Віцебск, Рша, Лукомль, Менск, Заслаў'е, Друцк, Копысь, Барысаў, Няміга, Лагожск, Гарадзец. Разам з гэтым калянізацыя накіроўвалася і ў зямлю латышоў па ніжняму берагу З. Дзьвіны, дзе вырас шэраг гарадоў: Гэрцыка, Рэчыца, Куконойс. Уся тэрыторыя краіны была пакрыта лясамі і балотамі. З эаномічнага боку, дзякуючы географічнаму палажэньню на гандлёвых шляхох да Бальтыцкага мора, Полацкая зямля складала адно цэлае разам з Смаленскай зямлёй, тэрыторыя якой была раскінута на вышывінах Волгі, З. Дзьвіны і Дняпра. Географічнае палажэньня тэрыторыі Смаленскай зямлі было вельмі выгодным, бо тут знаходзіўся цэнтр скрыжаваньня гандлёвых шляхаў з поўначы на поўдзень „з вараг у грэкі“ і з усходу на захад ад Камскай Баўгарыі да вусьця З. Дзьвіны. Забясьпечаная з усходу Чарнігава-Северскай і Ростава-Суздальскай землямі, Смаленская зямля не падлягала тым нападам, ад якіх так шмат цярпела Кіеўская краіна. Лясы, вазёры, балоты, рэкі і рэчкі ў вялікай колькасці пакрывалі тэрыторыю Смаленшчыны. Па вялікіх рэках цягнуліся галоўныя гандлёвыя шляхі на поўдзень да Кіева па Дняпры і на захад да вусьця З. Дзьвіны. Глеба ў Смаленскім княстве была няўродліва. У лясах знаходзілася шмат розных зьвяроў: ласёў, вяпрукоў, лісоў, курэй, барсукоў, баброў. З прычыны свайго географічнага палажэньня Смаленску прыходзілася падтрымліваць самыя цесныя зносіны з Кіевам. Апрача г. Смаленску старажытнага цэнтру, крыху пазьней вырасьлі гарады—Дарагабуж, Тарапец, Белы, Мажайск, Клін, Вязьма. Ужо ў XII ст. у Смаленскай зямлі налічвалася да 25 гарадоў і 30 сёл. К палове XIII ст. іх стала значна болей. Смаленская зямля ў палове XII ст. мела ў сваім складзе ўсю сучасную Смаленскую губэрню, часьці Пскоўскай, Віцебскай, Калускай і Цьвярской. Турава-Пінская краіна займала Прыпяць з яе левымі і правымі прытокамі, і ў вялікай колькасці была пакрыта лясамі, рэкамі і балотамі. Тураўская зямля знаходзілася на водным гандлёвым шляху па Прыпяці з Кіева ў Польшчу. Апрача Турава, вядомага з канца X ст., у працягу XI—XIII ст. паявіліся гарады: Пінск, Мозыр, Рагачоў, Небль, Зьдзітаў, Случаск, Чартарыск, Рэчыца, Клечаск, якія сьведчылі аб гаспадарчай культуры краю.

Кіеўская дзяржава. Полацкая зямля не ўвайшла ў склад Кіеўскае дзяржавы. Яраславу Першаму прышлося пайсьці на пэўныя ўступкі князю Брачаславу (1029), і тым самым прызнаць самастойнасьць Полацкае зямлі. Ад географічнага палажэньня залежалі далейшыя ўзаемныя адносіны паміж полацкімі і кіеўскімі князямі, якія ніяк не маглі дапусьціць існаваньне незалежнай ад Кіева краіны, раскінутай на важным гандлёвым шляху з поўначы на поўдзень. Барацьба за гандлёвыя шляхі вызначала ўсе ўзаемныя адносіны паміж Полацкай зямлёй і Кіеўскай дзяржавай. Абедрэе староны карысталіся ўсімі політычнымі сродкамі, якія маглі прывесці даўнюю барацьбу Полацку з Кіевам да памысных рэзультатаў для аднае з ваюючых старон. Барацьба становіцца асабліва напружнай пры Усяславе Брачаславічы (1044—1100), які зьяўляўся ўвасабленьнем ідэі незалежнасьці Полацкае зямлі ад Кіева і політычнага яе ўмацаваньня.

Усяслаў Брачаславіч. Аб асобе князя Усяслава захавалася ня шмат летапісных і літаратурных вестак. Адзначаючыся вялікім розумам, энэргіяй і працаздольнасьцю, князь Усяслаў рабіў вялікае ўражаньне на сучасьнікаў. Яго праціўнікі ў асобе аўтара „Начальнага летапісу“ напяркалі полацкага князя крыважэрнасьцю і лютасьцю. Народная фантазыя атуліла асобу князя Усяслава элемэнтамі поэтычнага вымыслу. Захаваўшаеся ў летапісе поэтычнае паданьне акружае пахаджэньне князя Усяслава цудоўнымі акалічнасьцямі. Паданьне кажа, што ён радзіўся ад чараўніцтва і што ў яго на галаве была пляма, якая за нарадай чараўнікоў была пакрыта павязкай. Сама пляма на галаве мела нейкую чароўную моц. Аўтар „Слова а палку Ігаравым“ дае дасканалую характарыстыку полацкага чарадзея: „князь Усяслаў людзям суд даваў, князём гарады парадкаваў а сам воўкам бегаў. З Кіева да пяхухоў ён дабгаў да Тмутаракані, воўкам перасякаючы шлях Вялікаму Хорсу. У Полацку звоняць заўтраню ў сьвятой Софіі, а ён ў Кіеве звон чуе. Хаця і вешчая душа ў целе, але часта беды пераносяць“. Князь Усяслаў прадстаўляецца аўтару „Слова“ у такім выглядзе, што можа быць узорам для насьледаваньня іншым. Насяленьне Полацкай зямлі глядзела на князя Усяслава, як на свайго абаронцу. Вось менчанае, абложанья Яраславічамі, доўга бараніліся, не жадаючы здавацца, і чакалі дапамогі ад полацкага князя. Энэргія і спрытнасьць князя Усяслава знайшла сабе адбітак у працяжнай героічнай барацьбе з Яраславічамі. Гэтая барацьба высока падняла аўторытэт полацкага князя і Полацкай зямлі і ў той-жа час яна не адпавядала тым рэальным сродкам, якія былі ў насяленьня. З гэтае прычыны тая працяжная барацьба, якую ўвесь час падтрымліваў князь Усяслаў, павінна была закончыцца поўнай няўдачай і прывясьці Полацкую зямлю да эканомічнага і політычнага заняпаду, ставячы яе на палажэньне ўтаранназначнай краіны. Політычным замыслам Усяслава адпавядалі і політычныя адносіны да Кіеўскае дзяржавы.

Кіеўская дзяржава пасля сьмерці Яраслава Першага. Дынастычная дзяржава Яраслава Першага пасля яго сьмерці (1054) падлягае ўнутранаму раскладу. Кіеўская дзяржава, зложаная з паасобных зямель-краін, зьвязаных з Кіевам толькі эканомічнымі адносінамі, была ўнутры вельмі слабай. Землі-краіны маглі вызваліцца з-пад уплыву Кіева, як толькі спыніцца, ці аслабее эканомічны пацяг да Кіева. Гэтае зьявішча рэзка праявілася крыху пазьней, але пачатак тут быў зроблен тады, калі сам Яраслаў падзяліў Кіеўскую Дзяржаву. Гэты падзел меў такі характар: старшы сын Ізяслаў атрымаў Кіеў, Сьвятаславу быў адданы Чарнігаў і Ўсеваладу—Пераяслаў, Вячаслаў атрымаў Смаленск і Ігар—Уладзімір-Валынск. Старэйшы унук Расьціслаў Уладзіміравіч атрымаў Ростаў. Апрача гэтага ў руках Ізяслава знаходзіўся Ноўгарад. Сьвятаславу была дабаўлена Мурама-Разанская зямля. А ўладаньне Ўсевалада павялічылася Суздалем і Белавозерам.

Паводле Яраслаўскага тэстамэнту, Ізяслаў, як старэйшы член княжай сям'і быў пастаўлены на „отца место“, што павінна было забяспечыць Кіеўскую дзяржаву ад распаду. Тэстамэнт Яраслава сьведчыць аб адасобненасьці краін адна ад другой і аб самастойнасьці іх унутранага жыцьця. Паяўленьне ў краінах мясцовых дынастый павінна было спрыяць яшчэ большаму замацаваньню адасобненасьці. Сама ідэя падзелу дзяржавы бярэ пачатак у нормах агульна-славянскага сямейнага права. Апошняму добра вядома непадзельная калектыўная ўласнасьць, якая ў выпадку падзелу паміж суўласнікамі дзеліцца на роўныя долі. Кіеўская дзяржава разглядалася, як супольная ўласнасьць усёй княжай сям'і, на чале якой стаяў Яраслаў. Раз кожны член княжай сям'і мае права на долю ў спадчыне, то ўсе долі павінны быць роўныя, бо правы ўсіх членаў аднакія. Нарушэньне правоў аднаго з сунасьледнікаў выклікае канечнасьць узнаньня парушанага права. Адгэтуль бяруць свой пачатак непаразумыні ў княжай сям'і, якія прыходзіцца развязаць аружжам. Агульныя нормы славянскага права ня выконваліся старшымі Яраславічамі. Ідэя адзінства княжай сям'і выявілася няжыццёвай. Пасьля сьмерці братаў Вячаслава і Ігара Яраславічы далучылі іх часткі да сябе. Кіеўская дзяржава апынулася ў ўладанні брацкага трыўмвірату: Ізяслава, Сьвятаслава і Усевалада. Коаліцыя Сьвятаслава і Усевалада прымусіла Ізяслава пакінуць Кіеў. Кіеўскай дзяржавай кіравалі два браты. У 1075 годзе Сьвятаслаў памёр. На чале Кіеўскай дзяржавы апынуўся Усевлад. Але часы самаўладства прамінулі. Усеваладу прышлося пагадзіцца з паяўленьнем у Кіеве Ізяслава. Насьледзьдзе Яраслава апынулася ў руках двух братаў—Ізяслава і Усевалада. Кіеўская дзяржава была падзелена наступным чынам: Ізяслаў атрымаў Кіеў, Ноўгарад, Валынь і Тураў—тэрыторыю якая прылягае да вадазбору правага берагу Дняпра, за ўключэньнем Ноўгараду, як ключа ад шляху з „вараг у грэкі“; Усевлад атрымаў: Пераяслаў, Чарнігаў, Смаленск, Ростаў, Суздаль. Калі памёр Ізяслаў (1077), то Усевлад сеў „на столе отца своего і брата“. Уся Кіеўская дзяржава была аб'яднана пад ўладаю Усевалада (1079). Такая політыка Яраславічаў, у паасобку Усевалада, нарушала агульныя нормы славянскага права. Князі, пазбаўленыя сваіх айчын, не маглі з гэтым пагадзіцца і пачалі са зброяй у руках дабівацца, каб нарушанае права было ўзноўлена. Алег Сьвятаславіч у коаліцыі з полаўцамі і стрыечнымі братам, Барысам Усяславічам, пачалі барацьбу супроць Усевалада. Першы перыяд барацьбы быў няўдачны для коаліцыі (1079), але пляменьнікі Усевалада не апускалі рук. Яны ў далейшым цягу вялі барацьбу з дзядзькам, і Усеваладу прышлося пайсьці на значныя ўступкі—аддаць сваім пляменьнікам тры воласьці, у якіх сядзелі іх бацькі. Смаленская зямля засталася ў ўладанні Усевалада, а Сьвятаполк Ізяславіч атрымаў Тураў і Пінск. Пасьля сьмерці Усевалада, Сьвятаполк Ізяславіч, Уладзімір Усеваладавіч, Алег і Давід Сьвятаславічы, Давід Ігаравіч, Васілько Расьціславіч, сабраліся на зьезд у Любечы (1097), на якім прынялі пастанову, каб кожны князь трымаў сваю айчыну. Падзел Кіеўскай дзяржавы фактычна закончыўся. Краіны пачалі жыць сваім паасобным жыцьцём. Шэраг зьяваў эканомічнага характару ў выглядзе скарачэньня дняпроўска-візантыйскага гандлю прывяшчылі процэс распаду.

Барацьба з полаўцамі. Знадворнае становішча Кіеўскае дзяржавы пасьля сьмерці Яраслава было ня надта добрым. Пры в. князю Ізяславе Кіеў стыкнуўся з стэповымі драпежнікамі—полаўцамі, напады якіх становіліся вельмі частымі. Уладзімір Усеваладавіч Манамах у сваім „Навучэньні“ паведамляе, што полаўцы робяць набегі і забіраюць палонных „На всяко лето у веже своя“.

Барацьба Полацку з Кіевам. Склаўшыся ў Кіеўскай дзяржаве ўнутраныя і знадворныя акалічнасьці былі прыняты пад увагу Уся-

славам. Спачатку Ўсяслаў і Кіеўскія князі жылі згодна. Але гэтая згода была кароткачасовая. Старэйшыя Яраславічы: Ізяслаў, Сьвятаслаў і Усевалад, стараючыся захапіць у свае рукі ўладу над усёй Кіеўскай дзяржавай, не маглі пакінуць бяз увагі Полацку, самастойнае палажэньне якога пагражала гандлёвым шляхам з „вараг у грэкі“. Стычка Полацку і Кіева была абсалютна няўхільнай з прычыны політычных і эканомічных супярэчнасьцей паміж імі. Напады полаўцаў прымусілі Усяслава пачаць барацьбу з Яраславічамі. Каб задаць Кіеву хутэйшы ўдар, Усевалад пачаў вайну супроць Пскова, але гэты паход закончыўся няўдачна (1065). У наступным годзе ўсяслаў ідзе на Ноўгарад. На гэты раз паход быў удачны. Ноўгарад быў узяты. Было забрана шмат палонных, жанчын і дзяцей, аграблен Сафійскі сабор. Гэты факт ня мог прайці бяскарна для Усяслава. Яраславічы не маглі дапусьціць умацаваньня Усяслава і паўтарэньня набегаў на Ноўгарад, якія былі гэтак небясьпечны для кіеўскага гандлю. Яраславічы ўтрох узімку (1067), калі палавецкія набегі фактычна былі немагчымы, напалі на Полацкую землю. Яраславічы накіравалі свае сілы на Менск і аблажылі яго. Усяслаў ня мог падаць у свой час дапамогі менчанам. Горад быў узяты, а насяленьне было або перабіта, або забрана ў палон. Усяслаў, які сьпяшыў на дапамогу, сустраўся з саюзнікамі братамі на рэчцы Нямізе. У бойцы 3-га сакавіка Усяслаў быў разьбіты. Аўтар „Слова а палку Ігараве“ гэтак апісвае гэтую крываваю бойку: „На Нямізе снопы стелют головами, молотят хоролужнымі цепамі, на току жізьнь кладут, веют душу от тела“. „Крываваыя берагі Нямігі былі ўсяяны ня жытам, але касцьмі рускіх сыноў“. Пасьля гэтай бойкі на рэчцы Нямізе, разьбіты Усяслаў, падобліва, папрабаваў сабраць новае войска. У чэрвені ён быў у Воршы. Яраславічы запрапанавалі Усяславу прыехаць да іх у стан дзеля перагавораў і палавалі круж у той знак, што яны яму ня прычыняць ніякае шкоды. Аднак Яраславічы ня стрымалі свайго слова—яны задумалі пазбавіцца свайго небясьпечнага праціўніка. Калі Усяслаў прыехаў у іх стан, Яраславічы яго зьвязалі і ў кайданох адаслалі ў Кіеўскую турму.

Кіеўская рэволюцыя. У той час, калі Усяслаў сядзеў у Кіеўскай турме, Кіеў перажываў цяжкі момант. Полаўцы напалі на Кіеўскую дзяржаву. Яраславічы былі разьбіты і кінуліся наўцекі. Полаўцы перайшлі на правы бераг Дняпра і ўсё спусташалі агнём і мячом. Ізяслаў не рабіў нічога дзеля абароны і нават ня выдаў кіеўлянам зброі. Тады ўзбураны натоўп сабраўся каля турмы Усяслава, вызваліў яго і апавясыў яго свайм князем. Ізяслаў уцёк у Польшчу да караля Баляслава. Сьвятаслаў і Усевалад ня прымалі ніякіх крокаў супроць новага кіеўскага князя (1068). Аднак Ізяслаў, атрымаўшы дапамогу ад караля Баляслава, пайшоў паходам на Усяслава, які гэтак сама вышаў з войскам і затрымаўся ў Белгарадзе. Ізяслаў меў у Кіеве даволі значны лік саюзнікаў. Усяслаў ня мог спадзявацца, што яго становішча ў Кіеве ўзмоцніцца. З гэтае прычыны ён пакінуў кіеўлян і ўцёк у Полацк. Кіеўляне вярнуліся дамоў. Ізяслаў падступіў да Кіева і прымусіў насяленьне здацца на яго волю. Прагнаўшы Усяслава з Кіева, Ізяслаў пастанавіў прасьледаваць яго ў самой Полацкай зямлі. У рэзультатае гэтага, Усяслаў быў выгнаны з Полацку, а яго месца занялі сыны Ізяслава, спачатку Мьсьціслаў, а пасьля Сьвятаполк.

Барацьба за Полацк. Энэргічны Усяслаў ня мог пагадзіцца ні з свайм становішчам, ні з тым, што яго айчына папала ў залежнасьць ад Кіеўскае дзяржавы. Усяслаў пачаў рыхтавацца да новае барацьбы. Сабраўшы войска, Усяслаў намерыўся ўдарыць Ізяслава па самым балючым месцы Кіеўскае дзяржавы—на Ноўгароду. Але паход на Ноўгарад закончыўся для Усяслава няўдачна (1069). Новая няўдача не паменшыла энэргіі Усяслава. Яму зноў удалося сабраць войска, і на гэты раз ён прагнаў з Полацку пасаднікаў Ізяслава. Седзячы ў По-

лацку, Усяслаў сачыў за адносінамі паміж братамі. Няпэўнае становішча Ізяслава прымусіла Усяслава распачаць нейкія перагаворы з Ізяславам, якія дорага каштавалі апошняму. Сьвятаслаў і Усевалад выгнали свайго брата з Кіева. Усё княжэньне Сьвятаслава Усяслав правёў спакойна ў Полацку. Аб'яднаньне ўсёй Кіеўскай дзяржавы пад уладаю Усевалада было вялікай пагрозай для політычнага існаваньня Полацкай зямлі. Канечна трэ' было аслабіць кіеўскага князя. Унутранае і знадворнае становішча спрыяла гэтаму. Усяслаў зноў ухапіўся за свой выпрабаваны стратэгічны плян—паход на Ноўгарад (1076). Усевалад адказаў двума паходамі на Полацк. Уладзімір-Манамах разам з Полаўцамі зрабіў летні паход супроць Полацку. А Сьвятаполк Ізяславіч напаў на Полацк з Ноўгараду ўзімку ў гэтым-жа годзе. Уся Полацкая зямля была спустошана. Тады Уся слаў накіраваўся на землі Манамаха ў Смаленск. Уладзімір Манамах з сваёй чарнігаўскаю дружынаю, не адкладваючы, пайшоў на вырчку Смаленску. Але Усяслаў пасьпеў у час адыйсьці. Тады Уладзімір Манамах пайшоў сьледам за ім, спустошыў Полацкую зямлю і спаліў гарады: Лукомль, Лагойск і Друцк. Відавочна, Усяслаў на гэта адказаў нейкім зваротным манэўрам, бо Уладзімір Манамах падступіў да Менску з вялікім войскам з чарнігаўцаў і полаўцаў. Уладзімір Манамах узяў горад Менск і паступіў надзвычай люта: „не пакінулі ні чалядзінца, ні скаціны, усё разграбілі, папалілі“,—гэтак паведамляе аб гэтым сам Манамах у сваім „Навучэньні“ (1083). Спустошыўшы Полацкую зямлю і пабіўшы менчан, Уладзімір Манамах вярнуўся ў Кіеў. Далейшая барацьба паміж Полацкам і Кіевам была немагчымай. Усевалад і Уладзімір Манамах былі заняты сваімі сваркамі са сваякамі і барацьбой з полаўцамі. Усяслаў быў занадта слабы, каб у далейшым цягу весці барацьбу. Абодва бакі змарылі сябе і не дасягнулі пажаданых мэтаў! Але перамога ўсё-ткі была на баку Усяслава, бо Полацкая зямля захавала сваю незалежнасьць; але і Усяслаў ня мог прычыніць істотнай шкоды Кіеўскай дзяржаве. Эпоха Усяслава—гэта вельмі выдатны момант у гісторыі Полацкай зямлі, калі яе магутнасьць дасягнула вялізнага значэньня. Зразумела, што барацьба Усяслава з кіеўскімі князямі вялася пры няўхільным падтрыманьні з боку насяленьня Полацкай зямлі, бо ў праціўным выпадку Усяслаў ня меў-бы ні людзей, ні сродкаў на працяг вайны, у якой побач з удачамі былі і значныя няўдачы. Эпоха Усяслава—гэроічны перыяд у гісторыі Полацкае зямлі. Пасьля сьмерці Усяслава пачынаецца політычны заняпад Полацкае зямлі (1101).

Распад Полацкай дзяржавы. Пасьля сьмерці Усяслава Полацкая дынастычная дзяржава была падзелена паміж яго сынамі, якія мелі роўнае права на пэўную долю ў бацькаўскай спадчыне. Дзякуючы падзелу Полацкай зямлі паміж шасьцёх сыноў (Рогвалад, Давід, Барыс, Расьціслаў, Глеб і Раман), яна дзеліцца на ўдзелы, паміж якіх Полацк і Менск займалі першае месца. Эднасьць замежнай політыкі полацкіх князёў знікла. Полацкі Давід кіруецца на Кіеў, прымае ўдзел ня толькі ў паходзе супроць полаўцаў (1103), але і выступае ў саюзе з кіеўскімі князьмі супроць свайго брата Глеба менскага (1104). А апошні рабіў напады на смальнян і Тураўскую зямлю. Войска, якое паслаў Сьвятаполк Ізяславіч, спачатку нічога не дабілася. Глеб у далейшым цягу праводзіў політыку свайго бацькі. Ня гледзячы на тое, што Кіеўскі пасад дастаўся Уладзіміру Манамаху, які быў заінтарасаваны ў незацэпнасьці кіеўскіх і смаленскіх сваіх уладаньняў, і што полацкія князі былі выкінуты з Вялікага Воднага Шляху, — Глеб не пакідаў сваіх агрэсыўных намераў. У 1116 годзе Глеб напаў на Тураўскую і Смаленскую землі, захапіў Смаленск і спаліў Слуцк. Тады Уладзімір Манамах арганізаваў коаліцыю князёў супроць Глеба. Вячаслаў Уладзіміравіч Смаленскі заняў Воршу і Копысь. Брат яго

Яраполк разграбіў Друцк; сам Уладзімір, асвабодзіўшы Смаленск, пакіраваўся на Менск, дзе засеў Глеб. Ня маючы сілы абараніць Менск, Глеб распачаў перагаворы з Уладзімірам Манамахам. Глеб згадзіўся быць „паслушным“ Уладзіміру Манамаху і йзноў атрымаў сабе на княжэнне Менск, але Ворша і Копысь засталіся за Смаленскам. Менск быў пазбаўлены магчымасці рабіць уплыў на кіеўскі гандаль. З такімі ўмовамі Глеб ня мог пагадзіцца. У 1119 г. пачынаецца новая вайна. Уладзімір Манамах зноў пашоў на Менск і забраў горад. Сам Глеб, папаўшы ў палон, быў прывезен у Кіеў. Менск падчыніўся Манамаху, які аддаў яго аднаму з сваіх сыноў. Падчыніўшы сабе Менск, Уладзімір Манамах не дабіўся згоды ў Полацкай зямлі. Давід Полацкі, трымаючыся кіеўскай орыентацыі, перастаў слухацца князя Мсьціслава Уладзіміравіча, які ў жніўні 1127 г. арганізаваў карную княжую экспедыцыю супроць Давіда. Князі з войскам пакіраваліся ў розныя пункты Полацкае зямлі. На Заслаў'е пашло чатыры князі на чале з Вячаславам Уладзіміравічам Тураўскім. Ізяслаў Мсьціславіч пашоў на Лагожск. Расьціслаў Мсьціславіч Смаленскі пакіраваўся на Друцк. Апрача гэтага на Полацкую землю напаў Усевалад Мсьціславіч Ноўгарадзкі. Полацкая зямля з усіх бакоў была акружана ворагам. Капітуляцыя была няўхільна. Полацкае веча пастанавіла прынесці ў ахвяру Давіда і прагнала яго з Полацка, пасадзіўшы на яго месца Рагвалода. Мсьціслаў згадзіўся з гэткай пастановай і завязаў з палачанамі мір. Але й новы князь Рагвалод ня лічыў барацьбу закончай. Полацкія князі ў 1129 г. адмовіліся йсці на полаўцаў, як гэтага вымагаў ад іх Мсьціслаў. Калі закончылася барацьба з полаўцамі, Мсьціслаў пакіраваўся супроць полацкіх князёў. Князі Давід, Расьціслаў, Сьвятаслаў Усяславічы, Іван і Васіль Рагвалодавічы з жонкамі і з дзецьмі былі захоплены і высланы ў ссылку ў Канстантынопаль. Полацкая зямля была аддадзена Ізяславу Мсьціславічу. Кіеўскі князь Мсьціслаў сьвяткаваў на сваім баку поўную перамогу. Зруйнаваная і спустошаная працяжнымі войнамі Полацкая зямля не магла даць ніякага адпору. Політыка Уладзіміра Манамаха і яго сына Мсьціслава, якія імкнуліся да таго, каб захапіць у свае рукі ўсю Кіеўскую дзяржаву, часова дала дадатныя вынікі. Пасьля сьмерці Мсьціслава, калі ўнутры Кіеўскай дзяржавы пачаліся няладзіцы, Ізяслаў Мсьціславіч пакінуў свой Полацкі ўдзел і пакіраваўся на поўдзень. У Полацкую зямлю пачынаюць варочацца з Грэцыі ранейшыя князі. У рэзультатае гэтага ўся Полацкая зямля, апрача Воршы і Копысь, была вызвалена з-пад кіеўскіх князёў. Прыбушыя князі падтрымлівалі прыцельскія адносіны, як з Манамахавічамі, гэтак і з Ольгавічамі Чарнігаўскімі, галоўнымі княжэўскімі фаміліямі, паміж якімі ўвесь час вялася бязупынная вайна навокал Кіева за ўладу і уплыў. Барацьба Полацку і Кіева траціла сваё значэнне, бо Кіеўская дзяржава з прычыны заняпаду кіеўскага гандлю, пачала паступова схіляцца да заняпаду. Памяшчэнне аўтарытэту княжэй улады прычынілася да ўмацаваньня народнага веча.

Выдзяленьне Смаленскае зямлі. Смаленская зямля, дзякуючы свайму географічнаму палажэнню, была звязана з сярэднім Прыдняпроўем бліжэй, чымся Полацкая зямля, якая знаходзілася крыху далей. Уяўляючы сабой адасобненую тэрыторыю, Смаленская зямля знаходзілася ў залежнасці ад кіеўскіх князёў, для якіх Смаленск, як гандлёвы і стратэгічны пункт, меў вельмі важнае значэнне. Пры жыцці Яраслава Уладзіміравіча Смаленск атрымаў у князі яго сына Вячаслава, які фактычна быў пасаднікам кіеўскага князя. Вячаслаў застаецца ў Смаленску і пасьля сьмерці бацькі на правах краіннага князя. Пасьля яго сьмерці старшыя браты перадалі Смаленск Ігару Уладзіміру—Валынскаму, а пасьля сьмерці апошняга Смаленскае княства апынулася ў руках старэйшых трох братоў, якія падзялілі паміж сабой даходы з багатае краіны. Пасьля таго, як Ізяслаў быў выгнаны з Кі-

ева, і кіеўскі пасада перайшоў да Сьвятаслава, Усевалад атрымаў у кампэнсацыю Смаленск, куды паслаў у якасьці пасады свайго сына Уладзіміра Манамаха. У часе барацьбы Сьвятаполка Ізяславіча і Уладзіміра Манамаха з Алегам Сьвятаславічам, Смаленск пазбавіўся ўплыву Уладзіміра Манамаха і заклікаў да сябе князем брата Алега—Давіда, які быў да апошняга часу князем у Ноўгарадзе. Аднак Смаленск на доўга жыў самастойным жыццём. Любецкі зьезд вярнуў Смаленск Уладзіміру Манамаху, куды быў пасланы на княжэнне Сьвятаслаў Уладзіміравіч. Калі кіеўскі пасада быў заняты Уладзімірам Манамахам (1113—1125), Сьвятаслаў быў пераведзены ў Пераяслаў, а на яго месца быў пасланы Вячаслаў Уладзіміравіч. Аднак апошні княжыў нядоўга. Уладзімір Усеваладавіч лічыў за лепшае трымаць у Смаленску пасадынікаў, але наследнік Манамаха на кіеўскім стале, Мсьціслаў Уладзіміравіч, быў прымушаны адправіць на княжэнне аднаго з сваіх князёў—Расьціслава (1127), які зьявіўся пачынальнікам роду паасобнай галіны смаленскіх князёў.

Смаленск меў важнае значэнне ў барацьбе з Кіевам Усяслава Полацкага, які імкнуўся захапіць гэтак важны з эканамічнага і стратэгічнага боку горад. У 1073 г. Усяславу ўдалося захапіць Смаленск, але паход Уладзіміра Усеваладавіча з Чарнігава на Смаленск прымусіў Усяслава пакінуць горад, спаліўшы яго перад тым. І ў барацьбе Глеб Усяславіча цэнтрам яго стратэгічнае ўвагі быў Смаленск, які яму ўдалося захапіць. Але Глеб быў прымушаны пакінуць горад з тае прычыны, што Уладзімір Манамах аблажыў яго. Вызваліўшы Смаленск з пад улады менскага князя, Уладзімір Манамах адыйшоў да самога Менску. Ня маючы сіл абараніць Менску, Глеб быў прымушаны прыняць усе ўмовы Манамаха. Дзякуючы гэтаму, Смаленская зямля пашырылася праз далучэнне Воршы і Копыся, якія мелі вялікае стратэгічнае значэнне на заходняй граніцы Смаленскае зямлі (1112). Спроба полацкіх князёў далучыць Смаленск да сваіх земляў закончылася няўдачай. Але гандаль, які разьвіваўся з Захадам па З. Дзьвіне, у значным ступню спрыяў цеснаму эканамічнаму і політычнаму збліжэнню з суседняй Полацкай зямлёй. Політычнае выдзяленне Смаленскае зямлі з складу Кіеўскае дзяржавы было фактарам, які зьмяншаў ранейшы антаганізм паміж Смаленскай і Полацкай землямі.

Выдзяленне Турава-Пінскай зямлі. Тураўская зямля спачатку знаходзілася ў беспасярэдняй залежнасьці ад Кіева. Геаграфічнае палажэнне Тураўскай зямлі прымушала тураўскіх князёў не выпушчаць з сфэры свайго ўплыву гэтак важную ў эканамічных і стратэгічных адносінах тэрыторыю. З гэтае прычыны Уладзімір Першы пасадыў тут на правах пасадыніка свайго старшага сына Сьвятаполка. Гэтак сама паступіў і Яраслаў Уладзіміравіч, паслаўшы ў Тураў свайго старшага сына Ізяслава. Сам Ізяслаў кіраваў Тураўскай зямлёй праз сваіх пасадынікаў. Для Ізяслава Тураўская зямля мела вялізнае значэнне, як простая дарога ў Польшчу, па якой ён мог падтрымліваць ажыўленьня зносіны з апошняй і ў важны момант атрымліваць ваенную дапамогу ад польскага караля. Усевалад ня цікавіўся Туравам і аддаў горад на княжэнне Яраславу Ізяславічу, пасля смерці якога там асеў яго брат Сьвятаполк, бліжэйшы кандыдат на кіеўскі пасада. Стаўшы вялікім князем, Сьвятаполк пакінуў за сабою Тураў. Але значэнне Турава зьмяншаецца з тае прычыны, што аслабелі культурныя і дыпламатычныя сувязі з Польшчай. Барацьба з вандроўнікамі, прыцягваючы да сябе ўвагу кіеўскіх князёў, якія гэраічнымі стараннямі хацелі абараніць найважнейшыя інтарэсы Кіеўскае зямлі, адцягнула ўвагу кіеўскіх князёў ад Турава. Аднак Уладзімір Манамах трымаў Тураў у поўнай ад сябе залежнасьці. Але на пачатку княжэння Мсьціслава Уладзіміравіча на тураўскім пасадзе паяўляецца малодшы яго брат Вячаслаў на правах самастойнага тураўскага князя, які зрабіўся зусім не-

залежным ад Кіева. Новае становішча Тураўскае зямлі ўмацавалася ў часе княжэння Мсьціслава, замежная політыка якога была пакірована ў бок полаўцаў і Полацкае зямлі. Тураўская зямля знаходзілася водаль ад пляцу барацьбы з палавецкімі і полацкімі фронтамі, магла ўмацаваць сваё становішча, але страціла сваё даўнейшае эканамічнае і політычнае значэнне.

Вынікі. У палове XII ст. ўсе тры беларускія зямлі канчаткова выдзеліліся з складу Кіеўскае дзяржавы. Кожная з іх пачала жыць сваім уласным політычным жыццём. Гэта выдзяленне ўжо было вызначана географічным палажэннем кожнае краіны, але эканамічны і політычны крызіс, які ў XII ст. перажывала Кіеўская дзяржава, прымусіў кіраўнікоў кіеўскага пасаду лічыцца з краіннымі арганізмамі і тым выдзяленнем, якое фактычна адбылося. Агульны ўклад эканамічнага і політычнага жыцця ў Кіеўскай зямлі гэтак балючы для яе ў другой палове XII і першай чвэрці XIII ст., утвараў цяжкія ўмовы жыцця для насялення Кіеўскай зямлі. Гэтая акалічнасць прымушала насяленне падацца ўгору па Дняпры ў Смаленскую зямлю. Гэты прыплыў насялення быў адзін з крыніц таго эканамічнага і політычнага росквіту, які гэтак характэрны для Смаленскае зямлі ў другой палове XII і XIII ст.

Беларускія землі ў эпоху самастойнасці.

I. Гісторыя Смаленскае, Тураўскае і Полацкае зямель.

Заняпад Кіеўскае дзяржавы. К пачатку XII ст. Кіеўская дзяржава была аслаблена як унутры, князеўскімі спрэчкамі, гэтак і знадворку, асабліва барацьбою з полаўцамі. Пачынаўся заняпад Кіеўскае дзяржавы. Ратаваць Кіеў прабавала Кіеўскае народнае веча, якое спачатку выбрала на кіеўскі пасад Уладзіміра Манамаха, а потым яго сына Мсьціслава. Бацька і сын прытрымліваліся адной палітыкі. Яны імкнуліся адбудаваць палітычную еднасць Кіеўскае дзяржавы і звярнулі асаблівую ўвагу на барацьбу са стэпамі. Уладзімір Манамах, злучыўшы ў сваіх руках айчыну (Пераяслаў, Смаленск, Тураў) і наследзьдзе Сьвятаполка Ізяславіча (Кіеў, Ноўгарад), меў даволі сілы, каб абараціць Кіеўскую дзяржаву ад унутранага і знадворнага распаду. Пры Уладзіміру Манамаху спыніліся спрэчкі паміж князямі. Упартая барацьба полацкіх князеў закончылася поўнай няўдачай. Валынскія князі, дзякуючы крэўным сувязям з Уладзімірам Манамахам, знаходзіліся пад яго пратэктаратам, а пасля таго, як валынскі князь Яраслаў Сьвятаполкавіч, які адважыўся падняць паўстаньне супроць Манамаха, загінуў, Валын і Кіеў злучыліся ў адных руках. Мсьціслаў у далейшым цягу праводзіў палітыку свайго бацькі. Ён дабіў полацкіх князеў і паслаў у Полацк свайго сына Ізяслава. З чарнігаўскімі князямі бацька і сын жылі згодна і трымалі іх у пэўнай ад сябе палітычнай залежнасці. Еднасць Кіеўскае дзяржавы была адбудована дзякуючы тэй ваеннай палітыцы, якой прытрымліваліся Уладзімір і Мсьціслаў, і якая, дзякуючы перавазе рэальных сіл, дала гэтыя дадатнія вынікі. Але эпоха ранейшае тэрыторыяльнае еднасці ўжо мінула. Сам Мсьціслаў павінен быў палічыцца з краіннымі настроямі. Адбіткам уплыву гэтых краінных настрояў было тое, што сын Мсьціслаў быў пасланы ў Смаленск, а брат Вячаслаў у Тураў. Полацкім князем удалося вызваліцца з пад уплыву Яраполка Мсьціславіча (1132—1139). Унутры самай сям'і Манамаха пачаліся спрэчкі. Змагаліся дзядзькі Яраполк і Юры з пляменьнікамі Мсьціславічамі. Барацьбу Юрыя Уладзіміравіча з пляменьнікам Ізяславам Мсьціславічам выкарысталі чарнігаўскія князі. Усеваладу Ольгавічу удалося захапіць Кіеўскі пасад (1139—1146). Але брат яго Ігар ня меў сілы ўтрымаць за сабою Кіеў. Кіеўляне перайшлі на бок Ізяслава Мсьціславіча. Ігар быў забіты. Але Ізяслава Мсьціславіча не хацеў прызнаць Юры Даўгарукі, якому удалося прагнаць пляменьніка з Кіева і самому сесці на бацькаўскі пасад (1154—1159). Барацьба за Кіеў дасягнула нязвычайнага напружання, калі сын яго Андрэй пашоў па-

ходам на Кіеу і, зруйнаваўшы яго, вярнуўся назад ў Ростова-Суздальскую краіну (1169). Кіеу утраціў сваю панаднасьць. На яго пасадзе паяўляюцца смаленскія, валынскія і чарнігаўскія князі. Кіеўская дзяржава развалілася. Захват Канстантынопалю крыжакамі (1202) спыніў кіеўскі гандаль, а разам з гэтым скасаваў політычны ўплыў Кіева. Але канчатковы ўдар Кіеву задалі татары (1240).

Барацьба з полаўцамі. Уладзімір Манамах і яго сын энэргічна абаранялі Кіеўскую зямлю ад полаўцаў. Звычайна князі рыхтаваліся ў паход узімку і стараліся напасць на палавецкія землі ўвесну. Барацьба ў XII ст. была няўдачна. Левы бераг Дняпра бязупынку падлягаў нападам. У 1223 г. полаўцы былі ўшчэнт разьбіты татарамі на р. Калці і ўцяклі на Каўказ, часткай у Вэнгрыю і за Дунай у Візантыю. Чарнігаўская, Кіеўская і Пераяслаўская землі найбольш цяпелі ад палавецкіх набегаў. Кіеўскія князі ўмацоўвалі левы і правы берагі Дняпра, будавалі гарады па Суле: Белая Вежа, Усевалаж, Бахмач, Гарадок, Прылук, Перавалока, Пірацін. Па Псёлу і Ворскле аселае насяленьне спатыкалася рэдка. На правым беразе Дняпра ўмацаваньні будаваліся па р. Росі, на якой зусім ня было паселішчаў к часом Яраслава Першага. Барацьба са стэпамі напружыла страшэнна фізычныя сілы насяленьня, аслабляючы яго вытворчую энэргію; але адваяваць ад вандроўнікаў стэпы гэтак і не ўдалося.

Экономічныя вынікі. Захват стэпаў праз вандроўнікаў меў нязмёрна важнае значэньне як для эканамічнага жыцьця Кіева, гэтак і для яго політычнае вагі. Політычныя ўдачы Кіева залежалі адстанавішча замежнага гандлю, усе канцы якога перапляталіся ў Кіеве. Калі вандроўнікі занялі стэпы, то паўсталі значныя перашкоды для гандлёвых зносін з Візантыяй. Кіеўская зямля апынулася адрэзанай ад Тмутаракані—важнага цэнтру чарнаморскага гандлю. З прычыны скарачэньня апошняга, разрываліся эканамічныя сувязі краін з Кіевам. Эканамічная высабненьне пацягнула за сабой політычнае выдзяленьне. Смаленск, Полацк, Тураў, дзякуючы эканамічнаму аслабленьню Кіева, здабывалі сабе політычную незалежнасьць. Татарскае найсьце на Кіеу у 1240 г., якое зруйнавала Кіеўскую зямлю, канчаткова пахіснула чарнаморскі гандаль. Кіеу утраціў усялякае эканамічнае і політычнае значэньне.

Гістарычныя лёсы Смаленскае зямлі. Смаленская зямля, выдзяліўшыся з Кіеўскае дзяржавы, эканамічна разьвівалася і політычна ўзмацнялася ў меру таго, як слабела апошняя. Высоўваючы політычнае існаваньне Смаленскае зямлі, князь Расьціслаў Мсьціславіч (1127—1159) меў на ўвазе гандлёвую сувязь з Ноўгарадам і Кіевам і стараўся падтрымліваць самыя блізкія зносіны з гэтымі буйнымі політычнымі і эканамічнымі асяродкамі. Шчасьлівае географічнае палажэньне і разьвіты гандаль далі князю Расьціславу значныя сродкі. Прыплыў насяленьня з сярэдняга Прыдняпроўя калянізаваў паўднёвую частку Смаленскай зямлі, дзякуючы чаму яе залюдненасьць значна павялічылася. Каб умацаваць самастойнасьць Смаленскае зямлі, князь Расьціслаў стараўся падтрымліваць дабрасуседскія адносіны з сваімі свайкамі. Дзякуючы свайму географічнаму палажэньню і разумнай політыцы князь Расьціслава, Смаленская зямля амаль-што зусім не падлягала варажым нападам. Яе эканамічнае разьвіцьцё нічым не прыпынялася. Расьціслаў слухаў свайго бацькі і сваіх старэйшых братаў, што сядзелі на кіеўскім пасадзе. Калі апошні перайшоў да Усевалада Ольгава, князь Расьціслаў прызнаў і яго вялікім князем. У барацьбе Юр'я Уладзіміравіча з Ізяславам Мсьціславічам Расьціслаў стаў на бок апошняга, па колькі ён бараніў правы свайго дзядзькі Вячаслава. Уплыў смаленскага князя нагэтулькі быў значны, што без яго згоды ніхто з князёў ня мог утрымацца ў Кіеве. Калі Юры Даўгарукі (1154) пасьля сьмерці брата Вячаслава стаў кіеўскім князем, то ён пасьпяшыў наладзіць зносіны з Расьціславам і здабыць яго давер'е. Нарэшце, пась-

ля сьмерці Юр'я, Расьціслаў сам апынуўся на кіеўскім пасадзе (1159). Умешваючыся ў кіеўскія адносінны і паступова падгатаўляючы самому сабе шлях на кіеўскі пасад, князь Расьціслаў стараўся пашырыць свой уплыў на Галацк і Ноўгарад. Калі полацкія князі вярнуліся на бацькаўшчыну з высылкі ў Грэцыю, тут політычна ўмацоўваецца сям'я Глеба Усяславіча, які гэтак многа змагаўся за самастойнасьць Полацкае зямлі. Гэткая політыка не магла ня выклікаць неспакою ў князя Расьціслава. Ён пачаў падтрымліваць Рагвалода Барысавіча. Пачалася барацьба паміж дзьвюма сям'ямі пры чынным удзеле князя Расьціслава. Політычныя замыслы яго ўдаліся. Полацкая зямля разьдзялілася на два буйныя ўдзелы: Полацкі і Менскі. Абодва князі адчувалі на сабе руку Расьціслава. У канцы княжэньня Расьціслава, Віцебск адыйшоў да Смаленску. У XII ст. Ноўгарад залежаў ад Смаленску ў эаномічных адносінах. Ноўгарад атрымліваў патрэбнае для сабе збожжа з Смаленску. Расьціславу ўдалося асталяваць у Ноўгарадзе свой уплыў, пасадзіўшы там сваіх сыноў: Сьвятаслава і Давіда. Політыка князя Расьціслава дала дадатныя вынікі. Ні адзін з суседзяў не зьяўляўся небясьпечным для Смаленскае зямлі. Захват Віцебску, ставячы Полацкую зямлю ў залежнасьць ад Смаленскай зямлі, аддаваў у распараджэньне апошняй гандлёвы шлях з захаду на ўсход. Расьціслаў, пакінуўшы Смаленск дзеля Кіева, пасадзіў у Смаленску свайго сына Рамана (1159—1181). Політычная еднасьць Смаленскае зямлі захавалася і па сьмерці Расьціслава (1168). Яго сыны не атрымалі надзелаў у Смаленскай зямлі. Князь Раман стараўся трымаць Кіеў у політычнай ад сябе залежнасьці. Калі кіеўскі пасад захапіў Мсьціслаў Ізяславіч, то князь Раман прыняў удзел у экспэдыцыі Андрэя Багалюбскага супроць Кіева (1169). Стаўшы вялікім князем, князь Раман пачуў сваю залежнасьць ад Андрэя Суздальскага. Пад уплывам пагроз з боку суздальскага князя, князь Раман быў прымушаны пакінуць кіеўскі пасад. Іншыя Расьціславічы перасталі слухацца князя Андрэя. Барацьба поўначы з поўднем рабілася няўхільнай. У ёй быў прымушаны прыняць удзел і Раман Смаленскі. У Расьціславічаў ня было сіл змагацца з такой моцнай коаліцыяй, і яны пакінулі Кіеў. Калі Андрэй быў забіты ва Ўладзіміры, то Раман ізноў забраў Кіеў і пасьпяшыў захапіць кіеўскі пасад, але ўтрымацца на ім не патрапіў. Раман быў прымушаны вярнуцца ў свой Смаленск, адкуль насяленьне выгнала яго сына Яраполка і запрасіла яго дзядзьку Мсьціслава Ізяславіча. Цікавячыся больш Кіевам, чымся Смаленскам, князь Раман сваёй політыкай дапамагаў умацаваньню народнага веча, ад якога і Раман і яго сын выносілі шмат „прырасьцей“. Князь Давід Расьціславіч (1180—1197) усю ўвагу звярнуў на Кіеў, дзе сядзеў у лікі князь Сьвятаслаў Усеваладавіч Чарнігаўскі. Спачатку барацьба за Кіеў закончылася для Давіда няўдачна. Толькі тады, калі князь Давід завязаў блізкія зносіны з Усеваладам Юравічам, ён мог распачаць барацьбу з чарнігаўскімі князьмі, захапіўшы кіеўскі пасад, і ўмацавацца ў Кіеве, аддаўшы апошні свайму брату Рурыку. Барацьба з чарнігаўскімі князьмі за Кіеў прымушала смаленскіх князёў трымацца з боку ад барацьбы з полаўцамі. Апошнія беспасярэдня не пагражалі Смаленску. Тымчасам іх напады на Чарнігаўскую зямлю аслаблялі яе князёў і гэтым самым былі на руку смаленскім Расьціславічам. У 1185 годзе смаленскае войска адмовілася йсьці на полаўцаў і вярнулася назад дамоў разам з сваім князем. Смаленская зямля, падпаўшы пад уплыў Ростова-Суздальскіх князёў, утратіла свой уплыў і ў Ноўгарадзкай зямлі, на якую рабіў моцны націск Усевалад Юрэвіч. Дынастычная політыка Давіда Расьціславіча прывяла да таго, што смаленскі князь утраціў уплыў і ў Полацкай зямлі. Сьвятаслаў Усеваладавіч Чарнігаўскі завязаў зносіны з групай полацкіх удзельных князёў. На баку Давіда застаўся толькі друцкі князь—(1186). Пры такіх суадносінах сіл Полацкая зямля была

утрачана для Давіда. Але ў 1196 годзе ўплыў Смаленску ў Полацкай зямлі часткай аднавіўся. Віцебск зноў адыйшоў да Смаленскае зямлі. Трымаючы ў сваіх руках вышнявіны З. Дзьвіны, смаленскі князь меў поўную магчымасьць выяўляць свой уплыў і на сярэдні бег З. Дзьвіны.

Аднаўленьне політычнага аўторытэту Смаленскае зямлі. З канца XII веку Смаленская зямля паволі аднаўляе утрачанае політычнае становішча. Князем Мсьціславу Раманавічу (1197—1214) і Усеваладу Рурывічу (1214—1219) удалося перамагчы суздальскую партыю і падняць свой уплыў. Мсьціславу Раманавічу удалося падчыніць сабе Кіеў, дзе ён і застаўся. Дамова вайна ў князеўскай сям'і, якая распачалася пасля сьмерці Усевалада Юравіча (1216), дазволіла вызваліць Ноўгарад і Смаленскую зямлю з-пад уплыву суздальскіх князеў. Смаленскі князі становяцца галоўнымі абаронцамі Ноўгараду ў яго барацьбе з немцамі і фінамі. Політычнае пяршыньства перайшло да Смаленску. Нарэшце Мсьціслаў Давідавіч (1219—1230) зрабіў пачатак новай політыцы смаленскіх князеў. Яго цікавілі толькі справы Смаленскай зямлі. Умацаваўшаяся Літва робіць напады на Смаленск, разьбівае купцоў і парушае правіловы гандаль. Літоўскаму націску падлягала і Полацкая зямля, тэрыторыя якой зьменшылася пад уплывам немцаў, што аселі ля вусьця Заходняй Дзьвіны. У 1215 г. сам Мсьціслаў Давідавіч наведваўся ў Полацкую зямлю і выратаваў яе ад нямецкіх нападаў. Канечнасьць абароны гандлёвых шляхаў прымушала смаленскіх князеў прыняць чынны ўдзел у барацьбе з немцамі і гэтым самым аблегчыць цяжкае становішча Полацкае зямлі. Смаленскі князі энэргічна падтрымліваюць гэтак сама Пскоў і Ноўгарад у іх барацьбе з немцамі. Літоўска-нямецкія напады аслабілі Полацкую зямлю. З стратэгічнага боку аслабленьне апошняй было вельмі небясьпечным і для Ноўгараду і для Смаленску. Гэта прымусіла Мсьціслава Давідавіча прыняць самыя рашучыя крокі. Смаленяне ў 1229 годзе ўзялі Полацк, дзе быў пасаджан князем Сьвятаслаў Мсьціславіч. З гэтага моманту політыка полацкіх і смаленскіх князеў, пакіраваная супроць немцаў, станоўцца супольнай. Уся гандлёвая політыка дыктуецца выключна адным смаленскім князем. Яго загады абавязковы і для Полацку і для Віцебску.

Заняпад Смаленскае зямлі. Унутраныя няладзіцы, якія пачаліся пасля сьмерці Мсьціслава Давідавіча, прычыніліся да політычнага аслабленьня Смаленскае зямлі. Сьвятаславу Мсьціславічу, што княжыў у Полацку, удалося супроць жаданьня народнага веча заняць Смаленск. Апіраючыся на прышоўшых з ім палачан, Сьвятаслаў гаспадарыў у Смаленску, як хацеў. Полацк паспеў выкарыстаць такое становішча і выдзяліцца. Літва ў далейшым цягу рабіла набегі. Нейкаму літоўскаму князю удалося нават захапіць Смаленск, які быў вызвалены ў 1239 г. Яраславам Усеваладавічам. Умяшаньне апошняга ў смаленскія справы прывяло да таго, што партыі, якія змагаліся ў Смаленску, пагадзіліся. На княжы пасад быў пасаджаны брат Сьвятаслава Усевалад, а затым вялікакняскі пасад перайшоў да Расьціслава Мсьціславіча, у сям'і якога ён захаваўся аж да самага канца смаленскае незалежнасьці. Няладзіцы ў Смаленску прывялі да таго, што Расьціславічы ўтрацілі Ноўгарад. Пасля сьмерці Расьціслава Мсьціславіча Смаленская зямля дзеліцца паміж яго трыма сынамі: Глебам, Міхайлам і Тодарам. Пачынаецца ў Смаленску ўдзельная сыстэма: Глеб і Міхайла выдзялілі Тодару Мажайскі ўдзел, рэшту тэрыторыі падзялілі між сабою.

Смаленск і татары. Смаленск ухіліўся ад татарскага пагрому, хаця ў 1242 годзе татары і зрабілі спробу захапіць Смаленск. У 1274 г. Смаленскі князь падлягае загадам татарскага хана і разам з іншымі князьмі адпраўляецца на Літву. У Смаленску жывуць татарскія чыноў-

нікі, якія грабяць і здзекваюцца над насяленьнем. Але нямецкія купцы былі свабодны ад усякіх пастояў, якія адводзіліся для прыездных у дамох купцоў. Захват Ростова-Суздальскае Русі татарамі і эаномічнае зруйнаваньне апошняй цяжка адгукнуліся на загранічным гандлі. Гандлёвыя сувязі з усходам павінны былі спыніцца. Набегі ліцьвінаў перашкаджалі прыяжджаць у Смаленск загранічным купцом. Гандаль скараціўся. Выдзелены Мажайскі ўдзел па свайму географічнаму палажэньню выразна цягнуўся да Паваложжа і быў далучан да Маскоўскага княства пры Юр'ім Данілавічу. У канцы XIII ст. выдзяляецца асобны Вяземскі ўдзел. Дарагабуж і Бранск, які адыйшоў ад Чарнігава-Северскай зямлі, імкнецца да свабоды ў сваім унутраным кіраўніцтве. Літва робіць на Смаленск лютыя набегі. У Смаленску ўтварыліся партыі—маскоўская і літоўская, якія змагаліся паміж сабой. Гэтая барацьба аслабляла Смаленск і паступова падрыхтоўвала грунт да заняпаду яго політычнае незалежнасьці і да пераходу пад уладу Літвы (1404), калі Полацка-Віцебская зямля ўжо ўвайшла ў склад новае Літоўскае дзяржавы.

Смаленск. Цэнтральным пунктам усёй зямлі быў Смаленск, які ў XIII ст. дасягнуў поўнага росквіту. Смаленск быў цэнтрам для прыяжджаўшых сюды баўгарскіх, хазарскіх, пэрсідзкіх а затым і нямецкіх купцоў. Ён быў абгароджаны даволі высокім земляным валам з частаколам на версе. Непраходныя густыя лясы акружалі Смаленск. Горад дзяліўся на чатыры канцы, з якіх вядомы толькі два: Пятніцкі і Клірашанскі. Канцы дзяліліся на вуліцы і ў адміністрацыйных адносінах складалі паасобныя самастойныя грамады з сваімі старатамі і соцкімі, з канчанскім і вулічанскім вечам. У горадзе было некалькі прыгожых цэркваў, характава якіх задзіўляла чужаземцаў: Івана Багослава і Архангела Міхаіла, аздобленых золатам і срэбрам і рознымі каштоўнасьцямі. У цэркве Усьпенья перахоўваліся ўзоравыя вагі і гіры. Насяленьне гораду выступала на вайну пад кіраўніцтвам выбранага зямлёй тысяцкага. Вядомы і імёны іх: Унуць пры Расьціславе, Радзіла — пры Давідзе і Міхалка (1195 г.). На р. Сьмядыні, прытоцы Дняпра, была пабудована гандлёвыя прыстань, дзе спыняліся тутэйшыя і загранічныя купцы. У XII ст. ў горадзе налічвалася да 35.000 насяленьня. Вялікая колькасьць цэркваў і князёўскіх палацаў, мноства гасьцінных двароў, крам і магазынаў, як тутэйшых, так і загранічных, плаваючыя ўзад і ўперад судны, фруктовыя сады і гароды па ўскрайках гораду—зьяўляліся ня толькі паказчыкамі жыцьця вялікага гораду, але й прыдавалі Смаленску надзвычай прыгожы выгляд.

Гісторыя Тураўскай зямлі. Вячаслаў Уладзіміравіч сядзеў у Тураве ў працягу ўсяго княжэньня брата Мсьціслава. Калі-ж на кіеўскі пасад сеў Яраполк, у Тураў быў пасланы Ізяслаў Мсьціславіч, выведзены з Полацка, а Вячаслаў быў пераведзены ў Пераяслаў, дзе прыходзілася праяўляць нямала энэргіі ў барацьбе з полаўцамі. Вячаслаў пакінуў Пераяслаў і апынуўся ў больш спакойным Тураве, адкуль яму ўдалося прагнаць свайго пляменьніка. Калі памёр Яраполк, Вячаслаў зрабіў спробу заняць кіеўскі пасад, але гэта яму не ўдалося. Усевалад Ольгавіч запрапанаваў яму вярнуцца ў свой Тураў. Але, стараючыся заакругліць свае ўладаньні, Усевалад прагнаў Вячаслава з Турава ў Пераяслаў. У 1142 годзе Вячаслаў зноў апынуўся ў Тураве, а Ізяслаў Мсьціславіч атрымаў Пераяслаў. Пасьля загібы Ігара Ольгавіча, у Кіеве часова астаяваўся Ізяслаў Мсьціславіч. Тады Вячаслаў за нарадай баяра і біскупа пачаў далучаць да свайго Турава адабраныя ў яго гарады: Рагачоў, Бярэсьце, Клечаск. Быў захоплены нават Уладзіміра-Валынск. Тады Ізяслаў Мсьціславіч, у саюзе з Расьціславам Смаленскім, пайшоў на Тураў і, забраўшы яго, пасадзіў там свайго сына Яраслава. Калі-ж Вячаслаў, пры дапамозе Ізяслава Мсьціславіча, заняў кіеўскі пасад, то Тураў зноў напад пад яго ўладу. Калі кіеўскі пасад быў захоплен Юр'ем

Даўгарукім, то ў Тураў быў пасланы яго сын Барыс; а калі пасья сьмерці Юр'я кіеўскім князем стаў Ізяслаў Давідавіч Чарнігаўскі (1158), то Тураў быў захоплены Юр'ем Яраславічам, унукам Сьвятаполка Другога, які раней валадаў вышнявінамі Прыпяці і Бярэсьцем. Гэткім чынам да паловы XII веку ў Тураўскай зямлі не ўтварылася асобнае княжае дынастыі. Тураўскія землі праз увесь час знаходзіцца ў сферы ўплыву кіеўскіх князёў. Калі Юры Яраславіч захапіў Тураў, то ён меў намер замацаваць яго за сабою, у чым яму йшло насустрач і насяленьне зямлі. Яму ўдалося вытрымаць аблогу Ізяслава Давідавіча. Расьціслаў Мсьціславіч, заняўшы кіеўскі пасад, у саюзе з уладзіміравалынскімі князьмі, гэтак сама напаў на Тураў, але забраць яго не ўдалося. Расьціславу прышлося пагадзіцца з Юр'ем Тураўскім (1162). Гэткім чынам у ўпартай барацьбе Тураўская зямля здабыла сабе поўную незалежнасьць. Бязупынная зьмена князёў Тураўскай зямлі сьведчыць аб слабасці зямлі, аб адсутнасьці энэргіі і сілы бараніць сваю політычную незалежнасьць. Па сьмерці Юр'я Тураўскага зямля дзеліцца на ўдзелы паміж сынамі: Сьвятаполкам, Глебам, Іванам, Яраславам і Яраполкам. Вялікім князем быў Сьвятаполк. З-паміж удзелаў найбольш значнымі былі: Пінскі, Тураўскі, Дуброўніцкі. Зьяўляючыся прадстаўнікамі самастойнай краіны, турава-пінскія князі імкнуліся падтрымліваць добрыя адносіны з тымі, хто ў даны момант іграў першую політычную роль. Пад уплывам літоўскіх нападаў, турава-пінскія князі збліжаюцца з галіцка-валынскімі і паступова падпадаюць іх уладзе. У 1248 годзе ліцьвіны заваявалі ўсю Пінскую зямлю і ня раз давалі адчуваць ёй сваю сілу. У саюзе з галіцка-валынскімі князьмі турава-пінскія князі адказвалі гэтакім-ж нападамі на Літву. Падлегласьць Турава-Пінскай зямлі, у выпадку політычнага ўмацаваньня Літвы, была няўнікнёнай.

Полацкая зямля. Агульныя політычныя ўмовы моцна зьмяніліся к таму часу, калі полацкія князі вярнуліся з грэцкага палону. Аслабленьне патомкі Усяслава не маглі цяпер весьці ніякай агрэсыўнай політыкі. Яны стараліся падтрымліваць прызныя адносіны з тымі дынастычнымі партыямі—манамахавічамі і ольгавічамі, паміж якімі вялася бязупынная барацьба за Кіеў снрэс да таго моманту, калі Кіеў утраціў ранейшае эаномічнае і політычнае значэньне. Калі полацкія князі адмовіліся ад сваіх агрэсыўных намераў у стасунку да Кіева, з прычыны склаўшыхся новых умоў і адносін, то ўсё-ткі гэта ніколькі не палепшыла тае політычнае знадворнае сытуацыі, у якой прыходзілася жыць Полацкай зямлі. Заняпад Кіева пацягнуў за сабою эаномічны і політычны ўзрост Смаленскай зямлі. Князі апошняй, пільнуючы гандлёвых шляхоў, з аднаго боку ўважа сачаць за тым, што адбываецца пасуседзтву ў Кіеве, з другога боку—яны стараюцца падчыніць свайму ўплыву ўсю Полацкую зямлю, праз якую па р. З. Дзьвіне праходзіў рэчны гандлёвы шлях да Бальтыцкага мора. Пераход да Смаленску Воршы і Копыся сьведчыў аб тым, што Смаленская зямля ўзмацняецца, а Полацкая хіліцца да політычнага заняпаду. І пасья таго, як полацкія князі вярнуліся, політычнае аб'яднаньне зямлі не адбылося. Полацкая зямля разьдзялілася на ўдзелы, з-паміж якіх найбольшае значэньне маюць: Полацкі і Менскі. Паміж уладарамі ўдзелаў пачалася барацьба, у якой чынны ўдзел прымала і насяленьне зямлі. У гэтай грамадзянскай барацьбе князі шукалі саюзнікаў на баку. Рагвалод Барысавіч Полацкі, выгнаны палачанамі ў Менск (1151), якія заклікалі Расьціслава Глебавіча Менскага, шукаў падтрыманьня ў смаленскага князя Расьціслава і Сьвятаслава Ольгавіча Чарнігаўскага. Рагвалоду ўдалося зарганізаваць у Полацку спрыяючую яму партыю. Палачане зноў запрасілі яго на пасад. Пры гэтым было дадзена абяцаньне забыцца аб усім мінулым. Рагвалод пачаў сваё княжэньне з таго, што аднавіў барацьбу супроць Расьціслава Глебавіча і яго братаў. Аднак захапіў Менск і аб'яднаў пад сваёй уладаю князю Рагвалоду не

Радаводная табліца смаленскіх князёў.

Ізяслаў Яраславіч

Усевалад Яраславіч

Вячаслаў Яраславіч

Уладзімір Манамах—в. кн. Кіеўскі
(1113—1125)

Мсьціслаў Уладзіміравіч—в. кн. Кіеўскі
(1125—1132)

Расьціслаў Мсьціславіч—в. кн. Смаленскі
(1128—1160)

Рамаи Расьціславіч
(1160—1174)

Рурык Расьціславіч
(1177—1180)

Давід Расьціславіч
(1180—1197)

Мсьціслаў
(1197—1214)

Яраполк
(1174—1175)

Уладзімір
(1214—1219)

Мсьціслаў Давідавіч
(1219—1230)

Сьвятаслаў-Усевалад-Расьціслаў
(1232—1238)

Расьціслаў Мсьціславіч
† 1270

Глеб (1270—1277) Міхаіл (1277—1279) Хведар (1280—1297)

ўдалося. Сілы абодвух змагаючыхся бакоў былі аднолькавы. Саюзнікі Рагвалода мала дапамагалі яму. Ваенныя ўмовы прычыніліся да таго, што была ўтворана варожая Рагвалоду партыя, якая і прагнала яго з Полацку. Палачане, жадаючы спынення грамадзянскай вайны, выбралі князем Усяслава Васільковіча Віцебскага, які знаходзіўся пад пратэктаратам смаленскіх князёў. З прыходам Усяслава ў Полацк, Віцебск адышоў да Смаленскае зямлі (1165) і быў аддадзены Давіду Расьціславічу. Політычнае бяссьілье Усяслава, які трымаўся толькі на Смаленску, заахвоціла Валадара Глебавіча падняць супроць яго рух. Барацьба закончылася ўдачна. Усяслаў павінен быў уцякаць да Давіда, але не надоўга. Давід хутка пасадзіў назад у Полацк свайго пасадыніка. Саюз з смаленскімі князьмі ўцягвае Полацкую зямлю ў сферу смаленскае замежнае політыкі. Полацку прыходзілася прымаць удзел у барацьбе Рамана Расьціславіча за Ноўгарад. Полацкай зямлі прышлося вытрымаць наступленьне Ноўгараду на чале з Раманам Мсьціславічам, якому Полацк ня мог даць ніякага адпору. Аднак удзел Полацку ў коаліцыях супроць Ноўгараду прыпыняў ноўгарадзкі гандаль. Гэтая політыка не магла быць падараванай Полацку. Толькі энэргічная абарона з боку Рамана Смаленскага выратавала Полацк ад загубы (1178). Полацкая зямля вызваляецца з-пад уплыву Смаленскае зямлі, дзякуючы зацікаўленасьці Давіда Расьціславіча кіеўскімі справамі. Полацкія князі кіруюцца на прыхільнікаў смаленскіх князёў Ольгавічаў Чарнігаўскіх. Орыентацыя на Чарнігаў дала нікчэмныя практычныя вынікі. Аднак Давіду ўдалося хутка аднавіць свой уплыў у Полацкай зямлі, захапіўшы Віцебск і вышніявіны З. Дзьвіны. З канца XII ст. становішча Полацкае зямлі робіцца вельмі цяжкім з прычыны націску, які прыходзіцца пераносіць з боку немцаў і ліцьвінаў. Поўная немагчымасць вярнуць барацьбу ўласнымі сіламі і супольныя гандлёвыя інтарэсы з Смаленскай зямлёй прычыніліся да таго, што Полацк быў захоплен Мсьціславам Давідавічам (1222). Полацкая зямля падпала пад поўны пратэктарат Смаленску і толькі політычны заняпад апошняга даў магчымасць Полацкай зямлі вызваліцца ад Смаленску. Аднак узнаўленьне незалежнасьці ня ўзмоцніла становішча Полацку. Націскі немцаў і Літвы, няладзіца паміж князьмі падрывалі самастойнае існаваньне Полацкае зямлі.

Чужаземцы і палачане. Ніжні бег З. Дзьвіны, які быў заняты літоўскімі і латыскімі пляменьнямі—летголай по правым беразе З. Дзьвіны, курпамі—на паўвостраве паміж Бальтыцкім морам і Рыскаю затокай і фінскімі пляменьнямі—лівамі на захад і эстамі на поўнач ад летголы,—знаходзіўся ў сферы уплыву полацкіх князёў. Насяленьне плаціла дань і дастарчала князём дапаможнае войска. Полацкія князі пабудавалі ў зямлі латышоў і ліваў крэпасьці: Куконойс і Гэрцыку, у якіх знаходзіліся полацкія залогі. Адносіны з тубыльцамі былі добрыя. Полацкі уплыў не сустракаў актыўнага адпору. Гэтак цягнулася да канца XII ст., калі ў палачан зьявіўся новы вораг—немцы.

Немцы. Вусьце З. Дзьвіны было гандлёвым шляхам для палачан, падзьвінскіх латышоў і купцоў з гораду Вісбі на Готляндзе. У 1158 г. любецкія купцы вынайшлі вусьце З. Дзьвіны. Крыху пазьней (1186) манах Аўгустынскага закону—канонік Мэйнгард накіраваўся ў новую краіну, каб пашыраць хрысьціянства паміж тубыльцамі-паганцамі. Місіянерства закончылася няўдачай, але сам Мэйнгард атрымаў годнасьць біскупа Лівоніі. Яго заступнік аббат Гэртольд, стаўшы біскупам, пачаў шырока ўжываць збройнае сілы, але ў аднэй з боек з тубыльцамі быў забіты (1197). Яго месца было занята Альбэртам, канонікам брэмэнскім, які гэтак сама атрымаў біскупскую годнасьць. Ён сабраў на востраве Готляндзе каля 500 ваяк і на 30-х караблэх прыбыў у красавіку 1200 году да берагоў З. Дзьвіны. У 1201 г. на р. Рызе, рукаве З. Дзьвіны, быў заложаны г. Рыга, які разросься з мес-

ца, прызначанага для рынку. Рознымі прывілеямі біскуп прыцягваў сюды новых каляністых, якія шукалі гандлёвых выгоднасьцей у гандлю з мясцовым насяленьнем. У 1202 годзе быў заснованы закон братаў войска хрыстусовага, тае пастаяннае вайсковае сілы, на якую біскуп мог аперціся ў сваёй чыннасьці. Закон падлягаў беспасярэдня біскупу. Азнакай прыналежнасьці да новага закону быў белы плашч з чырвоным крыжам і чырвоным мячом на левым плячы. Гэтак заснаваўся Лівонскі закон. Біскупскія казальнікі пранікалі ў глыб краіны ліваў і латышоў і пры дапамозе рыцараў наварочвалі апошніх да хрысьціянства, не ганьбуючы ніякімі сродкамі. Але яны спатыкалі моцны адпор з боку латышоў і саюзных з імі полацкіх князёў. Крыху пазьней паміж Нёманам і Віслай асталяваўся Тэўтонскі закон, які быў утвораны па ініцыятыве Конрада—князя Мазавецкага для барацьбы з прусакамі, з якімі ён сам справіцца ня меў магчымасьці. Гэта дазволіла Тэўтонскаму закону думаць аб заваяваньнях для сябе. Суседства з тэўтонамі мела вялікае значэньне для мечаносцаў. Палітычнае ўмацаваньне мечаносцаў выклікала няпрыязныя адносіны паміж Лівонскім касьцёлам і Законам. Магістар стараўся падчыніць сабе Лівонскі касьцёл. Не адчуваючы сябе даволі сільным, магістар распачаў перагаворы з гэтае прычыны з Тэўтонскім законам, просячы ў яго дапамогі, але гэта не дало пажаданых вынікаў. Толькі ў 1237 годзе, калі мечаносцы на зваротным шляху, пасья свайго пераможнага паходу на Літву, былі разьбіты ліцьвінамі і земіголамі, а адначасна з гэтым выбухла паўстаньне жмудзінаў і куранаў,—адбылося аб'яднаньне двух законаў у адзін. Паўстаньне літоўскіх пляменьняў пагражала Закону поўным зьніштажэньнем. Каталіцкія біскупы—рыскі, дэрпцікі і эзэльскі зьвярнуліся да папы з просьбай даць згоду на аб'яднаньне абодвух законаў. Пад уплывам небясьпекі папа даў на гэта сваю згоду.

Палачане і немцы. Захват вусьця З. Дзьвіны немцамі ўтварыў для Полацкае зямлі паважныя эаномічныя перашкоды. Далейшая агрэсыўная палітыка з боку Закону мечаносцаў прывяла да стычкі яго з полацкімі князьмі. Пачалася ўпартая і працяжная барацьба, але рэзультат яе быў няўдачны для палачан. Яны ўтрацілі свае калёні ў краіне латышоў. Нават протэктарат Смаленску ня даў ніякае карысьці. Полацкая і Смаленская землі, утраціўшыя сваю палітычную еднасьць, ня мелі сілы справіцца з тэхнічна лепш узброенымі і палітычна аб'яднанымі рыцарамі. Але саюз Полацку і Смаленску спыніў націск немцаў, аслабіў іх ваенную сілу і гэтым самым захаваў беларускія землі ад пагражаўшай гэрманізацыі.

ПОЛАЦКІЯ КНЯЗІ.

Ізяслаў † 1001.

Усяслаў — Брачаслаў.

† 1003 (1003 — 1044).

Усяслаў (1044 — 1101).

Барыс — Давід — Глеб — Раман — Расьціслаў — Рагвалод — Сьвятаслаў.

Рагвалод. Расьціслаў — Усевалод — Валадар. Васіль. Прадслава —

Глеб — Усяслаў.

Усясл ў.

Ефрасінья.

2. Народная гаспадарка.

Агульны харантар гаспадаркі. Прыродныя ўмовы беларускіх зямель спрыялі развіцццю працоўнае энэргіі ў насяленьня, хаця гэтае спрыянне было неаднолькавым у Полацкай і Тураўскай землях з аднаго боку і ў Смаленскай—з другога. Выгоднае географічнае палажэнне мела вялікае значэнне для развіцця гандлю, які ў свой чарод рабіў вялікі ўплыў на развіццё народнае гаспадаркі наогул. Гандаль у XI—XIII ст. зьяўляўся галоўным нэрвам у народнай гаспадарцы Беларусі. Яго становішча рабіла вялікі ўплыў на політычнае палажэнне тае або іншае з беларускіх краін.

Сельская гаспадарка. Ральніцтва зьяўляецца старадаўным заняткам усіх славян у эпоху да рассялення. Яно захавала сваё важнае значэнне і пасля калянізацыі, хаця атрымала далёка неаднолькавае распаўсюджанне. Прыродныя ўмовы Полацкае зямлі мала спрыялі развіцццю ральніцтва. Магчымасьць даставаць збожжа з Рыгі гэтак сама прыпыняла якасны і колькасны ўзрост ральніцтва. Попыт на хмель, як на прадмет вывазу, спрыяў развіцццю хмеляводства. Выгаднейшымі для развіцця сельскае гаспадаркі былі ўмовы ў Смаленскай зямлі. Тут з даўных-даўн сеялася жыта, пшаніца, ячмень, гарох, разводзілася капуста, хмель, лён, каноплі. Капуста, гуркі і буракі былі запазычаны з Візантыі, культура якіх распаўсюдзілася ў Полацкай зямлі з Смаленску. Гандлёвыя зносіны з волжскімі баўгарамі далі магчымасьць адтрымліваць і разводзіць грыку. У Смаленскай зямлі было значна пашырана садоўніцтва і гародніцтва. Сам Смаленск быў вельмі багат садамі і гародамі. Полацкая зямля была бедна рагатай жывёлай і коньмі. Смаленская зямля пры адсутнасці рагатае жывёлы была багата авечкамі і коньмі, якія набываліся ў вандроўнікаў. Віцебляне куплялі іх у смальнян. Каніна ўжывалася і дзеля яды. Тэхніка сельскае гаспадаркі была нізкая: панавала падсечная сыстэма, але расчыстка лесу і мэліярацыя балот пасоўвалася гэтак паспешна што Смаленск вывозіў збожжа ў Рыгу, Ноўгарад і Полацкую зямлю. З прычыны нізкай тэхнікі і кліматычных умоў, у Смаленскую зямлю часта наведваўся голад. Гэтак быў голад паміж 1215—1220 г.г., калі з прычыны засушша сады і нівы пазасыхалі. Але самым цяжкім часам быў двух-летні голад пасьля Калкскага разгрому. У Смаленску памерла ад голаду да 30-х тысяч чалавек. Паводле слоў летапісца насяленне ўжывала чалавечае мяса, карысталася трупамі, ела каніну, сабачыну і кацячыну, а гэтак сама мох, сасну, крэйд, лісьце. У гэты цяжкі момант „прыбыша немцы з-за морья с жытам і с мукою многа добра сотворіша“. Адначасна з голадам пашыралася пошасць. Падобліва, голад і мор ня раз наведваліся і ў Полацкую зямлю.

Здабывальная прамысловасць. Беларусь, багатая лясамі, давала шырокую магчымасьць для заняткаў пчалярствам, продукты якога паступалі на замежны рынак. У Смаленску было пашырана смалярства. Дзякуючы багаццю ў лясох розных зьявляроў, насяленне займалася зьвералоўствам, продукты якога паступалі гэтак сама на замежны рынак. У Смаленскай зямлі быў вялікі попыт на бабровыя хутры, якія адсылаліся за граніцу. Для ўнутранай прадукцыі ў Беларусі было развіта рыбацтва і лоўля птушак, асабліва цецярукоў.

Апрацоўчая прамысловасць. Аб тым, ці мела месца ў Полацкай зямлі апрацоўчая прамысловасць, няма ніякіх даных. Апрацоўка прадуктаў прызначалася для ўнутранага спажыцця, калі ня лічыць апрацоўкі фініфці ў Полацку. У смаленскіх курганах знаходзіцца многа рэчаў чужаземнага паходжэння. Але і ўласная прамысловасць дала значныя рэзультаты. У XII веку быў распаўсюджаны выраб жалезных і медных рэчаў: вагаў, гір, званоў—які пашыраўся пад уплывам загранічных майстроў. Катляры і кавалі выраблялі пікі, мячы, шчыты, кальчугі, шо-

ламы, наканечнікі стрэл. Значна быў пашыраны саматужны выраб аб-
русоў, карунак, а гэтак сама палатняных тканін. Гэтым займаліся пе-
раважна жанчыны. У XIII ст. смальняне ўмелі плавіць золата і серабро.

Візантыйскі гандаль. Разьвіцьцё гандлю з Візантыяй у XI—XIII ст.
спатыкала сур'ёзныя перашкоды з тае прычыны, што стэпы былі за-
няты вандроўнікамі. З моманту татарскага найсьця і пасьля захвату
Канстантынопалю крыжакамі адпраўленьне гандлёвых караванаў на поў-
дзень па Дняпры стала зусім немагчымым. Распачаўся заняпад гандлю.
Кіеў утраціў сваё эканомічнае і політычнае значэньне, але на Смален-
ску заняпад візантыйскага гандлю адгукнуўся карысна. Распачаў разь-
вівацца гандаль з Захадам, рэзультатам чаго зьяўляецца эканомічны і
політычны росквіт Смаленску. Прадметы вывазу і ўвозу былі тыя са-
мыя, што і ў папярэднія эпохі, далучаючы сюды прадметы царкоўныя:
царкоўнае начынне, сьвяшчэнныя вопраткі, абразы, ладан, грэцкія
кубкі, мрамур, хварбы, фініфць. На апошнюю быў асаблівы попыт, бо
ёю аздабляліся абразы ў Смаленску і іншых гарадох. З Грэцы пры-
язджалі гэтак сама майстры і архітэктары дзеля будаваньня мурава-
ных цэркваў.

Гандаль з усходам. Гандаль Смаленску з Паваложжам па ган-
длёвых шляхох праз Сож і Дзясну дасягнуў значнага пашырэння.
Гандаль меў караванны характар. Удзельнікі арганізоўвалі тавары-
ствы з супольным капіталам. Караваны ахоўваліся ўзброенымі людзь-
мі. Смальняне прывозілі на продаж хутры: сабоўлі, вавёрчыны,
кунічыны, гарнастаевы, лісічыны, бабровыя, заяччы, козьзі скуру,
рыб'і зубы, бабровую струю, юхць, авец, рагатую жывёлу, бурштын,
кальчугі, арэхі, бярозавы лес, мёд, воск, нявольніц. Зброя перакупля-
лася ў скандынаваў, а бурштын у ліцьвінаў. Баўгары ў неўраджайныя
для Полацкае і Смаленскае зямель гады прадавалі ў вялікай коль-
касьці збожжа, а гэтак сама мускус, а звычайна камфору, карыцу,
паўднёвыя фрукты, ваўняныя тканіны, жаночыя ўбэры і каштоўныя
каменьні: шмарагд, рубін, туркус і жомчуг. Таварнай менавой монэтай
зьяўлялася арабская дыргэма. Пасярэднікамі ўва ўсходнім гандлі
былі жыды, якія жылі ў XII ст. у Смаленску. Дзякуючы гандлю яны
патрапілі сабраць вялікую колькасьць залатых і срэбных монэт. Бес-
пасярэдні гандаль з арабска-мусульманскім сьветам спыніўся ў XI ст.
Баўгары зьяўляліся пасярэднікамі паміж Эўропай і Азіяй. Паходы Кіеў-
скіх князёў на „булгар“ у XI—XII ст. прычынілі вялікую шкоду ўсход-
няму гандлю, але зусім яго не прыпынілі. Гандаль Смаленску з баў-
гарамі фактычна спыніўся толькі ў палове XIII ст. з часоў найсьця
татар.

Гандаль з захадам. Заходні гандаль для Полацку і Смаленску
заўсёды меў нязьмерна-важнае значэньне. Але ён стаў пераважным з
таго моманту, калі распачаўся заняпад днепра-візантыйскага гандлю.
Грашовыя скарбы, якія спатыкаюцца на тэрыторыі Полацкае зямлі,
сьведчаць аб разьвіцьці гандлю з Скандынавіяй і Готляндам. Калі
немцы захапілі вусьце З. Дзьвіны, гандлёвыя зносіны часова прыпы-
ніліся, але энэргічныя немцы паспяшылі іх зноў наладзіць. Ужо ў
канцы XII ст. нямецкія купцы паяўляюцца ў Полацку і Смаленску.
Барацьба палачан з немцамі не магла не перашкаджаць гандлю па
З. Дзьвіне. З гэтае прычыны немцы стараліся завязаць з палачанамі
гандлёвыя ўмовы. Ужо ў 1210 годзе была завязана гандлёвая ўмова
паміж Рыгай і Полацкам, быць можа пры ўдзеле Віцебску і Смален-
ску. Калі Полацк папаў пад пратэктарат Смаленску, то пры ўдзеле
смальнян, псковічаў і ноўгарадцаў зноў была зроблена спроба прагнаць
засеўшых ля вусьця З. Дзьвіны немцаў. Пачатак вайны быў вельмі
ўдачны, але Калкскі пагром прымусіў як найхутчэй распачаць мірныя
перагаворы. У 1229 годзе Мсьціслаў Давідавіч Смаленскі паслаў у
Рыгу і на Готлянд „умна мужа Пантелея і своего лучшего попа Ере-

мея* для завязання гандлёвае ўмовы з немцамі. Умова была завязана ад імя Мсьціслава і ад імя Полацкага і Віцебскага князеў. Гандлёвая ўмова пералічае пункты, з якімі Полацк, Віцебск і Смаленск мелі гандлёвыя сувязі: Рыга, востраў Готлянд, Любек, Сест, Мюнстар, Грунінген, Дортмуд і Брэмен. Падобліва, тут у ўмове пералічаны ня ўсе пункты, з якімі прыдзьвінскія гарады мелі гандлёвыя сувязі. „Тарговая праўда“ у 1229 годзе зьмяшчае ў сабе пастанову адносна гандлю, грамадзянскага і крымінальнага права. Гандлёвыя адносіны грунтуюцца на прынцыпе ўзаемнасці і роўнапраўя старон а гэтак сама бязмытнасці. Немцы атрымліваюць права вольнага праезду па Дзьвіне ў Смаленск, а гэтак сама і па тэрыторыі Смаленскае зямлі. У XIII ст. нямецкія купцы паяўляюцца ў Суздаль, але татарскі пагром ў 1237 годзе спыніў гандлёвыя наезды немцаў у Суздаль. Галоўным цэнтрам гандлю для смальнян быў горад Рыга. У канцы XIII веку тут жыло да 80 рускіх сямей, якія займалі асобную вуліцу, і мелі ўласную царкву і больніцу. Рускія карысталіся ў Рызе ўсімі грамадзянскімі правамі. Аналёгічным было становішча немцаў у Смаленску. Рускія мелі права карыстацца берагамі З. Дзьвіны і Бальтыцкага і Нямецкага мора для гандлю сваім таварам. Немцы карысталіся такімі-ж правамі па Дзьвіне і Дняпры. Немцы і смальняне карысталіся правам вырубачы будаўляны лес для напраўкі суднаў, а калі ад вышнявін З. Дзьвіны немцы пераяжджалі на конях, то карысталіся выганамі для іх. Немцы спыняліся ля вусця рэчкі Сьмядыні, каля Барыса-Глебскага манастыра, а адгэтуль тавары перавозіліся на нямецкі двор, дзе знаходзілася нямецкая кірха. Немцы прывозілі продукты апрацоўчай прамысловасці: серабро і золата ў зьлітках, начыньне, рукавіцы, палатно, сукно: іпрскае, трырскае, шкарлат, панчохі, імбір, мігдал, вандзоную семгу, грэску, салодкія віны, соль, а часамі і збожжа. З Скандынавіі смальняне атрымлівалі простыя мэталі і зброю. Полацка-Смаленская зямля вывозіла: лес, жывёлу, скуру, смалу, каноплі, збожжа, мёд, воск, коняў, сала, дзёгаць, хмель, абрусы і палотны саматужнага вырабу. Гандлёвыя зносіны Полацку і Смаленску па Дзьвіне цягнуліся да пачатку XIV веку, калі яны зрабіліся моцна-варожымі; але ўжо ў другой палове XIII ст. гандаль адбываўся з перашкодамі. Немцы рабавалі па дарозе полацкіх і смаленскіх купцоў. Гэтае самае рабілі, зразумела, палачане і смальняне ў адносінах да немцаў. Гандаль з немцамі меў вялікае культурнае значэньне, бо нямецкія купцы зьяўляліся праваднікамі заходня-эўропэйскае цывілізацыі.

Унутраны гандаль. У зьвязку з замежным гандлем значна пашырыўся і ўнутраны гандаль. Выдатнае месца ў Смаленскай зямлі займала Вязьма і Дарагабуж. Цьвер і Смаленск падтрымлівалі паміж сабой гандлёвыя зносіны. Цьвер пасылаў усходнія тавары і коні, а Смаленск—заходнія тавары. Гандлёвыя зносіны з Ноўгарадам так сама былі пашыраны. Смаленск зьяўляўся галоўным дастарчальнікам збожжа, у якім заўсёды адчуваў патрэбу Ноўгарад. На тэрыторыі Смаленскай зямлі было многа паселішчаў і пагостаў, пабудаваных па рэчных шляхох прамысловага і гандлёвага характару, якія мелі значныя гандлёвыя звароты.

3. Грамадзянскі ўклад.

Склад насяленьня. Насяленьне беларускіх краін складалася з элемэнтаў: вольных, напоўвольных, нявольных і чужаземцаў. Вольныя людзі дзяліліся на некалькі груп. Кожная з іх адрозьнівалася адна ад другой не правамі і абавязкамі, а спецыяльнымі заняткамі і маеманым станам. Але паміж вольнымі і нявольнымі, вольнымі і чужаземцамі заўважалася істотная розьніца ў правах.

Вольнае насяленьне. Вольнае насяленьне называлася „людзе“, „мужы“ і дзялілася на некалькі катэгорый. Да вышэйшае катэгорыі прыналежалі людзі блізкія да князя,—яго дружына. Яна дзялілася на старэйшую і малодшую. Княжыя мужы і баяры складалі старэйшую дружыну князя. Малодшыя дружыньнікі называліся „грудю“, „отрокамі“, „детскімі“. Дружына служыла князю і была звязана толькі з ім. Калі ў 1151 годзе палачане былі незадаволены сваім князем Рагвалодам Барысавічам і паслалі яго ў Менск, то яны зрабавалі маемасьць, як князя, гэтак і яго дружыны. Калі ў 1158 годзе Расьціслаў Глебавіч пакінуў Полацкую зямлю, то разам з ім пайшла і яго дружына. Адпраўляючыся прынесці пакорнасьць Уладзіміру Манамыху, які аблажыў Менск, князь Глеб ідзе „с детьмі і с дружыной“. У такіх самых адносінах да князя знаходзіліся баяры і ў Смаленску. Яны прымаюць удзел у княжай думе, пацьвярджаюць дагаворы, адпраўляюцца пасламі, назначаюцца прадстаўнікамі княжай улады па гарадох. Доступ у княжую дружыну быў адчынены для ўсіх жадаючых. Дзякуючы цесным сувязям Смаленску з Заходняй Эўропай, у складзе княжай дружыны было шмат чужаземцаў. Малодшыя дружыньнікі жылі пры княжым двары і звычайна выпаўнялі розныя дробныя даручэньні. У меру таго, як князі асядалі на адным месцы, дружыньнікі становіліся земляўласнікамі і рабаўласнікамі. Земскія баяры, не ўваходзіўшы ў склад княжай дружыны, называліся „огнішчапамі“. Да сярэдняе катэгорыі адносіліся госьці, купцы, гандляры. Дзякуючы гандлёвым сувязям з Заходняй Эўропай і багацьцю, смаленскія госьці былі найбольш адукаванай групай смаленскага насяленьня. Смаленская „Тарговая праўда“ 1229 году падрабязна вызначыла ўмовы дзеля гандлю і праўнае палажэньне чужаземцаў у Смаленскай, Полацкай і Віцебскай землях і купцоў гэтых-жа зямель за граніцай. Займацца гандлем меў права кожны вольны чалавек. Ніжэйшую катэгорыю насяленьня складалі сьмерды і людзі. Першыя сядзелі на княжай зямлі, плацілі князю дань і былі абавязаны адбываць вайсковую павіннасьць. Рэшта насяленьня называлася топографічнымі іменьнямі: палачане, дручане, смальняне, і г. д. Гэтыя людзі і складалі асаблівае гарадзкое і сельскае насяленьне, якое карысталася правам унутранага самасправаваньня, але было звязана кругавою парукаю і адказнасьцю за праступленьні. Жыхары гарадоў займаліся рамёсламі і дробным гандлем. Жыхары сёл займаліся рознымі промысламі і ральніцтвам.

Напоўвольныя. Вольны чалавек, які зрабіў пазыку і прымушаны з гэтае прычыны жыць на дварэ свайго крэдытора аж да выплаты гэтае пазыкі—назваўся „закупом“. Апошнімі маглі стаць і рабочыя—рольнікі, атрымаўшы наперад сваю зароботную плату, якую яны былі абавязаны адрабіць. Калі ўтвораныя абавязальныя адносіны канчаліся, канчаўся і стан закупніцтва.

Нявольнае насяленьне. Яно азначаецца тэрмінамі: чэлядзь, халоп, раб. Крыніцы рабства былі наступныя: палон, самапродаж у рабства, шлюб з рабою бяз умовы, паступленьне ў цівуны „без ряду“, пахаджэньне ад нявольных бацькоў, уцёкі закупа ад свайго пана, праступленьні і неаплачаны доўг, злосьнае банкруцтва, шлюб вольных з халопамі. Гэтыя крыніцы рабства мелі месца на тэрыторыі ўсёй Кіеўскай дзяржавы. Крыніцы рабства ў Полацкай зямлі нявыразны, за выключэньнем палонных. На існаваньне рабства ў Смаленскай зямлі паказвае смаленская „Тарговая праўда“. У якасьці адной з крыніц рабства яна адзначае „гнев князя на своего человека“, злучаны з конфіскацыяй маемасьці і адданьнем яго самога, жонкі і дзяцей у халопства. Рабы спачатку выпаўнялі розныя хатнія работы, а ў меру разьвіцьця прыватнага ральніцтва—складалі галоўную рабочую сілу земляўласнікаў.

Праўнае палажэньне вольных. Усе вольныя людзі карысталіся ўсёй паўнатаю грамадзянскай прываздольнасьці і ўласнавольнасьці. Яны

мелі права прад'яўляць іскі і адказваць па іх, выступаць на судзе ў якасці сьведак, завязваць розныя грамадзянскія ўгоды, як-то: дагавор, куплю і продаж, пазычкі, перадачу маемасьці на захаваньне, права пакідаць тэстамэнт і права насьледваньня па закону. Але права насьледваньня баяр і людзей крыху адрозьніваецца ад гэткага права сьмердаў, маемасьць якіх у выпадку бязьдэтнасьці сьмерда пераходзіць да князя, а незамужнія дочкі атрымліваюць толькі пасаг з маемасьці сьмерда.

Праўнае палажэньне закупаў. Закуп—вольны чалавек, які часова апынуўся ў залежных адносінах да крэдытора. Яго грамадзянская праваздольнасьць і ўласнавольнасьць крыху абмяжованы. Закупу могуць выступаць сьведкамі толькі „по нуже“, але закупу маглі прад'яўляць іск супроць свайго крэдытора. Асоба закупа была абаронена ад адвольных пакараньняў. Крэдытор ня мог перапрадаць закупа трэцяй асобе. У такім выпадку закуп звальняўся ад усялякіх абавязальных адносін у стасунку да свайго крэдытора. Закуп мог мець сваю маемасьць. За патайныя ўцёкі ад свайго крэдытора закуп перадаваўся ў поўнае халопства.

Праўнае палажэньне халопаў. Рабы ня мелі ніякай грамадзянскай праваздольнасьці і ўласнавольнасьці. Яны зьяўляюцца толькі аб'ектам права. Забойства раба сваім панам не падлягае ніякаму пакараньню. Але за забойства раба або рабыні пабочны чалавек выплачвае ўласніку адшкадаваньне за праванарушэньне маемасьці. Беглы раб падлягае звароту да свайго ранейшага пана. Смаленская „Тарговая праўда“ (1229) крыху падымае асобу раба. Княжыя рабы могуць рабіць пазычковыя ўгоды з чужаземцамі. Гвалт, учынены чужаземцам над рабыняй, падлягае пакараньню. Вінаваты плаціць штраф у ліку „грівны сьеребра“.

Чужаземцы. Полацк і Смаленск былі ажыўленымі гандлёвымі цэнтрамі, у якіх было шмат чужаземцаў, прыхлых людзей з іншых мяцовавасьцяў і з-за граніцы. Смаленская „Тарговая праўда“ 1229 году азначае правы чужаземцаў у простым значэньні гэтага слова. Чужаземцы-купцы ў Полацку і Смаленску складалі асобную корпарацыю, карысталіся свабодай веравызнаньня і мелі сваю ўласную царкву. Крымінальныя ўчынкі, зробленыя чужаземцам у Полацку, перадаваліся для разгляду на месца замяшканьня праступніка. У Смаленску і ў Віцебску падобныя справы разглядаліся самым князем. Смаленская Праўда 1229 г. азначае ўзаемныя адносіны жыхароў беларускіх гарадоў і чужаземцаў, як у справах грашова-гандлёвых, гэтак і ў жыцьцёва-бытавых адносінах, якія будууюцца на грунце поўнае роўнасьці. Чужаземцы карыстаюцца правам ад'езду дамоў і правам гандлю па ўсёй тэрыторыі Смаленску, звальняюцца ад вайсковае павіннасьці, ад выплаты мытных збораў да прыезду ў Смаленск, выплачваюць мытныя зборы паводле вызначанай расцэнкі, ня могуць быць пазваны на судовы паядынак вонках сваёй тэрыторыі. Выпыты жалезам, як спосаб судовага дазнаньня, дапушчаюцца толькі са згоды чужаземцаў.

4. Політычны ўклад.

Агульны харантар. Політычны ўклад у беларускіх землях быў пабудаваны на прынцыпе суладзьдзя трох элемэнтаў улады: народнага веча, князя і княжай думы; адносіны паміж імі будаваліся не на аснове якіх-колечы юрыдычных норм, а на моцы звычаю і жыцьцёвай практыкі, з перавагай аднак у гэтай сыстэме дзяржаўнага будаўніцтва народнага веча.

Народнае веча. Народнае веча—фактар выяўленьня волі ўсяго насяленьня зямлі, выступае ва ўсіх гарадзкіх цэнтрах. Летапісы паведамляюць а народных вечах у Полацку і Смаленску, быўшых старажытнімі агульна-славянскімі політычнымі організацыямі. Летапісец па-

дае паасобныя факты з жыцця народных веч Полацку і Смаленску. Права ўдзелу ў вечых прыналежала вольнаму насяленьню ня толькі стольнага гораду, але і прыгарадаў. Да паловы XIII ст. на вечавых сходах у Полацку быў прысутны князь. У XIII—XIV ст. на вечых у Полацку быў прысутны гэтак сама і біскуп. Вечавыя сходы ня былі перыядычныя. Яны склікаліся пад уплывам тых ці іншых чарговых дзяржаўных патрэб. Веча магло быць склікана князем, паасобнай асобай і цэлай партыяй. Пэўнага месца для сходу веча ня было. Веча ў Полацку зьбіралася і пад голым небам, і каля Сафійскага сабору, і цэрквы багародзіцы. Усе паднятыя на вечы пытаньні вырашаліся галасамі большасці, якая прымушала маўчаць усіх нязгодных з пастановаю веча. З надворнага выгляду вечавая пастанова была аднагалоснай. Самыя пастановы выконваліся або самім народам, або тымі асобамі, якім веча давала даручэньне выканаць вечавую пастанову. Прадметы, падлягаючыя вырашэньню веча, былі рознастайны: веча мела законадаўчую ўладу. Смаленская „Тарговая праўда“ 1229 году была зацверджана вечам. Устаўная Грамата князя Расьціслава Мсьціславіча 1150 году была прынята вечам. Веча выбірала князя. Абраньне князя народным вечам аднолькава было ўласьцівым і Полацку і Смаленску. Князі, якім не удавалася наладзіць сваіх адносін з вечам, павінны былі дабрахоць пакінуць свае пасады. У праціўным выпадку нездаволеннае веча гэткага князя выганяла з гораду. Веча завязвала шэраг умоваў з князем. Веча мела права судзіць сваіх гаражан, але ці ўмешвалася веча ў Полацку і Смаленску у ўнутраныя справы кіраўніцтва, як гэта было ў Ноўгарадзе, аб гэтым крыніцы нічога ня кажуць. Веча ў Полацку і Смаленску мела права завязваць мір, вяло дыплёматычныя зносіны, уваходзіла ў рознастайныя політычныя дагаворныя і саюзныя адносіны. Веча зьбіралася на водгалас вечавога звону. Прынамсі ўстаноўлена, што ў палове XV веку ў Смаленску быў вечавы звон. Політычная сытуацыя ўтварала партыі. Гэтакія мелі месца і ў Полацку і ў Смаленску. Утварэньне клясавага падзелу на лепшых і чорных людзей спрыяла ўзьнікненьню і абвастрэньню політычнае барацьбы, прадметам якой часамі бывала кандыдатура таго ці іншага прэтэндэнта на княжы пасаду у Полацку і ў Смаленску. Умацаваньне народнага веча ў Смаленску можа быць аднесеным да эпохі Расьціславічаў.

Князь. Значэньне князя і яго адносіны да веча ў значнай меры залежалі ад ступню яго ўплыву і заслуг перад краінай. І ў Полацку і ў Смаленску княжая ўлада была істотна абмяжована вечам. Князь зьяўляецца знадворным прадстаўніком зямлі. Ён пасылае і прымае пасольствы, прыкладвае пячаці да завязаных дагавораў, вядзе ваенныя справы, суд і ўнутранае кіраўніцтва, назначае ўрадовых асоб: пасаднікаў, якія ў Смаленскай зямлі дзяліліся на гарадзкіх і сельскіх, „детскіх“ чыноўнікаў для збору гандлёвых і іншых падаткаў, „купемцев“ у Смаленску. Органы ўнутранага кіраваньня былі прылазьдзем княжай політыкі з тэй мэтай, каб падтрымліваць парадак і сулакой на тэй ці іншай падуладнай князю тэрыторыі. На карысьць князю паступалі судовыя зборы: віра і продаж, агульныя натуральныя і грашовыя податкі з усёй зямлі, гандлёвыя падаткі, палюдзьдзе і пагародзьдзе ў Смаленску. Грамата Расьціслава 1150 году падрабязна пералічвае, што і ў якой колькасьці павінен быў кожны горад аддаваць князю натураю, грашмі; апрача гэтага на карысьць князю паступала конфіскованая маемасьць праступнікаў, пастаўленых па-за законам, падарункі чужаземных купцоў і паслоў, даходы з прыватнае гаспадаркі князя.

Княжая дума. Княжая дума—рада пры князі. У яе склад уваходзілі старэйшыя княжыя дружыньнікі—баяры. І ў Полацку і ў Смаленску ў складзе дружыны былі чужаземцы. Баяры складаюць галоўную ваенную сілу князя. З іх асяродзьдзя назначаліся пасаднікі. Ба-

яры былі прысутнымі, калі князь асабіста разглядаў судовыя справы, падпісвалі з князем дагаворы з суседнімі дзяржавамі, адпраўляліся ў пасольствы па даручэнню князёў. Князь павінен быў лічыцца з думкай баяр-дружыннікаў і без іх рады ня мог нічога рабіць. З выдзяленьем Полацкай, Смаленскай і Турава-Пінскай зямель са складу Кіеўскай дзяржавы і ўзнікненнем у кожнай зямлі паасобных княжых фамілій—баярства-дружына асела на зямлю, пачало займацца ральніцтвам пры дапамозе рабскае працы, і гэтым самым займала палажэнне пануючае клясы, якая з прычыны свайго эаанамічнага становішча мела вялікае палітычнае значэнне і вагу.

Б. Царква і дзяржава.

Організацыя Полацкай царквы. Хрысціянізацыя Полацкай зямлі пачала адбывацца больш прысьпешаным тэмпам пачынаючы з XI ст. Хрысціянізацыя вышла за межы ўласна Полацкай зямлі. Пашырэнне палітычнага ўплыву полацкіх князёў на краіны латышоў і ліваў пацягнула за сабою паяўленне хрысціянства паміж апошніх. Хрысціянізацыя чужаземцаў і палачан адбывалася мірным шляхам. Першапачатковыя межы Полацкае епархіі агранічваліся тэрыторыяй аднаго Полацку. У пэрыод з XI—XIII ст. межы епархіі значна пашырыліся. Хрысціянства распаўсюдзілася па прыгарадох і пачало прынікаць на вёску. Апрача гэтага ў XIV ст. праваслаўнае насяленне Рыгі знаходзілася ў сферы ўплыву полацкага біскупа. Апошні сам прабываў у Полацку. Зацвярджаў біскупаў кіеўскі мітрапаліт. Абранне кандыдатаў на біскупскую катэдру прыналежала Полацкай зямлі, а канфірмацыя і ўстаўленне біскупаў адбывалася ў Кіеве ад кіеўскага мітрапаліта. Залежнасць ад апошняга не магла быць значнай з прычыны палітычнага аслаблення Кіеўскай дзяржавы, географічнай аддаленасці Полацку ад Кіева і ўмацавання ў палітычных адносінах полацкіх князёў. Біскупы, як асобы падлеглыя кіеўскаму мітрапаліту, прымалі ўдзел у мясцовых саборах, якія склікаліся мітрапалітам, як для вырашэння розных царкоўных пытанняў, гэтак і для назначэння біскупаў для іншых царкваў. Унутры свайёй епархіі полацкі біскуп карыстаўся поўнай незалежнасцю, кіруючыся пры гэтым царкоўнымі законамі і мясцовымі звычаямі. Першым вядомым біскупам быў Міна (1105—1116) з Кіева-Пячэрскага манастыра; затым успамінаецца ў летапісах Ілья каля 1129 году, Косьма—1148 г., Дыонісы, памершы ў 1183 г., Мікалай з 1183 г., Аляксей каля 1231 г., Сімеон каля 1274 г., паходзіўшы з князёў полацкіх. Агульна-палітычны ўклад жыцця ў Полацкай зямлі адбываўся на парахфіяльнай арганізацыі. Парахфіяне арганізаваліся ў брацтвы, якія, падобліва, карысталіся значным уплывам. Гэтак, у 1159 г. палачане незадаволеныя з князя Расьціслава Глебавіча, заклікалі яго на братчыну пры сьвятыні багародзіцы, каб аб'явіць яму там сваю пастанову.

Пабудаванне царкваў. Полацкія князі падтрымлівалі хрысціянскую царкву і сваім палітычным аўтарытэтам і матар'яльна. Гандлёвыя зносіны далі ў рукі Полацкім князём значныя матар'яльныя сродкі, дзякуючы якім зьявілася магчымасць будаваць царквы. Брацлаў Ізяславіч пабудаваў царкву багародзіцы і мураваны Сафійскі сабор. Адначасна з хрысціянствам паяўляюцца манастыры, закладчыкамі якіх зьяўляюцца прадстаўнікі княжай фаміліі. Ужо ў XII веку быў у Полацку жаночы манастыр, куды паступіла Ефрасінья, унучка князя Усяслава. У прыгараднай мясцовасці „Сельце“ Ефрасінья закладыла два манастыры: мужчынскі і жаночы, у якіх былі пабудаваны мураваныя царквы. У XIII веку ўжо існаваў мужчынскі манастыр у Віцебску, а ў XIV веку жонка Ольгерда, вялікага князя літоўскага,

залажыла манастыр Святога Духа. Манастыры, як і ў Кіеўскай зямлі, былі цэнтрамі тагочаснай асветы і духоўнае культуры.

Царкоўныя прыбыткі. Царкоўны скарб складаўся з ахвяр і спэцыяльных падаткаў. Князі давалі ў ахвяру на цэрквы і манастыры грошы, землі. Па прыкладу князёў ішлі багатыя прыватныя асобы. Апрача гэтага, як чорнае так і белае духавенства, было абложана спэцыяльнымі падаткамі на карысьць біскупскай катэдры.

Вынікі хрысьціянізацыі. Да прыняцця хрысьціянства ў Полацкай зямлі было моцна паганства. Прадстаўнікі апошняга нават у XI ст. карысталіся павагай у княжай сям'і, ужо фармальна стаўшай хрысьціянскай. У XII ст. паганства яшчэ моцна трымаецца ў Полацкай зямлі. Хрысьціянства прышчапляецца толькі павярхоўна. Для аўтара „Слова а палку Ігараве“ Полацкая зямля прадстаўляецца краінай чараўнікоў. Народныя гушчы заставаліся вернымі рэлігіі дзядоў — паганству. Гэтая вернасьць прыпыняла ўнутраную і знадворную хрысьціянізацыю насяленьня Полацкае зямлі.

Організацыя Смаленскае царквы. Смаленская зямля доўгі час ня мела асобнага біскупа. Яна складала тэрыторыю, падлеглую Пераяслаўскаму біскупу. Гэтка залежнасьць цягнулася да паловы XII веку. Толькі пры сыне Уладзіміра Манамаха — Мсьціславе — Смаленск атрымаў асобнага біскупа ў асобе грэка Мануіла, які шмат клапаціўся аб знадворным будаўніцтве свайго біскупства. Узьнікненьне Смаленскага біскупства зьвязана з выдзяленьнем Смаленскае зямлі са складу Кіеўскае дзяржавы. Смаленская царква прыняла трывалую організацыю пры Расьціславе Мсьціславічы, які выдаў асобную Устаўную Грамату (1150). Грамата Расьціслава вызначыла як матар'яльнае гэтак і праўнае палажэньне Смаленскага біскупства. Біскупы ў Смаленскай епархіі большай часткай былі грэкі на нацыянальнасьці.

Пабудаваньне цэркваў. З утварэньнем асобнай Смаленскай епархіі, шпаркім тэмпам будуюцца сьвятыні і закладваюцца манастыры. Пры Расьціславе і яго сынох былі пабудованы цэрквы імя сьвятых апосталаў Пятра і Паўла, апостала Іоанна Багаслова, архістратыга Міхаіла. Самым старажытным манастыром можна лічыць Барыса-Глебскі на Сьмядыні (1138). Каля Смаленску быў пабудаван Усьпенскі манастыр і Крэставазьдзьвіжанскі, якія мелі вялікае значэньне ў духоўным жыцьці Смаленску. Сьледам за князьмі, цэрквы будавалі і біскупы, якія распараджаліся даволі значнымі сродкамі. Смаленскія сьвятыні якія распараджаліся даволі значнымі сродкамі. Смаленскія сьвятыні якія распараджаліся даволі значнымі сродкамі. Смаленскія сьвятыні якія распараджаліся даволі значнымі сродкамі. У царквох чулася царкоўнае казаньне, якое датычыла недахватаў грамадзянскага жыцьця. Знакамітым прамоўцай быў Аўраам, іераманах Усьпенскага манастыра, які меў вялікі ўплыў на духоўнае разьвіцьцё смаленскага грамадзянства. У часе набажэнства прыгожа паялі царкоўныя хоры. Смаленская царква высула шэраг адукаваных дзеячоў: біскупа Мануіла, іераманаха Аўраама, „кніжніка“ і філёзофа Клімэнта, які быў чалавек вельмі асьвечаны ва ўсіх галінах даступнага пазнаньня.

Становішча духавенства. Духавенства ў Смаленску карысталася вялікім уплывам. Біскупы прымаюць удзел у політычным жыцьці зямлі, адпраўляюцца ў пасольствы, прымаюць удзел у княжай думе. Духавенства мела вялікі ўплыў на грамадзянскую думу, але ў масах было мала адукаваным, не наўчала народ і ня умела пасьвіць свой статак, адносячыся з зайздасьцю да прадстаўнікоў запраўднае асветы (Клімэнт Смаляціч, Аўраам). Звычайнае (моральнае) жыцьцё духавенства і манахаў знаходзілася ў стане заняпаду. Чорнае і белае духавенства вельмі было прывязана да свайго грамадзянскага становішча, да матар'яльных выгод, вызначалася пагардлівасьцю, зайздасьцю, пышлівасьцю, хцівасьцю, бывала пастаяннымі ўдзельнікамі баляў і банкетаў, наладжаных князьмі і багатымі баярамі.

судовую постанову. Кривавая помста ўжывалася пры забойстве, цяжкіх пабоях і параненнях. Ужо ў першай палове XI ст. кривавая помста магла быць заменена грашовым штрафам. Пры сынох Яраслава кривавая помста была адменена і заменена грашовым штрафам, які складаліся з дзвёх частак: грашовае ўзнагароды „віры“ на карысьць князя і „головнічства“ на карысьць пакрыўджанага, або яго сваякоў. „Віра“ выплачвалася ў тым выпадку, калі не наўмысьне быў забіты вольны чалавек. „Віра“ была простая і падвойная. Апошняя, у ліку 80 грыўняў, выплачвалася за забойства баярына і княжага цівуна. У выпадку, калі на тэрыторыі „верві“ было знойдзена цела забітага чалавека і праступнік ня быў знойдзеным, то члены „верві“ супольна выплачвалі „дзікую віру“. Апрача гэтага насяленьне „верві“ магло прыняць удзел у выплаце „віры“ і ў тым выпадку, калі праступнік быў знойдзены, але калі ён зьяўляўся членам грамады і не адмаўляўся ад выплаты „дзікай віры“. Кругавая парука не пашыраецца на выплату „галоўнічства“. Па ўсіх іншых крымінальных праступках у карысьць князя паступала „прадажа“, і „урок“ у распараджэньне пакрыўджанага, вялікасьць якіх залежала ад характару крымінальнага праступленьня. Прыватныя адшкадаваньні былі значна меншымі, чымся княжыя. Аднак за наўмыснае забойства, падпал і канакрадзтва вінаватая асоба выдавалася з жонкаю і дзятцямі на „поток“ і разграбленьне, гэта значыць, абвяшчалася пазбаўленай праў, а маемасьць падлягала конфіскацыі. Асноўны погляд на праступленьне, як на прычыненне матар’яльнага ўшчэрбку адной стараной другой, і на пакараньне, як на адшкадаваньне каштоўнасьці панесенае страты, захаваліся і ў дагаворы з немцамі 1229 году.

Судоўніцтва. Суд адбываўся на княжым двары. Князь чыніў суд асабіста, ці даручаў у часе сваёй адсутнасьці гэту справу цівуну. У краінах судзілі прадстаўнікі княжай улады—пасадыкі, якія часта наджывалі свайго права. На судзе князя былі прысутны розныя службовыя асобы для выкананьня распараджэньняў судзьдзі, як напрыклад: „отроки“, або „детские“, „метальнік“, і для запісу чыста судовых панаоў. На карысьць княжых ураднікаў паступала часць з княжых судовых штрафаў—„вір“ і „продаж“.

Судаходзтва. Зварот да княжага суду і яго органаў меў для прыватных асоб факультатыўны характар. Княжы суд быў як-бы трэ-тэйскім судом, да якога пакрыўджаная старана зьвярталася толькі тады, калі пакрыўджаны і адказчык самі не маглі прыйсьці да тэй ці іншай згоды. Пакрыўджаная асоба—ісьцец звычайна сам праводзіў судовое сьледзтва, якое адбывалася такім чынам, што ісьцец або „заклікаў на таргу“, або зьбіраў гэтак званы „свод“. У першым выпадку, калі праз тры дні пасля „закліча“, абвешчаная рэч знаходзілася у аласнасьці пабочнае асобы, то гэтая асоба прызнавалася адказчыкам. У другім выпадку, гэта зн. пры дапамозе „свода“ асоба, у ўладаньні якой знойдзены шуканы прадмет, і якая не давала законнае крыніцы яго паходжэньня,—прызнавалася злодзеям, і ёй трэ было адпаведным формальным спосабам адкінуць ад сябе абвінавачаньне ў зладзействе. У выпадку, калі прыватная асоба шукала беглага халопы, то княжая адміністрацыя была абавязана прыйсьці на дапамогу гэтай асобе тым, што празначала ісцу „отрока“ з тэй умовай, каб плаціць апошняму пэўнае вынагараджэньне. Пры разглядзе справы, судзьдзя кіраваўся формальнымі меркаваньнямі—данасьцю праступленьня і яго відавочнасьцю. У такім выпадку сьведак не дапытвалі. Але калі справа датычыла праступленьняў супроць здароўя і чэсьці, або забойства, калі праступнік быў схоплены на месцы, тады канечна трэ было дапытваць сьведак, але паказаньні сьведак і ісца павінны былі быць зусім падобны. У выпадку, калі адказчык прыцягваўся да адказу на падставе пабочных даных, то вінаватаны павінен быў адкінуць ад сябе

абвінавачаньне ў праступленьні, выставіўшы сем сьведак „добрага павядзеньня“. Калі адказчык ня мог выставіць гэтае колькасці сьведак, то ён падлягаў выпытам жалезам і вадой, або прыносіў прысягу, у залежнасьці ад праступленьня. Нарэшце, меў месца судовы паядынак. Існаваньне апошняга ў XI і XII ст. не падлягае сумненьню, хаця ў Рускай Праўдзе няма а ім успамінаў. Судовы разгляд даваў формальныя даныя для вынясьленьня прыговору, які прыводзіўся ў выкананьне або стараной, якая выйграла справу, або прадстаўнікамі ўлады—князем і яго пасаднікамі, якія тут-жа зысківалі з адказчыка належныя ў іх карысьць грашовыя штрафы.

7. Духоўная культура.

Гістарычныя творы. Самым старажытным гістарычным творам зьяўляецца гэтак званы „Начальны летапіс“, які захаваўся не ў першапачатковым выглядзе, а ў сьпісках пазьнейшага часу. Гэткімі зьяўляюцца сьпіскі Лаўрэнцэўскі і Іпацэўскі, абодвы з канца XIV веку. Першы атрымаў сваё найменьне ад імя яго пісца Лаўрэнта, які перапісаў свой сьпісак у 1377 годзе для Суздальскага князя Дзьмітрыя Канстантынавіча. Другі названы па месцы свайго паходжэньня ў Іпацэўскім манастыры ў Кастраме. Абодва сьпіскі ў пачатковай часьці падобны паміж сабою, але затым істотна разрозыніваюцца: Лаўрэнцэўскі летапіс складаецца з дзьвёх частак: гэтак званай „Повесті временных лет“, якая заканчваецца 1110 годам. Другая часьць заканчваецца 1308 годам і галоўным чынам зьмяшчае ў сабе апісаньне падзеяў Ростава-Суздальскае зямлі; а Іпацэўскі летапіс складаецца з 3-х частак: „Повесті временных лет“, „Кіеўскага летапісу“ да 1260 г. „Галіцка-валынскага летапісу з 1201—1292 год уключна. Першая часьць абодвух сьпіскаў „Се повесті временных лет, откуда есть пошла Русская земля, хто в Кіеве нача первее княжити і откуда Русская земля стала есть“—прадстаўляе сабою складаны гісторыка-літаратурны твор. Спачатку былі пашыраны, вусныя расказы аб мінулым. З паяўленьнем пісьменства павінны былі паявіцца першыя пісьмоўныя запісы. Разам з гэтым у царкоўна-дружынных станах былі ў модзе і апавяданьні царкоўнага характару, як напрыклад, „Похвала благоверной княгіне Ольге“, „Сказаніе об убіеніі Боріса і Глеба“, якія адбівалі на сабе самастойнасьць літаратурнае творчасці старажытна-рускага княства. Гэта былі матар’ялы для пазьнейшага летапіснага апавяданьня. З прыняцьцем хрысьціянства паўднёвыя славяне мелі магчымасьць пазнаёміцца з гістарычнымі хронікамі візантыйскага паходжэньня, якія былі пераложаны спачатку на баўгарскую мову. Дзякуючы гэтаму хроніка Іоанна Малалы даволі рана зрабіла сабе доступ у кіеўскія царкоўна-дружынныя станы. З XI ст. творы грэцкіх пісьменьнікаў ужо самастойна перакладаюцца на царкоўна-славянскую мову. З гістарычных хронік былі пераложаны дзьве хронікі: Георгія Сінкела і Георгія Амартала. На падставе апошняй была ўложана новая гістарычная праца—гэтак званы „Хронограф по велікому ізложенію“, у якую былі ўстаўлены гэтак сама падзеі, якія мелі адносіны да гісторыі Русі. Існаваньне ў эпоху Уладзіміра Першага і Яраслава, адукаваных кніжнікаў, агульныя палітычныя культурныя посьпехі Кіеўскай дзяржавы спрыялі ўзьнікненьню „Повесті временных лет“ і першай рэдакцыі, у якой галоўнае месца было адведзена рускай гісторыі. Паяўленьне гэткага летапіснага збору адносіцца да часоў Ізяслава Яраславіча, к пачатку другой паловы XI веку. Нацыянальнае летапісаньне, якое зьявілася працягам першага летапіснага збору, зьвязана з імем Нестара—манаха Кіева-Пячэрскага манастыра, аўтара „двух жітій“: „Жітій Боріса і Глеба“ і „Жітій Феодосія“. Нестар-жа ўкладаў новую рэдакцыю „Повесті временных лет“, з якой ігумен Выдубіцкага манастыра Сіль-

вэстар у 1116 годзе сьпісаў копію. „Повесть“ у новай рэдакцыі зьяўшае ў сабе матар’ялы размаітага характару: вусныя і пісоўныя апавяданьні, запазычаныя з грэцкіх хронік, жыцьцё Уладзіміра, жыцьцё Кірылы і Мэтодага, аповесьць а Барысе і Глебе, навучаньне Феадоса, дагаворы кіеўскіх князёў з грэкамі і інш. Апавяданьне ў летапісе вядзецца па гадох; спатыкаюцца гады пустыя. Падходзіць аўтар да здарэньняў, якія ён апісвае, з рэлігійна-моральнага пункту пагляду. На гэтых здарэньнях адбіваецца то благаслаўляючая, то караючая рука бога. Аўтар апісвае гістарычныя падзеі з тэй мэтай, каб даць рэлігійна-моральнае навучэньне і перасьцярогу грамадзянству. Начальны летапіс выяўляе сабою матар’ял першаазначнай важнасьці для дасьледваньня гістарычных лёсаў беларускага народу ў эпоху існаваньня зямель, як самастойных політычных адзінак. Мясцовыя беларускія летапісы гэтай-жа эпохі не захаваліся, хаця няма ніякага сумненьня ў тым, што яны існавалі. Цэлы шэраг даных а падзеях у Полацкай і Смаленскай землях чыста мясцовага характару, і пры гэтым вылажаных з вялікай дакладнасьцю, мог папасьці ў перша-пачатковы збор і яго працаг—„кіеўскі летапіс“ толькі з мясцовых летапісных крыніц.

Новая культура. Хрысьціянізацыя Кіеўскай дзяржавы і ўваходзячых у яе склад беларускіх зямель, палажыла пачатак новай культуры, адбіцьцём якой зьявілася пісьменства, шпарка разьвітае ў XI ст. Новая культура была рэлігійнай у сваёй істоце. Прадстаўнікамі яе былі асобы галоўным чынам з паміж чорнага духавенства, якія мелі магчымасьць, дзякуючы матар’яльнай забясьпечанасьці, цікавіцца літаратурнымі працамі. Адначасна з хрысьціянствам паяўляецца ў вялікай колькасьці перакладная візантыйская гістарычная і царкоўна-навучальная літаратура, паводле ўзораў якой пачалі ўзьнікаць і арыгінальныя рускія царкоўна-літаратурныя творы.

Кн. Еўфрасіньня Полацкая. Прадстаўніцай новае культуры ў Полацку была ўнучка князя Ўсяслава—княжна Прадслава, якая радзілася каля 1110 году і пры хрышчэньні прыняла імя Еўфрасіньні. Рана стаўшы манашкаю, княжна Еўфрасіньня Полацкая пасялілася пры саборнай царкве, дзе займалася перапісваньнем кніг. З прычыны вялікага попыту на царкоўныя кнігі, княжна Еўфрасіньня залажыла жаночы манастыр Сьв. Спаса, у якім сама была ігуменьяй. Манашкі манастыра займаліся перапісваньнем кніг і навучаньнем дзетак. Разам з гэтым, дзеля падгатоўкі духавенства, Еўфрасіньня залажыла і мужчынскі манастыр, які быў пабудаваны крыху раней, чымся жаночы манастыр. Пад канец свайго жыцьця княжна Еўфрасіньня адбыла вандроўку ў Ерусалем, дзе яна і памерла (ў 1173 г.).

Смаленская асьвета. Галоўным асяродкам беларускай асьветы быў Смаленск. Яго культурнае значэньне трэба паставіць у цесную сувязь з яго географічным палажэньнем і выплываючымі адгэтуль эаномічнымі перавагамі. Візантыя і Запад з сваімі культурамі былі грунтам для смаленскае асьветы. Ініцыятыва пашырэньня апошняе выходзіла ад княжай улады. Смаленскі князь Расьціслаў Ізяславіч і яго наступнікі прыкладалі шмат стараньняў у кірунку пашырэньня школьнае асьветы. Асьвета распаўсюджвалася ня толькі паміж пануючага стану (баяр, духавенства і купецтва), але часткова і ў народных гущах. Пры пабудаваных Расьціславам царквох і манастырох, збіраліся рукапісы, перакладаліся і перапісваліся скарбы грэцкае і баўгарскае мудрасьці. Сам Расьціслаў быў вельмі „учен всякіх наук, і кученію сваіх братъев і многіх людзей понуждал“, будуючы на гэта школы і ўтрымліваючы на свае княжыя сродкі грэцкіх і лацінскіх настаўнікаў, не жадаючы мець нябучонага духавенства. Раман Расьціславіч патраціў на школы ўсе свае сродкі. Давід Расьціславіч гэтак сама „любіў кнігі чытаць і памяць вострую меў“. Асяродкамі асьветы былі манастыры, багатыя сваімі кнігазборамі. Гэтак у Смаленскім ма-

настыры была багатая і рознастайная па свайму складу бібліотэка. Гэтка-ж кніжныя багацьці знаходзіліся ў манастырох „Чэснага Крэста і Смаленскім Багародзіцкім“. У бібліотэках Смаленску знаходзіліся ўсе кнігі сьв. пісьма, лічныя тлумачэньні на сьвятое пісьмо, у паасобку Яна Златавуста, творы сьвятых айцоў: Васіля вялікага, Яфрэма Сірына, Златавуста і інш., а гэтак сама рознастайная жыцьцёўная літаратура.

Школа. Манастыры з іх багатымі кніжнымі скарбніцамі былі расаднікамі асьветы. Яны зьяўляліся вышэйшымі школамі, дзе навучаліся грэцкае мовы і тлумачэньня сьвятога пісьма. Аб адным з вучыцялёў—Грыгорыям—успамінаецца ў лесьце Клімэнта Смаляціча прасьвітару Фаме. Былі гэтак сама і ніжэйшыя школы, куды бацькі прыводзілі сваіх дзяцей „кнігам учіці“. Школьная асьвета разьвівалася пад грэцкім уплывам. Гандлёвыя сувязі з немцамі і сужыцьцё з імі ў Смаленску, дыплёматычная зносіны з Рыгай, выклікалі канечную патрэбу выкладаць у школах лацінскую мову. Дагавор 1229 году быў пераложаны на смаленска-полацкую гутарку з лацінскага чарнавіка і нямецкага перакладу.

Прадстаўнікі смаленскае асьветы. Асьветны рух XII—XIV ст. даў значныя рэзультаты. Ён высунуў з ца коўна-дружыннага асяродзьдзя шэраг выдатных дзеячоў, якія вызначаліся самастойнасьцю і адвагаю думкі ў сваіх творах і выклікалі вялікае абурэньне паміж паасобных прадстаўнікоў царкоўна-дружыннага грамадзянства. Да больш раньніх прадстаўнікоў смаленскай асьветы трэба аднесці Клімэнта Смаляціча, які ў 1147 годзе быў выбраны саборам рускіх біскупаў на катэдру Кіеўскага мітрапаліта без зацьвярджэньня яго Канстантынопальскім патрыярхам. На мітрапаліцкі пасада Клімэнта абрала нацыянальная партыя, незадаволеная з грэцкае іерархіі і жадаючая вызваліцца з-пад яе ўплыву. Вялікі князь кіеўскі Ізяслаў Мсьціславіч падтрымліваў кандыдатуру Клімэнта. Політычныя ўмовы прымусалі князя Ізяслава ня раз пакідаць Кіеў. Разам з Ізяславам пакідаў мітрапаліцкую катэдру і Клімэнт, якая ўрэшце была занята прадстаўніком грэцкае партыі—кандыдатам патрыярха—Іоннам. Летапісец называе Клімэнта „кніжнікам і філёзофам“. Ліст Клімэнта да прасьвітара Фамы малюе перад намі і асобу самога аўтара і характар смаленскае асьветы ў царкоўна-дружынных станах. Ліст Клімэнта быў напісан у адказ на ліст Фамы, які адносіўся адмоўна да таго, што Клімэнт заняў мітрапаліцкую катэдру, і абвінавачваў новага мітрапаліта ў хцівасьці да славы. Клімэнт дапускаў магчымасьць іншасказнага тлумачэньня сьвятога пісьма, тады як Фама ўпіраўся выключна на літаральным тлумачэньні тэксту. Клімэнт быў знаёмы з візантыйскай славеснасьцю і не баяўся адсылацца на Гомэра, Арыстотэля і Плятона, хаця ў гэты час яшчэ самыя творы грэцкіх філёзофаў ня былі вядомы. Клімэнт мог пазнаёміцца з імі толькі з твораў айцоў цэрквы.

Аўраам Смаленскі. Выдатным прадстаўніком смаленскай асьветы зьяўляецца Аўраам—манах смаленскага Багародзіцкага, а затым і Крэставазьдзьвіжанскага манастыроў. Ён вышаў з гэі-жа царкоўна-філёзофскай школы, што і Клімэнт. Стаўшы духоўнікам, Аўраам прыцягваў сваімі казаньнямі і тлумачэньнямі сьвятога пісьма вялікую колькасьць слухачоў. Незадаволеныя з яго поглядаў, прыходзілі да Аўраама, каб весці спрэчкі, але апошнія канчаліся заўсёды няўдачна для яго праціўнікаў. Тлумачэньне сьвятога пісьма, якое дазваляў сабе Аўраам, для часткі духавенства паказалася гэрэтычным. Аўраам быў прыцягнуты да суду на двары ўладыкі ў прысутнасьці князёў, баяр, ігуменаў, папоў, царкоўнікаў. Сьвецкая партыя стаяла за Аўраама. Царкоўнікі былі супроць, і Аўрааму прыйшлося часова прыпыніць сваю наўчальную дзейнасьць. Аўраам быў добра знаёмы з творамі айцоў цэрквы, як-то: Яфрэма Сірына, Яна Златавустага, жыцьцём Феадоса Пячэр-

скага. Ён быў знаёмы і з апокрыфічнай літаратурай—гэтак званымі галубінымі кнігамі. Калі Аўраам быў пастаўлен ігуменам гэтага-ж Багародзіцкага манастыра, то тут шырока было наладжана перапісванне кніг.

Кірыла Тураўскі. Урадженец Турава, сын багатых бацькоў, Кірыла рана пастрыгся ў манахі ў тым самым Зарубскім манастыры, які быў у гэты час цэнтрам смаленскай асьветы. Па свайму веку Кірыла зьяўляецца малодшым сучаснікам (радз. 1131—1134) Клімэнта Смаляціча. Кірыла прытрымліваецца аскэтычнага погляду на жыццё. Прызнае сымбаліко-алегорычнае тлумачэнне сьвятога пісьма, выяўляе дасканалую знаёмасьць з візантыйскаю літаратурай, якая ў пэрыод XI—XII ст. перажывала эпоху свайго росквіту. Пры ўкладаньні сваіх казаньяў і наўчэньняў Кірыла Тураўскі карыстаецца правіламі візантыйскае рыторыкі. Кірылу былі вядомы і ўзоры візантыйскае сьвецкае літаратуры. Ён быў дасканалы знаёмы з творамі Яна Златавуста, Кірылы Александрыйскага, Грыгора Багаслова, Епіфанія Кіпрскага. Добрая знаёмасьць з царкоўнай літаратурай не перашкаджае аднак Кірылу заставацца талентным самабытным царкоўным казальнікам. Уся асьветная дзейнасьць Кірылы адбылася ў Тураве, дзе ён займаў біскупскую катэдру. Мова Кірылы вобразная і поэтычная.

Вынкі. Беларускае духоўнае культура ад XI—XIV ст. мела царкоўны характар, але яна была далёкай ад царкоўнае ортодоксальнасьці ў справе тлумачэньня сьвятога пісьма. Культурныя зносіны з Захадам, асабліва ў Смаленску, дзякуючы яго гандлёвым сувязям, зьяўляліся праваднікам сьвежае крытычнае мысьлі, якая гэтак выразна выступае ў дзейнасьці галоўных вучоных прадстаўнікаў беларускае асьветы. Беларускія царкоўна-дружынныя станы, распараджаючыся вялікімі матэрыяльнымі сродкамі, маглі цалком аддаваць сябе культурнай працы і гэтым самым выяўляць свае багатыя духоўныя сілы і магчымасьці.

8. Політычныя тэорыі.

Візантыя і політычныя ідэі. Адначасна з прыняцьцем хрысьціянства, з Візантыі пачалі пранікаць на Русь і політычныя ідэі. Галоўным правадніком політычных ідэй было духавенства, якое прывязало з сабой кнігі старога і новага завету, а гэтак сама і працы айцоў царквы. Царкоўная літаратура навучала аб тым, што княжая ўлада ўстаноўлена богам, і што трэба слухацца зямное ўлады. З другога боку з Візантыі пранікалі на Русь і творы візантыйскае політычнае літаратуры, у якіх выкладаліся розныя погляды на характар улады візантыйскага імператара і на межы гэтае ўлады.

Найбольш старажытныя політычныя помнікі. Першым помнікам політычнае літаратуры зьяўляецца „Царкоўны устаў князя Уладзіміра“. Азначаючы юрыдычнае палажэньне царквы, устаў абмяжоўвае граніцы княжай улады неўмяшаньнем апошняй у судовую юрысдыкцыю царквы, бо „сіх судов не подобает судіти князю, ні боярам, ні судіям их“. Адмаўленьне ўмешвацца ў царкоўныя суды даецца ад імя самога князя, яго дзяцей, унукаў і ўсяго княжага роду.

Начальны летапіс. Аўтар летапісу дае два ўзоры князёў: справядлівага і несправядлівага. Першы любіць праўду, рупіцца а правасудзьдзі і аб кіраўніцтве. Справядлівы князь пасылаецца богам на зямлю, як довад прыхільнасьці бога да зямлі, „ашче бо кая земля управітся пред богом“. Несправядлівы князь пасылаецца богам як пакараньне за грахі народу, калі людзі „злі і лукаві бывають“. Гэткі князь знаходзіцца ў атачэньні дурных дарадчыкаў „несмысленых“, або „младых“. Дарадчыкі захапляюць уладу ў свае рукі і карыстаюцца ёю ў сваіх уласных інтарэсах. Скуткам такога кіраўніцтва зьяўляецца

крыўда народу, для якога зачынены шлях да княжае праўды. Справядлівы і несправядлівы князі аднолькава адказны перад богам за „погубленныі душі крестьянскі“. Залічэньне князеў да тае ці іншае групы залежала гэтак сама і ад кіеўскага патрыятызму, які заўважаецца ў летапісца. Гэта перашкаджала аўтару быць адносна аб'ектыўным. Аутар летапіса вельмі адмоўна адносіцца да Усяслава Полацкага, як да ўпартага і мнагалетняга ворага Кіеўскае дзяржавы. Тым часам аўтар „Слова а палку Ігараве“ прызнае яго разумным і энэргічным „людям судяша, князем угоды рядяша“, годным узорам для насьледваньня сучасьнікаў аўтара. Але смаленскія князі—Расьціслаў і яго патомства—справядлівыя князі. Кіеўскі летапіс выхваляе іх за рознастайныя моральныя якасьці і цноты. Усе яны „ніщелюбівы, хрыстолюбівы“, любілі будаваць сьвятыні. дапамагаць царквам і манастыром, шанавалі духавенства і манахаў.

9. Культурныя ўплывы.

Смаленскі царкоўна-дружынны стан разьвіваўся пад уплывам двух фактараў: культурнага ўплыву Візантыі і Захаду. Візантыя перадала разам з хрысьціянствам увесь свой запас царкоўна-наўчальнай літаратуры, якая зрабіла вялікі ўплыў на сьветагляд, склад мысьлі і духоўныя настроі прадстаўнікоў смаленскае інтэлігэнцыі. Візантыйская царкоўная культура не магла пранікнуць у гушчы народу. Яна зачэпляла толькі вярхі грамадзянства. Запад меў больш шырокі ўплыў. Зносіны з чужаземцамі мелі надта дадатны ўплыў на характар і звычаі смаленян, на разьвіцьцё культуры наогул. Існаваньне ў Смаленску несправядлівае царквы сьведчыць аб рэлігійнай веразноснасьці. У дагаворы Мсьціслава Давідавіча мы заўважаем больш гуманнасьці ў параўнаньні з „Рускай Праўдай“. Напрыклад, абраза жанчыны вольнай, ці нявольнай караецца штрафам. У першым выпадку накладваецца штраф у 5 грывен серабра, а ў другім—толькі адна грыўня серабра. Чужаземцы карысталіся ў Смаленску вялікім аўторытэтам. Калі разглядалася справа Аўраама, то яго абаронцай выступіў нехта Лука Прусін, падобліва, выходца з заходняй Эўропы. Чужаземным уплывам агорнута легенда а сьвятым Мэркур'і, ваяку-багатыру, які выратаваў Смаленск у 1239 годзе ад татар. Для смаленян Запад зьяўляецца сымболом культуры і асьветы. Усход-жа—сымбаль гвалту і барбарства. Заходні ўплыў ішоў гэтак сама з Скандынавіі. Сагі паўночных народаў знаходзілі сабе пашырэньне ў смаленскім насяленьні. Быліны-ж былі пашыраны на поўначы. Устаўная грамата 1150 году была знойдзена ў адзіным экзампляры ў Швэцыі. Заходні ўплыў праявіўся значна ў мастацтве і рысаваньні. Псалтыр Анескага Крэснага манастыра, сьпісаны ў 1395 годзе рукою нейкага Лукі Смаленіна, аздоблены ўласнаручнымі застаўкамі і мініятурамі, размалёванымі фарбамі і золатам ініцыяламі. Усе малюнкi вызначаюцца нязвычайнай рознастайнасьцю. Аўтару добра вядома як візантыйскае мастацтва, гэтак і заходня-эўрапейскія орнаманты, як келецкі, англё-саксонскі, скандынаўскі і лёмбардзкі. Рysункі псалтыра надта выразна сьведчаць аб тым, як высака стаяла ў Смаленску ў XIV ст. мастацтва сьпісваньня кніг і рысаваньня, а гэтак сама маляваньне абразоў.

Беларусь у складзе Вялікага Княства Літоўскага.

I. Утварэньне дынастычнае дзяржавы.

Тэрыторыя літоўскага пляменьня. Ліцьвіны складаюць асобную галіну народаў, прыналежаючых да інда-эўропэйскае групы моваў, гэтак званае літоўска-бальтыцкае. Літоўскія пляменьні спачатку займалі вадазборы Нёману і З. Дзьвіны, паўночныя прытокі Прыпяці, верхні бег Дняпра і Бярэзіны, узьбярэжжа Бальтыцкага мора, ад вусця Нёману да З. Дзьвіны, і вадазбор верхняй Акі. Рух готаў ад берагоў Бальтыцкага мора да Чорнага адсунуў ліцьвінаў на захад і звужыў граніцы іх тэрыторыі. З XI веку ліцьвіны жывуць там, дзе іх застае гісторыя. У гэты час літоўскія пляменьні занялі ўсё Бальтыцкае ўзьбярэжжа ад Віслы да З. Дзьвіны а гэтак сама ніжні бег Нёману з правымі прытокамі. Уся гэта мясцовасьць была пакрыта ў вялікай колькасці лясамі, балотамі, вазёрамі, рэкамі і рэчкамі. Глеба была няўродлівая і мала спрыяла для разьвіцця ральніцкай культуры. Да канца X веку няма простых даных аб ліцьвінах. З гэтага моманту ў жыцьцёх святаго Вайцеха, у нямецкіх і польскіх хроніках і ў начальным летанісе спатыкаюцца ўспаміны а ліцьвінах. Літоўскае племя дзялілася на шэраг этнографічных адзінак, жыўшых паасобку адна ад другой. Па правай прытоцы Нёману—Віліі разьмясьцілася цэнтральнае племя—Літва. На правым беразе З. Дзьвіны—Летгола (латышы), а на левым—Земігола. Паміж вусцямі Нёману і Віслы жылі Прусы. Жмудзь займала вадазбор ніжняга Нёману. Паўвостраў, паміж Рыскай затокай і Бальтыцкім морам, быў заняты куронамі. Прытока З. Бугу—Нарва была заселена яцьвягамі.

Культура ліцьвінаў. Ліцьвіны, жывучы ў лясістых і водных мясцовасьцях, займаліся паляўніцтвам, рыбацтвам і ральніцтвам, якое пад канец XII ст. асабліва ў яцьвягаў дасягнула значных рэзультатаў. Памяшканьні ліцьвінаў былі вельмі прымітыўны. Пераважнай формай памяшканьняў была курная хата. З часам ліцьвіны запазычылі ў суседзяў-славян цёплую хату і ў свой чарод пазнаёмлілі з ёю фінаў. Апрача гэтага ліцьвіны навучыліся ад смальян ганчарніцтву, гарбарніцтву, вырабу войлаку, смалярніцтву, выкарыстаньню воску, які яны звалі ў купы, як зусім няпрыгодную рэч. Рэлігійныя вераваньні вызначаліся прымітыўнасьцю і былі агульна-арыйскага паходжэньня. Яны складаліся пад уплывам сіл прыроды, якія дапамагалі ліцьвіну ў яго гаспадарчай працы. Рэшткі рэлігійнага фэтышызму выявіліся ў пашырэнні культу казулек і вужоў, у прынясьненні ў ахвяру чорных курэй, парасят, кароў, белых коняў. З працягам часу ў ліцьвінаў складаецца культ продкаў, які захавалася ў працягу доўгага часу і выяўляўся ў над-

трыманні дамовага агню. З часам у ліцьвінаў пашыраецца культ бога-грамавіка—Перкуна. Ні сьвятынь, ні спэцыяльнага духавенства ў ліцьвінаў ня было. Набажэнства выяўлялася ў тым, што прадстаўнікі сем'яў і радоў прыносілі ахвяры. Замовы і заклінанні духаў, у якіх можна бачыць сьляды фінскага ўплыву, былі надта пашыраны. Ліцьвіны верылі ў несьмяртэльнасьць душы, спадзяючыся ў замагільным жыцьці або нагароды або кары. Жыцьцё кожнага чалавека ў паасобку знаходзіцца ў залежнасьці ад лёсу, працівіцца якому лічылася грэхам. З вераю ў замагільнае жыцьцё і наступленьне суднага дня цесна зьвязаны літоўскія пахавальныя абрады. Найбольш пашыранай формай пахаваньняў зьяўляецца трупаспаленьне. Разам з памёршым, палілі і тыя рэчы, якія ў гэтым жыцьці былі асабліва дарагія памёршаму. Сюды адносяцца зброя, а часамі жонка і слугі. Апрача гэтага з нябожчыкамі палілі кіпцюры барса і кіпцюры мядзьведзя, каб даць магчымасьць нябожчыку хутчэй узабрацца на вяршыню гары, на якой усе памёршыя будуць рабіць справаздачу з пражытага на зямлі жыцьця. Попел, які застаўся ад нябожчыка, зьбіраўся ў вурну і закапваўся ў землю. Над ім насыпалі курган. У пэўныя дні пасья сьмерці наладжваліся памінкі, на якіх былі прысутны ўсе сваякі, у поўным маўчаньні прыймаўшыя памінальныя стравы. Другой формай пахаваньня было труппахаваньне. Гэта была горшая форма пахаваньня. Ёю карысталіся толькі бедныя ліцьвіны. Радавы ўклад, які захаваньне ў працягу доўгага часу, дзякуючы ўмовам географічнага разьмяшчэньня пляменьняў, аддзеленых адно ад другога рэкамі і лясамі, быў першапачатковай грамадзянскай формай арганізацыі літоўскіх пляменьняў. З радавым укладам зьвязана і існаваньне крывавае помсты.

Суседзі ліцьвінаў. Самымі блізкімі суседзьмі ліцьвінаў былі палякі, галіцка-валынскія і полацкія князі. Палякі пранікалі на тэрыторыю, занятую літоўскімі пляменьнямі. Польская калянізацыя была значна пашырана ў зямлі прусаў. Разам з польскай калянізацыяй пранікала і хрысьціянства. Каталіцкі місіянэр Войцех, быўшы Праскі біскуп, каля 1002 год адправіўся на тэрыторыю прусаў. Навучаньне сьвятога Войцеха закончылася няўдачна—прусы забілі яго і яго спадаручных. Гэты самы лёс спаткаў і другога місіянэра—Бруна—арцыбіскупа Саксонскага. Польскі кароль Баляслаў Храбры ў кару за гэта ў 1010 годзе спустошыў тэрыторыю прусаў. Праз 100 год Баляслаў III зрабіў вялікі набег на прусаў і панапіў многа мястэчак і сёл. З гэтага моманту паходы палякоў на прусаў становяцца частымі. Славянскі элемент даволі рана пранік на тэрыторыю Літвы. Славянскія назовы рэк сьведчаць аб раньняй славянскай калянізацыі. К XII ст. уся мясцовасьць паміж Вільлэй і Прыпяцьцю была населена славянамі і называлася рускай. Побач з мірнай калянізацыяй мелі месца і ваенныя стычкі. Галіцка-валынскія і полацкія князі часта нападалі на ліцьвінаў, робячы паходы ў глыб іх тэрыторыі. Асабліва часта былі паходы полацкіх князёў у працягу XI—XII ст. Сьледам за набегамі князёў, на рэках і рэчках насоўвалася славянскае насяленьне. Гэтак званая Чорная Русь з гарадамі Горадня, Ваўкавыск, Слонім і Навагрудак была заселена выходцамі з Полацкае зямлі. З свайго боку і літоўскія князі рабілі набегі на сваіх суседзяў, асабліва ў канцы XII ст. і ў пачатку XIII ст. Ноўгарадзкая, Полацкая і Смаленская землі ня раз пераносілі спусташальныя літоўскія набегі. Ня ўхіліліся ліцьвіны ад зносін і з норманамі, якія ў IX ст. пранікалі ў Літву па Нёману, спачатку як разбойнікі і грабежнікі, руйнуючыя і спусташаючыя ўсё тое, што ім пападалася на шляху. У другі пэрыод норманы паяўляліся як мірныя пасяленцы, жадаючыя наладзіць з ліцьвінамі гандлёвыя сувязі і адносіны. Скандынаўская сага VIII ст. перадае апавяданьні а конунгу Івару Відфаме, які з дружынай заваяваў паўднёвыя берагі Бальтыцкага мора, а ўнук яго—Гаральд Златазубы заваяваў усходнія берагі Бальтыцкага мора.

З XIII ст. ліцьвіны стыкнуліся з новым і пры гэтым вельмі небяспечным ворагам у асобе немцаў, паявіўшыхся ў канцы XII веку. Утвораны тут Закон Мечаносцаў спачатку жыў самастойным жыццём і ня імкнуўся да коардынавання сваіх дзеянняў з Законам Тэўтонскім, які ўтварыўся паміж Нёманам і Віслай крыху пазней Закону Мечаносцаў, па запрашэньню Конрада Мазавецкага для барацьбы з прусамі, з якімі ён сам ня быў у сілах справіцца. Гэта дало магчымасьць Тэўтонскаму Закону думаць а заваяваньнях для саміх сябе. Суседзтва з Тэўтонскім Законом мела вялікае значэньне для мечаносцаў, політычнае ўмацаваньне якіх утварала напружаныя адносіны паміж Лівонскаю царквою і Законом з тае прычыны, што магістар стараўся падчыніць сабе Лівонскую царкву. Не адчуваючы сябе даволі сільным, магістар Закону звярнуўся за дапамогаю да свайго суседа, але гэта не дало пажаданых рэзультатаў. Толькі ў 1237 годзе, калі мечаносцы на зваротным шляху пасьля свайго пераможнага паходу, на Літву, былі ўшчэнт разьбіты ліцьвінамі і земіголай, і калі за гэтым выбухла паўстаньне жмудзінаў і куронаў,—толькі тады адбылося аб'яднаньне абодвух Законаў. Паўстаньне літоўскіх пляменьняў пагражала Закону поўным знішчэньнем. Каталіцкія біскупы—Рыскі, Дэрпскі, і Эзэльскі звярнуліся да папы з просьбай даць згоду на злучэньне абодвух Законаў. Пад уплывам небяспекі, пагражаючай Закону, папа Грыгоры IX даў на гэта сваю згоду. Разам з гэтым аб'яднаны Закон перастаў падчыняцца Рыскаму біскупу.

Ліцьвіны і немцы. Злучэньне абодвух Законаў у хуткім часе дало дадатнія для немцаў рэзультаты. Паўстаньне было ўсьмірана. Закон атрымаў магчымасьць у далейшым цягу праводзіць спыненую на час зачэпную політыку. Пасьля таго, як Аляксандар Неўскі разьбіў немцаў на лёдзе Пскоўскага возера ў 1242 г., зараз-жа выбухла паўстаньне земіголы і куронаў. Перавага фэўдальна-ваеннай арганізацыі над ліцьвінамі і ўнутраная слабасьць апошніх дапамагалі немцам у іх барацьбе з ліцьвінамі, у якіх рыцары адбіралі землі, абкладалі насяленьне падаткамі і прымушалі гвалтам прымаць хрысьціянства. Прыбальтыцкія і падзьвінскія літоўскія пляменьні папалі ў залежнасьць ад Закону. Толькі Жмудзь і Літва захавалі сваю незалежнасьць. Аднак падбітыя пляменьні ў раз паднімалі паўстаньні, якія звычайна канчаліся няўдачай і яшчэ пагоршвалі становішча пераможаных.

Распад роду. Барацьба з суседзьмі, асабліва з немцамі, спрыяла распаду роду і ўтварэньню первясковых форм тэрыторыяльнага аб'яднаньня з мэтай самаабароны. Унутры роду адбываўся падобны-ж процэс. Старыя радавыя арганізацыі распаліся. Эканомічна больш дужыя асобы, выдзяліўшыся з роду, падчынілі сабе больш слабыя радавыя элемэнты, якія сталі да іх у асабіста залежныя адносіны. Такіх князькоў было вельмі многа паміж ліцьвінаў, жмудзінаў і яцьвягаў. Канечнасьць абаравяць падуладную краіну ад набегаў Закону прымушала радавых князькоў завязаць паасобныя ўмовы. Але гэтыя князёўскія фэдэрацыі гэтак шпарка распадаліся, як і ўтвараліся. Паміж гэтых князькоў з цягам часу паявілася політычная няроўнасьць. Адно сталі багацей, умацаваліся, другія зубожалі і апусьціліся. Галіцкі летапіс і нямецкія хроністы ўспамінаюць аб існаваньні паміж ліцьвінаў нейкіх малодшых і старэйшых князёў.

Пачатак аб'яднаньня. Утварэньне больш буйных тэрыторыяльных аб'яднаньняў пацягнула за сабой спробу політычнага аб'яднаньня ліцьвінаў, якая аднак закончылася няўдачна і звязана з імем Міндаўга, аднаго з найбольш значных тэрыторыяльных князькоў. Міндаўгу ўдалося паставіць у залежнасьць ад сябе большую частку Літвы. Нямецкая хроніка называе яго каралём літоўскім. Аснаўным ядром, вакол якога вырасла Літоўскае княства, была этнографічная Літва, якая займала правыя прытокі Нёману, асабліва р. Вялюю. Міндаўг захапіў

гэтак званую Чорную Русь, краіну на левых прытоках Нёману з галоўным горадам Навагрудкам, які стаў цэнтрам утворанага Літоўскага княства. Гэтак старажытная Полацкая калёнія склала часць новага Літоўскага княства. З Чорнай Русі Літоўскае княства пашырала на ўсё бакі, галоўным чынам на паўднёвы-ўсход. Геаграфічнае палажэнне Чорнай Русі спрыяла таму, што яна стала цэнтрам Літоўскага княства. Утворанае Літоўскае княства к 1250 году стала даволі грозным і сільным для суседзяў, якія ў свой чарод не маглі дапусціць палітычнага ўмацавання Літвы. Супроць Міндаўга ўтварылася коаліцыя ў складзе галіцка-валынскіх князёў, на чале з Данілам Раманавічам, паякаў і Закону Мечаносцаў. Унутры княства, дзякуючы барацьбе Міндаўга з сваімі сваякамі, утваралася вельмі напружаная атмасфера. Яго дзядзка Выконт і пляменьнікі Таўтывіл і Едывіл уцяклі да галіцка-валынскіх князёў з просьбай а дапамозе. Калі апошняя была абяцана, Таўтывіл адправіўся да магістра Лівонскага Закону, дзе прыняў каталіцызм і гэтым самым здабіў сымпатыю начальніка Закону. Галіцка-валынскія князі і нямецкі Закон знайшлі падтрыманне ў жмудзі і яцьвягах, князькі якіх не хацелі падчынення цэнтралістычным імкненням Міндаўга. Каб аслабіць сваіх праціўнікаў, Міндаўг дабіўся асабістага спаткання з магістрам Закону і выказаў пажаданне ахрысціцца. Гэты палітычны манеўр, дзякуючы якому Міндаўг ставіўся пад апеку папы Іноцэнта IV, адхіліў стычку з грозным праціўнікам. Мала гэтага, па загаду папы Кульмскі біскуп караваў Міндаўга каралеўскаю каронаю (1253). Пакуль вяліся перагаворы з Законам, Галіцкі князь Даніла спустошыў значную частку Літвы і захапіў горад Горадню. Сама сталіца Літоўскага княства знаходзілася пад пагрозай. Аднак Міндаўгу ўдалося за пасярэдніцтвам сына Вайшэлка пагадзіцца з Галіцкім князем. Вайшэлк адправіўся ў Холм, дзе прыняў хрысціянства паводле праваслаўнага абраду. Умовы міру з галіцкімі князьмі былі даволі цяжкія. Чорная Русь пераходзіла на валынскіх прыход да сына Галіцкага князя—Рамана. Найвышэйшы суверэнітэт заставаўся за Міндаўгам. Аслабленне коаліцыі прымушала яцьвягаў і жмудзь падчыніцца Міндаўгу. Пагадзіўшыся з Галіцкімі князьмі Міндаўг, які ў працягу 10 год быў прыцэлем аб'яднанага Закону і якому ён выдаў граматы на яцьвяскія і жмудскія землі, раптам змяніў фронт у адносінах да Закону і, з прычыны яго агрэсіўных крокаў супроць жмудзі і яцьвягаў, пачаў супроць Закону вайну, вярнуўшыся перад гэтым да паганства. Апынуўшыся на чале паўстаўшых ліцьвіноў, жмудзі, яцьвягаў і прусаў, Міндаўг разбіў Закон. Нарэшце, аслабленая Полацкая зямля падпала пад уплыў Міндаўга. Літоўскі летапіс, гэтак званы „Быхаўца“ называе Міндаўга самаўладцам усёй Літоўскай зямлі. Аб'яднаўчая палітыка Міндаўга выклікала пратэст з боку групы незадаволеных князёў, якія не хацелі быць падлучанымі Міндаўга. Незадаволеныя зрабілі змову і, выкарыстаўшы тое, што Міндаўг пасыла сьмерці сваёй жонкі ажаніўся з жонкай князя Доўманта, пастанаўлі пазбавіцца яго. Увайшоўшы ўночы ў яго пакой, змоўнікі пасеклі яго на часткі (1263). Маладое княства па сьмерці Міндаўга палітычна развалілася. Пачаліся ўнутраныя няладзіцы, якія пацягнулі за сабою аслабленне замежнага ўплыву дзяржавы. Зноў распачаліся наезды немцаў на Літву і латышоў. Літоўскаму пляменьню пагражала новая небяспека нацыянальнага паднявольнення.

Дамовая дынастычная барацьба. Па сьмерці Міндаўга ў Літве ўтварылася дзве партыі: адна нацыянальная, якая моцна трымалася літоўскае старасьветчыны і паганства, другая—паддалася беларускаму ўплыву. Прадстаўнік першае партыі—Тронят—брат Міндаўга быў хутка забіты. На чале беларускай партыі стаяў сын Міндаўга Вайшэлак, які люта расправіўся з забойцамі свайго бацькі. Князь Доўмант быў прымушаны эміграваць у горад Пскоў, дзе і быў у працягу

трыццацёх пяцёх год князем. Каб умацаваць свой уплыў і забясьпечыць сябе супроць немцаў, Вайшэлак стараўся аб'яднаць сваё княства з Галіцыяй і Валыншчынай. Аднак гэта політыка не дасягнула сваёй мэты і прывяла Вайшэлка да барацьбы, які ў 1268 г. пасля сьмерці Шварна Данілавіча, быўшага князем літоўскім з часоў удальня Вайшэлка ў манастыр, зноў вярнуўся на літоўскі пасад. Барацьба, якая распачалася паміж Левам Данілавічам і Вайшэлкам, закончылася забойствам Вайшэлка. Пасьля сьмерці апошняга перамога была на баку нацыянальнае партыі, прадстаўнікам якой зьявіўся Тройдэн Рамундавіч (1270—1282) князь Альшанскі, які ў працягу трох год упарта змагаўся з галіцка-валынскімі князьмі. Пасьля таго, як з апошнімі была завязана згода, Тройдэн ваяваў з палякамі і немцамі за прусаў. Гэтую барацьбу выкарыстаў Доўмант і заняў часова Полацк. Калі Тройдэн быў забіты, Доўмант з палачанамі і пскавіццянамі прабаваў захапіць Літоўскае княства, але гэтая спроба закончылася няўдачай. Распачалася анархія, якая спрыяла ўмацаваньню немцаў.

Утварэньне Літоўска-Беларускага княства. Націск немцаў спрыяў адраджэньню аб'яднаўчых імкненьняў паміж ліцьвінамі. Ініцыятыва йшла ад жмудзінаў, найбольш цяпеўшых ад нападу тэўтонска-лівонскіх рыцараў, якіх падтрымлівалі палякі. Увасабленьнем гэтага настрою зьявіўся Вітэнь (1295—1315), якому ўдалося аб'яднаць у сваіх руках Жмудзь, Літву і Чорную Русь. Дзякуючы гэтаму Вітэнь мог даць адпор немцам і гэтым самым умацаваць сваю маладую дзяржаву. З імем Вітэня зьвязан шэраг паходаў супроць немцаў, у якіх перамогі зьмяняліся няўдачамі, умацняўшымі аднасьць Літоўскага княства. У 1314 годзе мечаносцы выступілі супроць ліцьвінаў і, спусташаючы ўсё на сваім шляху, дайшлі да Навагрудка, які спалілі, а жыхароў перабілі. У гэты момант ліцьвінам удалося зайсьці ўтыл немцам, якія дзякуючы гэтаму былі прымушаны адступіць. Пабачыўшы, што па дарозе ўсе склады знішчожаны, рыцары пачалі шпарка адступаць. Гэтае адступленьне хутка перайшло ў навальныя ўцёкі. Пасьля сьмерці Вітэня, забітага громам, аб'яднаўчая політыка не прыпыняецца. Дзякуючы спрыяючым знадворным умовам, сыну Вітэня—Гэдыміну (1316—1341) ўдалося ня толькі умацаваць Літоўска-Беларускае княства, але і пашырыць яго на ўсход коштам суседніх Беларускіх і Украінскіх зямель, у далучэньні якіх Гэдымін бачыў новую сілу дзеля барацьбы з тэўтона-літоўскімі рыцарамі. Пашырэньне тэрыторыі новага княства адбывалася даволі шпарка. Суседнія краіны, адчуваючы патрэбу ў больш дужых абаронцах, ахвотна прызнавалі над сабою верхаводства вялікага князя. Полацкая зямля была далучана да Літвы яшчэ да Гэдыміна. Шлюб Ольгэрда з Марыяй, дачкой Віцебскага князя, перадаў Літве Віцебскую зямлю (1320). Ольгэрд стаў княжыць у Віцебску. У хуткім часе і Менскі князь стаў падручным Літоўскага князя (1326). Гэтакім чынам уся Полацкая зямля к пачатку XIV стал. ўвайшла ў склад тэрыторыі новага князя. Пры Гэдыміне турава-пінскія князі, якія стараліся вызваліцца ад галіцка-валынскіх князёў, наладзілі зносіны з літоўскім князем і прызналі яго сувэрэнітэт. Адначасна была далучана і Берасьцейская зямля з гарадамі: Бярэзьце, Каменец, Кобрын, Дарагічын і Мельнік, князі якой стараліся вызваліцца ад галіцка-валынскіх князёў. Уплыў Гэдыміна пашырыўся і на Украінскія землі, Кіев і Пераяслаў. У палове XIV ст. дзяржава Гэдыміна пашыралася на ўсход да Сожа, Бярэзіны і ніжняй Прыпяці. Гэтае пашырэньне вяло да нямінуючай стычкі з Смаленскай зямлёй. Пры сыне Гэдыміна—Ольгэрдзе (1315—1377) пашырэньне тэрыторыі адбывалася ў далейшым цягу. Увага Ольгэрда была зьвернута на Украінскія землі. Ольгэрд выгнаў з Кіева князя Хведара Сьвятаславіча і пасадыў у ім свайго сына Уладзіміра. Пераяслаўская зямля, якая цягнулася да Кіева, падчынілася Літве. Скарыстаўшы з няладзіц у Гордзе, Ольгэрд задаў та-

тарам вялікае паражэнне на Сініх водах (1363), пасля якога ўсходняе Падолье было занята сынамі Корыята Гэдымінавіча. Няладзіцы ў Брдзе далі магчымацьць Ольгэрдуду пашырыць сваю ўладу на Чарнігава-Северскія землі, унутры якіх адбываліся звычайныя бязладзьдзі (1356). Найбольш буйныя гарады—Чарнігаў і Трубчэўск, Бранск і Ноўгарад-Северскі былі перададзены сыном Ольгэрда, а Старадуб—аднаму з яго пляменьнікаў. Рэшта гарадоў засталіся з ранейшымі князьмі (Новасільскімі, Бельскімі, Адоеўскімі і г. д.). Нарэшце Валынская зямля была захоплена Любартам Гэдымінавічам, зяцем аднаго з валынскіх князёў. За Валынь распачалася працяжная барацьба з Казімірам, каралём польскім. Паводле ўмовы 1366 году Літве былі звернуты Луцкая, Уладзімірская, Бельская і Холмская землі, але літоўскія князі—Холма і Бельза прызнавалі сябе васалямі польскага караля. Польска-літоўскія адносіны нядоўга былі мірнымі. Узнавілася барацьба за Галіцка-Валынскае насьледзьдзе, якая закончылася толькі ў 1382 годзе, калі памёр Людовік Вэнгэрскі, насьледнік Казіміра, доўга і ўпарта ваяваўшы з Літвой. К гэтаму часу ўся Валынь, за выключэньнем Холма і Бельза, увайшла ў склад уладаньняў Любарта Гэдымінавіча. Нарэшце вадазбор верхняга Дняпра быў далучаны да Літвы пасля таго, як Вітаўт захапіў Смаленск (1404). Дзякуючы пашырэньню тэрыторыі новаўтворанае дзяржавы політычным цэнтрам маладога княства стала Вільня, пабудованая пры ўтоцы Вяльлі ў Нёман. Заснаваньне Вільні легенда прыпісвае князю Гэдыміну. Політычнае ўмацаваньне Вільні—рэзультат яе географічнага палажэньня. З Вільні было выгадней і лягчэй сачыць за політыкай Закону ў адносінах да Літвы. Праз Вільню праходзіць гандлёвы шлях да Бальтыцкага мора, які меў вялікае значэньне для яе эканомічнага і політычнага разьвіцьця. Рака Вяльля злучала ўсходнія прыдняпроўскія і прыдзьвінскія краіны з заходняй часткай дзяржавы—ўласна Літоўскай. Вільня стала стольным горадам новае дзяржавы, у якім знаходзіліся ўсе ніці абароны граніц ад бліжэйшых суседзяў—немцаў і татараў. Політычнае падвышэньне Вільні азначала заняпад Кіева, як цэнтру эканомічнага, політычнага і культурнага жыцьця Прыдняпроўскага і часткай Прыдзьвінскага славянства. Політычнае ўмацаваньне вялікага кн. літоўскага знайшло свой адбітак у тытуле Вялікага князя, які пачаў цяпер называцца „Літоўскім, Жмуцкім і Рускім“.

Адносіны да немцаў. Барацьба з немцамі, якая вялілася ў такія вострыя формы пры Гэдыміне, і якая ў значнай мэры спрыяла аб'яднаньню паасобных краін, займала выдатнае політычнае месца і пасля сьмерці закладчыка Літоўскага княства. Закон ня мог пагадзіцца з умацаваньнем свайго суседа і амаль-нішто-год рабіў набегі на Літоўскія землі, дзе спатыкаў адпор з боку кіраўнікоў абароны княства. Барацьба з Законам адбывалася з пераменным посьпехам, прыносіла то перамогі, то паражэньні для Літоўскае стараны, але ўрэшце Літве пры дапамозе беларускага войска ўдалося спыніць націск Закону на Літву. Барацьба з Законам, узмацняючы політычна Цэнтральную Літву, самым цесным чынам злучала акраіны з цэнтрам. Асабліва было цяжкім становішча маладое дзяржавы пасля сьмерці Гэдыміна, калі Вільня знаходзілася пад уладай яго малодшага сына Яўнутага. У 1345 г. Закон задумаў вялікі паход на Літву. У гэтым паходзе павінны былі прыняць удзел і ваенныя сілы заходняй Эўропы, у асобе каралёў Вэнгэрскага і Чэскага, а гэтак сама і іншых гэрцагаў і графаў. Становішча Літвы пры слабым вялікім князі было вельмі цяжкім. Канечна трэба было прыняць надзвычайныя крокі супроць пагражаючай небясьпекі. Усе гэтыя ўмовы прычыніліся да дынастычнага перавароту—Яўнута быў выгнаны з Вільні Кейстутам і стольным горад перададзен Ольгэрдуду. Абодва браты пачалі энэргічна рыхтавацца да адпору наезьнікаў-рыцараў. Абарона граніц удалася, а ўсё нямецкае і саюзнае войска

было разбіта. Спроба Закону падбіць сабе Літву закончылася поўнай няўдачай. Закону прыходзілася змяняць сваю тактыку ў адносінах да Літвы і папрабаваць дабіцца свайго павольным паступовым пранікненнем у глыб Літвы. Закон распачаў энэргічна будаваць замкі з гэю мэтай, каб адсюль нападаць на Літву. З свайго боку і Літва пачала будаваць крэпасці. Былі пабудованы замкі ў Вільні, Троках, Крэве, Лідзе. Уся абарона заходніх краін ад немцаў знаходзілася ў руках Кейстута — брата Ольгэрда.

У працягу 1345—1382 тэўтонскія рыцары зрабілі шэсьцьдзсят шэсьць нападаў на Літву, а ліцьвіны трыццаць шэсьць нападаў на Прусію. У гэты-ж пэрыод часу лівонскія рыцары нападзілі трыццаць раз на Літву, а ліцьвіны дзсяць раз на Лівонію. У часе аднаго з такіх нападаў Кейстут папаўся ў палон і быў адвезены ў замак Марыенбург, адкуль яму ўдалося ўцячы. Удачная барацьба Кейстута з немцамі павялічвала політычны ўплыў новае дзяржавы і ўзмацняла аўтарытэт вялікага князя літоўскага.

Літва і Паўночна-Усходняя Русь. Утварэньне Літоўска-Беларускае дзяржавы адбывалася адначасна з утварэньнем Велікарускае дзяржавы—Маскоўскага княства, умацаваньне якога не адпавядала інтарэсам Вялікага Княства Літоўскага. Інтарэсы абедзьвюх дзяржаў стыкаліся на верхнім Дняпры, куды пакіроўвалася маскоўская політыка, у Ноўгарадзе, дзякуючы гандлю якога Літва магла падтрымліваць гандлёвыя сувязі з захадам. Умацаваньне ў Ноўгарадзе маскоўскага ўплыву істотным чынам павінна было адгукнуцца на гандлёвых сувязях Літвы з Захадам. Каб аслабіць Маскоўскае княства, Літва старанна шукае сабе саюзнікаў, падтрымлівае ўсе супроць-маскоўскія сілы, не заўсёды, лічачыся з іх географічным палажэньнем і запраўднай магчымасьцю даць істотнае падтрыманьне.

Літва і Ноўгарад. Пасьля таго, як Кіеўская дынастычная дзяржава развалілася, Ноўгарад стаў незалежнай гарадзкой рэспублікай, у якой арыстократыя буйнага капіталу мела вялікае політычнае значэньне ўва ўнутранай політыцы гарадзкой рэспублікі. Разьвіццё замежнага гандлю і каланізацыя ноўгарадскім баярствам вялізных абшараў, дасягаўшых за Урал, спрыяла нагромаджэньню гандлёвага капіталу ў руках зямельнае і грашовае арыстократыі і пацягнула за сабою пагаршэньне ў соцыяльных адносінах. Соцыяльная барацьба аслабляла політычнае значэньне Ноўгараду і адчыняла шлях для чужаземнага ўплыву на політыку Ноўгарадзкага ўраду. Маскоўскае княства, якое паступова політычна ўмацоўвалася, у сваяй тэрыторыяльнай экспансыі і барацьбе з Цверцю—нямінуча павінна было стыкнуцца з Ноўгарадам. Масква старалася рабіць уплыў на ноўгарадскую ўнутраную політыку. Масква старалася папаўняць княжы скарб тым спосабам, што накладвала на Ноўгарад контрыбуцыю, што упяршыню зрабіў князь Сымон Горды. Гэткая політыка Масквы выклікала ў Ноўгарадзе оппозыцыю, у склад якой уваходзіла зямельная і грашавая арыстократыя. Не разьлічаючы на свае ўласныя сілы, ноўгарадзкая арыстократыя шукала падтрыманьня й дапамогі ў літоўскага князя, хця географічная аддаленасьць Ноўгараду ад Літвы зьяўлялася істотнай перашкодай да актыўнага ўмяшаньня ў ноўгарадскія справы, ня гледзячы на зацікаўленасьць літоўскага купецтва ў падтрыманьні з Ноўгарадам беспасярэдніх гандлёвых сувязей. Праціўнікі багатых клясаў, трымаўшых у эаномічнай ад сябе залежнасьці гарадзкую беднату „чорных людзей“, орыентаваліся на Маскву, спадзяючыся зьменшыць сваю эаномічную залежнасьць. Літоўская орыентацыя не дала ноўгарадскім пануючым клясам якіх-коліч політычных пераваг. Сымон Горды, уступіўшы на тэрыторыю Ноўгараду, сабраў з некаторых краін дань, і літоўская партыя ня мела сілы перашкодзіць Маскве пажывіцца коштам суседняй Ноўгарадзкай рэспублікі. Маскоўская інтэрвенцыя павялічыла політычны ўплыў ма-

скоўскае партыі. Тады літоўская партыя зьявілася за дапамогай да Ольгэрда, які ўступіў на тэрыторыю Ноўгараду з вялікім войскам. Літоўская інтэрвэнцыя абнадезіла літоўскую партыю. Ноўгарад захвалваўся, партыйная барацьба нязвычайна напружылася. Літоўская партыя святкавала на сваім баку перамогу. Прадстаўнік маскоўскае партыі—пасаднік Еўстафі Двараніцаў быў забіты. Тады літоўская партыя распачала перагаворы з Ольгэрдам. Атрымаўшы вялікую нагароду за інтэрвэнцыю, Ольгэрд вярнуўся ў Літву. Політычны ўплыў часова заставаўся на баку літоўскае партыі.

Літва і Цьвер. Цьверскае княства, раскінутае на верхнім бегу Волгі, на вялікім гандлёвым шляху з Ноўгараду на ўсход, у момант політычнага ўмацаваньня Масквы было адным з найбольш эаанамічна-сільных і політычна-ўплывовых княстваў Суздальскае Русі. Політычнае і эаанамічнае ўмацаваньне Масквы дало ноўгарадэкаму гандлю іншы кірунак на Маскву, што, зразумела, аслабляла Цьверскае княства. Барацьба Масквы і Цьверы за вялікакняскі ярлык нямінуча вяла да стычкі аднэй стараны з другой. Інтэрвэнцыя Івана Каліты ў цьверскія справы, політычна абьясьціла цьверскага князя і эаанамічна зруйнавала Цьверскую зямлю. Агрэсыўная політыка Масквы ў адносінах да Цьверы прыняла яшчэ вастрэйшы характар пры Дзьмітрым Данскім (1361—1389), які ўмяшаўся ў цьверскія ўдзельныя спрэчкі і падтрымліваў князя Васіля Міхайлавіча Кашынскага ў яго прэтэнзых на цьверскі пасаад. Супарам Кашынскага князя ў барацьбе за цьверскі пасаад быў Міхаіл Аляксандравіч, князь Мікулінскі, стаўшы цьверскім князем пасья Васіля Міхайлавіча (1368). Дзьмітры Іванавіч патрэбаваў ад Міхаіла Аляксандравіча, каб той пакінуў цьверскі пасаад, але на гэта атрымаў катэгорычную адмову. Пачалася барацьба Масквы з Цьвер'ю. Цьверскі князь зьявіўся за дапамогаю да свайго заця Ольгэрда, які, не адкладваючы, з вялікім войскам уступіў у межы Маскоўскага княства і стаў спусташаць апошняе. Літоўская інтэрвэнцыя закончылася разгромам Масквы. Войска князя Дзьмітрага было разбіта ў двух крываваых бітвах. Дарога на Маскву была адчынена. Ольгэрд свабодна заняў Маскву і размясьціўся пад сьценамі Крамля. Аднак Ольгэрд хутка пакінуў Маскву з прычыны стратэгічных меркаваньняў. Праз год князь Дзьмітры Іванавіч зноў распачаў барацьбу за Цьвер, а гэта пацягнула за сабою новую стычку з Ольгэрдам, гэтак сама хутка падыйшоўшым да Маскоўскага Крамля. Паход да Масквы князя Ўладзіміра Андрэвіча Сярпухоўскага прымусіў Ольгэрда завязаць мір з Масквой на ўмовах неўмяшаньня літоўскага князя ў Цьверскія справы (1371). Тады цьверскі князь пастанавіў орыентавацца на Залатую Горду і дабіўся ад хана ярлыка на Ўладзімірскае вялікае князьнне. Але гэта перамога над Масквой была кароткачасовай. Дзьмітры Маскоўскі пасьпеў задобрыць хана і атрымаць ад яго вялікакняскі ярлык. Пачалася новая барацьба з Цьвер'ю, у якой прымаў удзел князь Ольгэрд з братам Кей-стутам. На гэты раз літоўская інтэрвэнцыя закончылася няўдачна. Саюзнікі былі разбіты пры сяле Любуцэку (Калуская губ.), і Ольгерду прыйшлося завязаць мір на ўмовах папярэдняе згоды (1372). Перамога ў Цьверы засталася за Масквой.

Літва і Масква. Няўдачная інтэрвэнцыя Ольгэрда ў маскоўска-цьверскія адносіны не аслабіла напружаных адносін паміж Масквой і Літвой. Політычнае ўмацаваньне Масквы было небаьспечным для Літоўскага княства. З гэтае прычыны, калі Маскве пагражала небаьслека ад Мамаея, то Ягайла запрапанаваў сваю дапамогу хану, які і прыняў гэту прапазыцыю. Але Ягайла спазьніўся к моманту рашучай стычкі князя Дзьмітрага Маскоўскага з Мамаем на Кулікаўскім полі. Вялікі князь літоўскі знаходзіўся толькі ў пяцёхдзесяцёх вёр. ад месца стычкі. Даведаўшыся аб тым, што Мамай разбіты, Ягайла пасьпешна адступіў (1380). Маскава, разьбіўшая татар, пакінула за сабою беларускія

гарады: Старадуб і Трубчэўск, захопленыя маскоўскім князем з прычыны ўцечкі ў Маскву князя Андрэя Ольгэрдавіча і пераходу да маскоўскага князя Дзімітрага Ольгэрдавіча, які не пажадаў даць ваеннага адпору маскоўскаму націску. У рэзультате барацьба Літвы з Масквою дала маладой Літоўска-Беларускай дзяржаве адмоўныя вынікі.

Структура новае дзяржавы. Літоўскае княства, пашырыўшы свае тэрыторыяльныя граніцы коштам суседніх беларускіх і часткаю ўкраінскіх зямель, разраслося ў вялікую Літоўска-Беларускую дзяржаву, якая абымала вадазборы верхняй і сярэдняй З. Дзьвіны, Нёману, З. Бугу, Дняпра і верхняй Акі (гэта знача ўсю Літву і Беларусь, значную частку Украіны і невялікую частку Вялікаросіі). Агульны працэс далучэння беларускіх і ўкраінскіх зямель у склад Вялікага Княства Літоўскага вызначаў узаемныя адносіны Літвы і далучаных краін. Літоўскія вялікія князі абмяжоўваліся толькі павярхоўным прызнаннем сваёй улады. У ўнутраным кіраўніцтве далучаныя землі захоўвалі сваю самастойнасць. Князі дому Рурыкавічаў большай часткай засталіся на сваіх княжых пасадах, стаўшы толькі васалямі вялікага князя, абавязанымі яму ваеннай службай. Удзельныя князі кіравалі разам з сваімі баярамі, складаўшымі княжую раду. Паасобныя землі, як Чарнігава-Северская, Палесье і часткай Валынская былі падзелены на дробныя ўдзельныя ўладанні, але Полацкая, Віцебская і Кіеўская землі захоўвалі політычную аднасць. Літоўска-Беларуская дзяржава выяўляла сабою федэрацыю краін, звязаных з цэнтрам вельмі нятрывалымі вузламі. Літоўская нацыянальнасць у новай дзяржаве зьяўлялася значнай меншасцю, распыленай у моры беларускага народу, хаця політычная кіраўнічая роля ў гэту эпоху прыналежала ліцьвінам.

Эканомічны ўклад. Літоўска-Беларуская дзяржава ў народна-гаспадарчых адносінах дзялілася на дзве часткі: заходнюю і усходнюю, што супадала і з ваенна-адміністрацыйным падзелам дзяржавы. Заходнія краіны былі звязаны з вадазборам Нёману, а усходнія — з вадазборам Дняпра і З. Дзьвіны. Славянская калянізацыя пакіроўвалася з усходніх краін у заходнія. Каляністыя пасяляліся сёламі, суровымі сіламі асвойваючы вольныя лясныя і зямельныя абшары. Распад радавых арганізацый паміж ліцьвінаў спрыяў пашырэнню падобных паселішчаў і на літоўскай тэрыторыі. У эпоху ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага значна была пашырана княжая калянізацыя. Князі будавалі двары, заводзілі нівы, заклікалі для пасялення жыхароў, прыходзіўшых з Валыні і з Полацкае зямлі. Княжы двор ставаў цэнтрам дзяржаўнае гаспадаркі. Побач з княжай гаспадаркай існуе і прыватная панская гаспадарка, але права ўласнасці на зямлю пакуль што застаецца за вялікім князем. Ня гледзячы на вольную княжую калянізацыю, сярэдзіна Літвы была слаба залюднена. Нязначная гушчыня насялення і вялікая колькасць лясоў прыпыняла паліпшэнне сельска-гаспадарчае тэхнікі, хаця ў параўнанні з папярэдняй эпохай сельскае гаспадарства значна пасунулася наперад. Але й здабывальная прамысловасць, дзякуючы вялікай колькасці лясоў і рэчных вод, мела вялікае значэнне ў гаспадарчым жыцці краю. У мясцовасцях па Дзьвіне і Дняпру пераважнае значэнне мела здабывальная прамысловасць. Бязмежныя лясныя пушчы і рэчныя воды давалі магчымасць насяленню займацца зьвералоўствам, пчалярствам, рыбацтвам. Ральніцтва тут мела ўтаразначны характар. У паўднёва-усходніх валасцях Валыншчыны і часткай Падолья сельска-гаспадарчая культура ўжо пусышла глыбокае карэнне. Эксплёатацыя лясных промыслаў і рэчных багаццяў адступала на задні плян. Дзякуючы географічнаму палажэнню, у Літоўска-Беларускай дзяржаве значна былі развіты і гандаль. Гандлёвыя шляхі вызначаліся яго географічным палажэннем. Дняпро звязваў Літоўска-Беларускую дзяржаву з рын-

камі Крыму і Ёсходу. Вадазборы З. Бугу, Нёману і З. Дзьвіны злучалі Літоўска-Беларускую дзяржаву з Захадам і ўцягвалі яе ў вір заходня-эўропэйскіх эканомічных адносін. Гарады Вільня, Трокі, Бярэсце становяцца выдатнымі гандлёвымі цэнтрамі. Наданьне гэтым гарадам у канцы XIV веку гэтак званага Магдэбурскага права, дзякуючы якому горад высабняўся ад воласьці і становіўся самастойнай адміністрацыйна-гаспадарчай адзінкай, выключна зьвязанай з разьвіцьцём замежнага гандлю. Галоўны гандлёвы шлях ішоў па Нёману, хаця барацьба з немцамі і прыпыняла разьвіцьцё гандлю. Толькі пасля завязаньня з немцамі Торунскага міру (1411), гандлёвыя сувязі больш ажывіліся. Гандаль па З. Дзьвіне дзеля гэтых-жа самых прычын меў другараднае значэньне. Паўднёвы літоўска-беларускі гандаль толькі зараджаўся. З Літвы, Беларусі вывозіліся хутры, мёд, воск, дрэва, а прывозіліся з Эўропы продукты заходня-эўропэйскай апрацоўчай прамысловасьці. Ня гледзячы на разьвіцьцё замежнага гандлю народная гаспадарка захоўвала свой натуральны характар. Напльваючы эўропэйскі капітал на грамаджаўся пераважна ў руках князя, як самага багатага зямельнага ўласьніка і галоўнага экспартэра на эўропэйскі рынак. Навакोल гаспадарскіх, княжых і панскіх двароў гуртавалася пэўная колькасць рамесьнікаў, якія былі патрэбны для іх гаспадарак. Галоўнай сельска-гаспадарчай рабочай сілай была „чэлядзь нявольная“. Вольныя людзі, што жылі па-суседзку з дваром, адбывалі павіннасьці спэцыяльнага характару. Гэтак паявіліся княжыя цягляы людзі, якія выпаўнялі або якую-колечы спэцыяльную павіннасьць, або былі прамыслоўцамі, як напрыклад: конюхі, канкаморцы, кабыльнікі, стаднікі, кухары, садоўнікі, рыбаловы, сакольнікі, бортнікі, баброўнікі, лаўцы, псары. Уся зямля разглядалася, як гаспадарская айчына. Гаспадар быў адзіным правамоцным ўласьнікам. Удзельныя князі, стаўшыя з працягам часу буйнымі зямельнымі ўласьнікамі, баяры, якія выдзяліліся з радавых арганізацый, — дзяржалі зямлю пад гаспадаром, ня маючы права ёю распараджацца. Сялянскае землеўладаньне — старажытнага паходжэньня. Велічыня сялянскіх зямельных вучасткаў залежала ад складу рабочае сілы сялянскага двара. Гэткія зямельныя вучасткі называліся „дворышчамі“, „службамі“, „печышчамі“, і складаліся або толькі з адных сваякоў, або з сваякоў з чужымі элемэнтамі. Члены гэткага тэрыторыяльнага саюзу называліся „сябрамі“, „суседзьмі“, „таварышчамі“, „патужнікамі“ і „дольнікамі“.

Грамадзянскі ўклад. Літоўска-беларускае грамадзянства дзялілася на дзьве групы: вольных і нявольных. Вышэйшую групу ў асяродзьдзі першых складалі гэтак званыя баяры, прадстаўнікі буйнага землеўладаньня, якія паспелі выдзеліцца з роду і падчыніць сабе больш слабым радавым элемэнтам. Гэта была ваенная кляса, зьвязаная з вялікім князем ваенна-павіннымі адносінамі. Літоўскае баярства было абавязана адбываць з сваіх зямель розныя натуральныя павіннасьці, як-то: пабудову новых гарадоў і направу старых, прывоз патрэбнага для пабудовы матар'ялу, каменяў, дроў, направа дарог, пабудаваньне новых мастоў і направа старых. Апрача гэтага баяры былі абавязаны каціць сена ў княжых добрах, даваць стацыю ў выпадку прыезду князя і яго ўраднікаў і дастарцаць хурманкі. Баяры былі зьвязаны і натуральнымі павіннасьцямі — давалі авёс і сена. У Літве і жмудзі такія падаткі называліся „дзятлам“. Рабочая кляса, якая складала ніжэйшую групу вольных людзей, сядзела на гаспадарскіх і часткаю — ўласьніцкіх духоўных і сьвецкіх землях. Рабочае насяленьне выпаўняла з сваіх зямельных вучасткаў шэраг натуральных павіннасьцей. На Беларусі і Украіне часць вольных людзей ужо ў XIV ст. папала ў эканомічную залежнасьць ад дужэйшых і фактычна утратіла права пераходу. Гэта група насяленьня складала зародак паншчыны. Да рабочае клясы адносіцца і „чэлядзь нявольная“, „рабы“. Крыніцамі рабства былі: палон,

самапродаж, шлюб вольнага з нявольнай, праступленьне і невыпаўненне прынятых на сабе матар'яльных абавязанняў. Рабы ня мелі ні грамадзянскай праваздольнасці, ні ўласнавольнасці. Нявольніцкае становішча было насльдным і пераходзіла на патомства. Кляса рабоў была даволі значнай і складала асноўную рабочую сілу ў гаспадарскіх і прыватна-ўласніцкіх маёнтках.

Палітычны ўклад. Літоўскія вялікія князі глядзелі на сваю дзяржаву, як на айчыну. Грунтуючыся на айчынным праве, вялікія князі раздавалі паасобныя часткі тэрыторыі сваім сыном. Вялічынны ўдзел залежала выключна ад вялікага князя; аднак, ня гледзячы на падзел дзяржавы на паасобныя тэрыторыяльныя адзінкі, князі, асеўшыя ў іх, не становіліся ўдзельнымі князямі, бо падуладная ім тэрыторыя не з'яўлялася іх айчынай. Гэтак Гэдымін яшчэ пры сваім жыцці падзяліў дзяржаву паміж сынамі: Монвідам, які атрымаў Кернаў і Слонім, Ольгэрдам—Віцебск, Кейстутам—Бярэсьце, Горадню і Жмудзь, Нарымунтам—Пінск, Тураў і Менск, Любартам—Валынь, Карыатам—Чорную Русь але бяз Слоніму. Полацк знаходзіўся ў руках Воіна—брата Гэдыміна. Вялікім князем па сьмерці Гэдыміна стаў самы малодшы сын—Яўнуты, які прымушаны быў ратавацца ўцечкай у Маскву (1344). Яго вялікае княжэнне цягнулася нядоўга. Кейстут і Ольгэрд, захапіўшы Вільню, учынілі дзяржаўны пераварот. На вялікакняскім пасадзе апынуўся Ольгэрд, а заходняя частка княства была перададзена Кейстуту. Вялікі князь Ольгэрд абавязваўся дзяліць з Кейстутам усё напалям, што яны здабудуць. Літоўска-Беларуская дзяржава фактычна раздзялілася на дзве паловы:—заходнюю і ўсходнюю. На чале першай стаў Кейстут, на чале другой—ўласна Літвы і Беларусі—стаў Ольгэрд. Адносіны паміж братамі да самой сьмерці Ольгэрда аставаліся прыецельскімі. Удзельныя князі безадмоўна прызнавалі іх уладу. Кейстут бараніў княства ад нападаў мезаносцаў і сам ня раз спусташаў рыцарскую тэрыторыю. У працягу 1345—1382 г.г. тэўтонскія рыцары зрабілі шэсьцьдзсят шэсьць нападаў на Літву, а ліцьвіны трыццаць шэсьць нападаў на Прусію. У той-жа пэрыод часу лівонскія рыцары трыццаць раз нападлі на Літву, а ліцьвіны адзінаццаць раз на Лівонію. У часе аднаго з такіх нападаў Кейстут быў захоплены ў палон і адвезен у Марыенбург, адкуль яму ўдалося ўцячы. Увага Ольгэрда была пакіравана на ўсход, на суседнія беларускія і ўкраінскія землі. Удачная барацьба Кейстута з немцамі паднімала палітычны ўплыў новае дзяржавы, але вялікакняская ўлада заставалася ў руках Ольгэрда, як найбольш сільнага з усіх удзельных князёў. Ольгэрд пакінуў дванаццаць сыноў, якія атрымалі ўдзелы яшчэ пры жыцці свайго бацькі. Старшым у родзе заставаўся Кейстут, а старшым сынам Ольгэрда быў Андрэй, які княжыў у Полацку. Але вялікім князем па жаданьню Ольгэрда стаў Ягайла, сын ад другой жонкі Юліанны Цьвярской. Кейстут прызнаў найвышэйшую ўладу свайго пляменьніка, але добрыя адносіны паміж імі трывалі нядоўга. Ягайла баяўся Кейстута і, каб пазбавіцца яго, завязаў зносіны з немцамі. Тады Кейстут захапіў Вільню і прагнаў свайго пляменьніка. У рэспачатай барацьбе часць удзельных князёў становіцца на стору Ягайлы, а другая на стору Кейстута. У часе барацьбы Кейстут быў забіты, і Ягайла заняў віленскі пасад. У руках Ягайлы апынуліся Віцебск, Менск, Мсьціслаў, Навагрудак, Літва і Жмудзь. Шмат з удзельных князёў было выгнана з іх пасадаў. Затое Ягайла зблізіўся з братам Скіргайлай, аддаўшы яму Троцкае княжэнне.

Паміжкнязёўскія адносіны. У перайманьні вялікакняскага пасаду ня было ніякай пэўнай сьстэмы. Пасады даставаўся звычайна дужэйшаму князю. Літоўска-Беларуская дзяржава выяўляла сабой тэраг паасобных княжэнняў, падлеглых вялікаму князю. У руках апошняга знаходзілася значная тэрыторыя, складаўшая яго ўдзел, вялічынны якога

давала магчымацьць князю трымаць у залежнасьці ад сябе ўдзельных князёў; адносіны апошніх да вялікага князя вызначаліся княжымі ўмовамі і прысяжнымі граматамі і фактычна прымалі форму абяцання вернае службы і ваеннае дапамогі. Вялікія князі не царамоніліся з удзельнымі князьмі і адвольна пазбаўлялі ўдзелаў то адных то другіх князёў. Становішча вялікакняжэй улады пры Ягайле было ня зусім трывалым. Краінныя князі ў саюзе з немцамі стараліся аслабіць вялікакняжэйскую ўладу. Асабліва быў небяспечны Вітаўт—сын Кейстута, які дабіўся таго, што яму былі зьвернуты адабраныя бацькаўскія воласьці—Горадня і Бярэсьце. Не атрымаўшы Троцкага княжэньня, Вітаўт быў гатоў распачаць зносіны з немцамі, каб абараніць свае політычныя правы. Небяспэка з боку ўнутраных і знадворных ворагаў прымусіла Ягайлу прыняць прапазыцыю польскіх паню—ажаніца з каралеваю Ядвігай і падпісаць шэраг важнейшых абавязаньняў, на моцы якіх Літва і Польшча злучаліся ў адну дзяржаву. Вунія была спаткана ў Літве воражна. Увасабленьнем гэтага настрою зьявіліся літоўскія баяры на чале з Вітаўтам, якому ўдалося замацавацца на вялікакняжэйскім пасадзе і дагаворамі азначыць свае адносіны да Польшчы.

Зьністанэньне ўдзельнага ўкладу. У адносінах да ўдзельных князёў Вітаўт у далейшым цягу праводзіў політыку Ягайлы. Гэткім чынам Скіргайла, галоўная апора Ягайлы, прымушан быў растацца з Полацкім і Троцкім княствамі. Сьвідрыгайла Ольгэрдавіч, што сядзеў у Віцебскай зямлі, павінен быў пакінуць княжы пасады. Уладзімірская зямля была адобрана ад Хведара Любартавіча, Ноўгарад-Северская ад Кобыты. З Кіева быў выгнаны Уладзімір Ольгэрдавіч. Сыны Карыята Гэдымінавіча павінны былі растацца з Падольскай зямлёй. Выгнаныя князі атрымалі ўдзелы ў іншых мясцох, але ў часовае ўладаньне. З князёў-айчыньнікаў яны абярнуліся ў слуг вялікага князя, захаваўшы некаторыя княжыя правы. Самастойнасьць удзельных княстваў зьнікла. Насяленьне краін заставалася верным Вітаўту, бо краіны атрымалі ўстаўныя граматы, забеспячаўшыя ім унутраную аўтономію. Гэтыя граматы атрымалі пацьвярджэньне пры Казіміру, Аляксандру, Жыгімонтах. Аўтэнтыкі грамат Вітаўта не захаваліся. Улада вялікага князя была неагранічана і датычыла ўсіх бакоў жыцьця гаспадарства. Каля вялікага князя знаходзілася „рада“, як-бы, курья васалюў, у якой прымалі ўдзел асобы з складу буйных земляўласнікаў. Рада мела дарадчае значэньне. Запрашэньне ў раду залежала ад волі вялікага князя. Адначасна з зьністажэньнем удзелаў, у краіны былі назначаны намесьнікі вялікага князя, а ў лічбы гаспадарскія двары—для загадваньня гаспадаркаю, а гэтак сама для суду над мясцовым насяленьнем і збору падаткаў былі пасаджаны намесьнікі і цівуны. Эксплёатацыя гаспадарскіх двароў давала вялікаму князю значныя сродкі. Гэта ўзмацняла матар'яльнае становішча і павялічвала ўладу і значэньне вялікага князя. Існаваньне буйнага княжага і панскага землеўладаньня і паяўленьне страціўшых права пераходу сялян спрыяла зараджэньню соцыяльнага фэадалізму.

Царква і дзяржава. Паяўленьне ў зямлі прусаў Тэўтонскага закону пацягнула за сабою гвалтоўнае пашырэньне хрысьціянства. Паганская Літва моцна трымалася за веру продкаў і пры першай-жа магчымасьці варочалася зноў да старога веры. Паўстанцы забівалі каталіцкіх місіонэраў, вырэзалі каталіцкае духавенства, разбуравалі касцёлы. Літоўскія паганцы глядзелі на каталіцызм, як на прыладзьдзе політычнага і эканамічнага паднявольеньня. З пашырэньнем каталіцызму ўводзілася царкоўная дзесяціна, як прымусовы збор, абавязковы для ўсіх. Кейстут увесь час заставаўся на чале паганскага партыі, якая абараняла нацыянальную незалежнасьць. Пры Ольгэрдзе папа Грыгоры IX зьвярнуўся з лістом да літоўскіх князёў з мэтай пераканаць іх прыняць хрысьціянства. Аднак каталіцызм усё-ткі, хаця і паволі, але ра-

спаўсюджваўся паміж літоўскай арыстократыі. Гэткім чынам прыняў каталіцызм ваявода Ольгэрда Гаштольд, які залажыў францішканскі манастыр, разбураны гарадзкой паганскай партыяй у часе паходу Ольгэрда на Маскву. Духавенства было замучана. Калі Ольгэрд вярнуўся дамоў, то, паводле слоў летапісца, было пакарана сьмерцю да пяцісот чалавек. Францішканскі манастыр быў зноў адбудаваны, але не на старым месцы, а па-за горадам. Геаграфічнае суселзтва, эканомічныя і політычныя зносіны з беларусамі спрыялі дабравольнай хрысьціянізацыі Літвы. Праваслаўе пранікла ў сфэру княжай і часткай баярскай арыстократыі. Паводле слоў польскага хроністага Стрыйкоўскага, амаль ня ўсе князі Гэдымінавічы прынялі хрысьціянства паводле праваслаўнага абраду. Энэргічнымі місіонеркамі былі абедзьве жонкі Ольгэрда: Марыя Віцебская і Юліяна Цьвярская. Палац князя стаў штабам праваслаўя. Пры падтрыманьні ўлады і на, яе сродкі будаваліся сьвятыні. У царкоўных адносінах праваслаўная царква падлягала маскоўскаму мітрапаліту. Гэтая залежнасьць пры напружаных адносінах з Масквой прымушала кляцацца аб асобым мітрапаліце для Літвы. Ольгэрд пасылаў жалабу ў Канстантынопаль на мітрапаліта Аляксея з просьбай назначыць асобнага праваслаўнага мітрапаліта для Літвы. У 1373 годзе патрыярх Філафэй паслаў інака Кіпрыяна, родам сэрба, каб выясьніць непаразуменьні паміж Ольгэрдам і мітрапалітам Аляксеем. На просьбу Ольгэрда, Кіпрыян атрымаў годнасьць мітрапаліта і пасяліўся ў Кіеве (1374). Аднак пасля сьмерці мітрапаліта Аляксея, Кіпрыян заняў маскоўскую мітрапаліцкую катэдру, пакінуў Кіеў і выехаў у Маскву. Літва апынулася зноў у залежнасьці ад Масквы ў царкоўна-рэлігійных адносінах. Праваслаўныя царквы і манастыры надзяляліся багатымі зямельнымі фундацыямі.

2. Магнацкая фэодальная монархія.

А). Літоўска-польскія вуніі.

Першая вунія. Літоўска-Беларуская дзяржава суседзіла з Польшчай, з якой літоўскія вялікія князі падтрымлівалі прыяцельскія сувязі. Паяўленьне немцаў павінна было спрыяць яшчэ большаму збліжэньню гэтых дзяржаў з тае прычыны, што на іх тэрыторыі распаўсюдзіўся націск з боку немцаў, і што кожная ў паасобку дзяржава не магла ўстаяць супроць гэтага націску. Калі немцы захапілі вусьце Віслы і Нёману, то абедзьве дзяржавы палілі ў поўную эканомічную залежнасьць ад Тэўтонскага закону. Такім чынам эканомічныя і нацыянальна-політычныя чыннікі падымалі пытаньне а больш цесным політычным збліжэньні абедзьвюх дзяржаў. Палякі з свайго боку стараліся ажыццэвіць свае даўнейшыя дыплёматычныя пляны — далучыць да Польшчы Валыншчыну. Польскія дыплёматы вельмі добра разумелі, што літоўскі ўрад дабрахоць не аддасць Валыншчыны. Збліжэньне Літвы з Польшчай абяцала вярнуць Жмудзь, якую ўступіў Ягайла немцам, а гэтак сама знайсці ў Польшчы падтрыманьне ў барацьбе з незадаволенымі ўдзельнымі князьмі. З мэтай ажыццэўленьня сваіх плянаў, дыплёматы запрапанавалі вялікаму князю Ягайле ажаніцца з польскай каралевай Ядвігай і аб'яднаць дзьве дзяржавы ў адну. Ягайла прыняў гэтыя ўмовы і 14-га жніўня 1385 году ў Крэве была падпісана першая унітарная ўмова. Ягайла абавязваўся паводле гэтай умовы прыняць каталіцызм і хрысьціць сваіх братаў, баяр і свой народ; вярнуць адабраныя ад Польшчы землі, заплаціць дзьве-сьце тысяч флёрынаў няўстойкі быўшаму жаніху Ядвігі і на „вечныя часы далучыць да Польшчы літоўскія і рускія землі“. Акт Крэўскай вуніі быў падпісан Ягайлам і яго братамі за сябе і за тых удзельных князёў, якія адсутнічалі пры гэтай умове. Пасьля каранцаў Ягайлы,

Удзельныя князі павінны былі прынесці прысягу ў вернасці польскай кароне.

Востраўская ўмова. Крэўская вунія юрыдычна спыняла самастойнае існаванне Літоўска-Беларускай дзяржавы, але фактычна ўсе ўмовы вуніі з'явіліся толькі дэкларацыйнай, ажыццяўленьне якой было немагчыма ў той момант, калі апошняя была задумана. Літва заававала сваю самастойнасць і звязалася з Польшчай толькі персональна праз вялікага князя Ягайлу, які адначасна стаў і польскім каралём. Літоўскія баяры—буйныя земляўласнікі на чале з Вітаўтам—распачалі барацьбу супроць вуніі. Палякам прышлося палічыцца з гэтым нацыянальна-політычным настроем літоўскіх магнатаў і пайсці на ўступкі. 5-га жніўня 1392 году ў Востраве была завязана новая ўмова. Вітаўт прызнаваўся вялікім князем і адначасна васалем польскага караля. Улада Вітаўта захоўвала часовы характар. Па смерці Вітаўта ўсе яго ўладанні пераходзяць да караля і яго насьледнікаў і да кароны польскай. Аднак Вітаўт мала звяртаў увагі на свой васалітэт у адносінах да Польшчы і глядзеў на сябе, як на самастойнага гаспадара.

Вунія 1401 году. Востраўская ўмова зьяўляецца значнай перамогай літоўскіх сепаратыстых. Барацьба за поўнае вызваленне ад Польшчы была прыпынена дзякуючы таму разгрому, які нанеслі Вітаўту татары на р. Ворскле (1399). Палякі выкарысталі гэтае становішча і запрапанавалі падпісаць новую вунію, якая паўтарала ўмовы вуніі 1392 г. Вітаўт ад свайго імя, князёў і баяр павінен быў даць абавязанне памагаць палякам ва ўсім, і пасля смерці Вітаўта ня шукаць новага гаспадара, паміма польскага караля. Палякі абяцалі не выбіраць новага караля без згоды Вітаўта і ліцьвінаў. Дзеля большай трываласці вуніі, унітарны акт быў падпісан князьмі і баярамі.

Замежная політыка. Вітаўту прыходзілася весці барацьбу на чатыры фронты: з палякамі, татарамі, немцамі і Масквой. Барацьба з палякамі вылівалася ў формы барацьбы за змену ўмоў Крэўскае вуніі 1385 году і дала дадатныя вынікі. Умова з палякамі ў Гародле на З. Бугу (1413) забеспячыла Літве ўнутраную аўтаномію пад сувэрэнітэтам Польскае дзяржавы. Няўдачнай была барацьба з татарамі. Тахтамыш, выгнаны Кіпчакі хан, звярнуўся да Вітаўта з прозьбай а дапамозе. Вітаўт даў на гэта сваю згоду з гэі умовай, што хан яму дапаможа супроць Масквы. Вышаўшы з вялікім войскам на дапамогу Тахтамышу, Вітаўт сустрэўся з войскам Эдыгэя на р. Ворскле (1399). Бітва закончылася поўным разгромам. Даволі складаны і забытаны былі адносіны з суседнімі вялікарускімі землямі. Вітаўт думаў пры дапамозе татар захапіць Ноўгарад, Смаленск, нават Маскву. Барацьба на Усходзе закончылася тым, што Смаленск быў захоплен Вітаўтам (1404). У 1405 годзе былі спустошаны Пскоўскія землі. Ноўгарадцы й пскавічане звярнуліся да Масквы за дапамогай. Вялікі князь Васіль Дзьмітравіч выступіў супроць свайго цесця Вітаўта. У адказ на гэта ў Літве ўчынілі паргом над усімі рускімі. Удзельныя князі, уцякаюшы з Літвы, знаходзілі ў Маскве гасцінны прытул і атрымлівалі гарады. Аднак ваенае стычкі паміж абодвума князьмі не адбылося. У 1409 годзе на р. Угры быў завязаны мір. Пасля смерці Васіля Дзьмітравіча (1425) Вітаўт распачаў зачэпныя крокі ў адносінах да Пскову і Ноўгараду. У 1426 годзе была спустошана ўся Пскоўская краіна, галоўным чынам пры дапамозе татар. Спроба захапіць умацаваныя пункты: Апочку, Вароніч закончылася няўдачай. У 1428 годзе Вітаўт ваяваў з Ноўгарадзкай зямлёй, дзе адбылася якраз барацьба дзвюх партый—літоўскай і маскоўскай. Апіраючыся на першую, Вітаўт утаргнуўся ў межы Ноўгарадзкае краіны і аблажыў Порхаў, які быў узяты і павінен быў выплаціць 5 тысяч рублёў контрыбуцыі і тысячу рублёў за палонных. Усходняя політыка Вітаўта была неажыццяўлена. Адносіны да немцаў заставаліся ўвесь час напружанымі. Жмудзь, аддадзеная

Ягайлай крыжаком, бязупынку паўставала. Жмудзіны, у якіх немцы адбіралі жанок, бралі заложнікаў, захаплялі рыбныя і зьвярыныя промыслы, і забаранялі гандаль з суседзьмі, — чакалі дапамогі ад Вітаўта. Літве патрэбна была Жмудзь, як дарога да мора, дзеля ўзнаўленьня спыненых гандлёвых сувязяў, але першы пэрыод вайны закончыўся няўдачна. Паводле ўмовы з немцамі 1404 году Жмудзь заставалася за імі. Паўстаньні ў Жмудзі ня спыняліся. Вітаўт насупроць сваіх абяцанняў увесь час дапамагаў гэраічным жмудзінам. Вялікі магістар Ульрых фон-Юнгінгэн адзначаўся вялікай ваяўнічасьцю і рыхтаваўся даць ліцьвінам рашучы бой. Да 1409 году Вітаўт стараўся ўхіляцца ад сутычак з Законам. Згода з Маскоўскім вялікім князем дазволіла Вітаўту распачаць больш смельчывы крокі. 8 ліпеня 1410 году пад асабістым верхаводзтвам Ягайлы і Вітаўта ўтаргнулася ў Прусію іх войска. Рашучая бойка адбылася пад Грунвальдам (Танненбэрг), у якой Закон быў разьбіты нашчэнт. У часе бітвы быў забіты сам Вялікі Магістар. Беларускае палкі, асабліва смальняне, былі прычынай удачы гэтай бітвы. Закон атрымаў пад Грунвальдам рашучы ўдар. Торунскі мір 1 лютага 1411 г. перадаваў Жмудзь Літве і абавязваў Закон выкупіць палонных сумаю ў сто тысяч коп богэмскіх грошай. У 1422 годзе ваенныя дзеянні распачаліся нанова, але закончыліся поўнай няўдачай для немцаў. Мір у Велуне, завязаны ў маю 1423 году, быў нявыгодным для Закона.

Гарадэльская вунія. Перамога літоўска-беларускага войска пад Грунвальдам падняла політычнае значэньне Вітаўта, які пачаў старацца, каб вызваліцца ад Польшчы. Каб перашкодзіць гэтаму, палякі павінны былі пайсьці на ўступкі ў нацыянальна-політычных адносінах, і здаволіць вымаганьні Вітаўта і мясцовага баярства. Увосень 1413 году ў Гародле на З. Бугу быў падпісаны новы унітарны трактат, які цалкам зьмяняў умовы першых трох вуній. Прысутнасць на зьездзе літоўскага баярства і ваенна-служылае клясы падкрэсьлівала важнасць політычнага моманту. Новая вунія давала Літве права на самастойны дзяржаўны ўклад. Літва будзе мець свайго асобнага гаспадара, які знаходзіцца ў васальных адносінах да Польшчы. Аднак літоўскае магнатства абавязвалася не выбіраць нікога гаспадаром, апроч таго, каго ім дасць Ягайла за нарадай польскіх і літоўскіх пралатаў і баяр. У свой чарод, у выпадку калі-б дынастыя Ягайлы перарвалася, новы кароль выбіраецца з ведама і ўдзелу Вітаўта, баяр і шляхты княства. Гарадэльская вунія — вялікая політычная перамога літоўскіх нацыяналістаў, якія аднак не маглі здаволіцца гэтай перамогай і яўна імкнуліся да поўнага разарваньня з Польшчай.

Прозэнт наранацыі. Барацьба з немцамі падняла аўторытэт вялікага князя Вітаўта. Дабіўшыся ад палякаў новае больш выгоднае для Літвы ўмовы з Польшчай, літоўскае баярства і Вітаўт усёткі яўна імкнуліся да поўнага аддзяленьня ад Польшчы і паставілі каранаваць Вітаўта каралеўскай каронай. Каранацыя была назначана ў Луцку на лета 1429 году. Палякі, жадаючы перашкодзіць плянам Вітаўта, прапанавалі яму польскую карону, бо Ягайла згаджаўся адмовіцца ад трону. Аднак каранацыя не адбылася. У 1430 годзе Вітаўт памёр. У момант сьмерці Вітаўта Літоўска-Беларуская дзяржава была фактычна незалежнай ад Польшчы.

Соцыяльна-політычныя skutкі вуніі. Адным з політычных skutкаў апошняй вуніі было ўстанавленьне выбіральнасьці вялікакняскай улады. Вуніі спрыяла тое, што на Літву пачала пранікаць польская шляхецкая культура ў выглядзе шляхецкіх прывілеяў 1387—1413 г. г., паводле якіх баярства, прыняўшае каталіцызм, атрымлівала вельмі важныя індывідуальныя правы і вольнасьці. Умацаваньне літоўскае арыстократыі выклікала опозыцыйны рух з боку беларускіх і украінскіх земляўласнікаў; гэты рух меў вялікае значэньне для політычных зносін паасобных краін.

Б). Нацыянальна-політычная барацьба ў XV ст. і лёс вуніі.

Барацьба культур і нацыянальнасьцей. Вунія з Польшчай спрыяла пранікненьню на тэрыторыю княства польскае культуры. Апошняя стыкнулася з культурай беларускай. Распачалася барацьба дзвёх культур, прычым станавілася відавочным, што вялікакняская ўлада становіцца на стору польскае культуры. Да барацьбы культур трэба далучыць і барацьбу нацыянальную. У Літоўска-Беларускай дзяржаве, у якой пануючай нацыянальнасьцю была літоўская, большая часць насяленьня была беларускае нацыянальнасьці. Тымчасам прывілеі, наданыя літоўскім баярам у 1387—1413 г. г. ня былі распаўсюджаны на беларускіх і ўкраінскіх земляўласнікаў, а гэта выклікала з боку апошніх зусім справядлівае нездавальненьне. Распараджэньне аб тым, каб ліцьвіны прымуова прымалі каталіцкую веру, пацягнула за сабою забарону ўступаць у шлюб з рускімі. Беларуская або ўкраінская жанчына, якая выходзіла замуж за ліцьвіна католіка, пад пагрозай цялесных кар павінна была прыняць каталіцызм.

Політычныя партыі. На нацыянальна-культурным грунце ў асяродзьдзі літоўскіх і беларуска-ўкраінскіх земляўласнікаў ўтварылася дзьве партыі—літоўска-беларуска-ўкраінская і літоўска-польская, паміж якімі ў хуткім часе павінна была распачацца барацьба. Па сьмерці бязьдзетнага Вітаўта, Літоўска-Беларускі вялікакняскі пасад заставаўся вакантным. Палякі, забыўшы аб вуніі 1413 году, хацелі забраць вялікае княжэньне ў свае рукі, а гэта пацягнула-б за сабою тое, што вялікае княства ўтраціла-б дзяржаўную самастойнасьць. Літоўскае баярства стаяла на сваім ранейшым політычным поглядзе і з мэтай абароны самастойнасьці княства старалася зблізіцца з беларускімі і ўкраінскімі князьмі і баярамі. Абодва бакі сабраліся на зьезд і насупроць вуніі 1413 году выбралі брата Ягайлы—Сьвідрыгайлу вялікім князем. Сьвідрыгайла ў гэты час княжыў у Бранску і Ноўгарад-Северску і быў перакананым праціўнікам вуніі. З гэтага пункту погляду Сьвідрыгайла быў пажаданым і для ліцьвінаў. Беларуска-ўкраінскія земляўласнікі бачылі ў новым вялікім князі прадстаўніка сваіх нацыянальных інтарэсаў і з гэтае прычыны яго падтрымлівалі. Пагаджэньне на асобе Сьвідрагайлы не пагадзіла аднак літоўскай і беларуска-ўкраінскай нацыянальнасьцей. Ліцьвіны хацелі захаваць пры новым вялікім князі сваё пануючае становішча. Палякі павінны былі пагадзіцца з актам абраньня Сьвідрыгайлы вялікім князем.

Разарваньне саюзу паміж ліцьвінамі з аднаго боку і беларусамі і ўкраінцамі з другога. Саюз літоўскіх і ўкраінскіх земляўласнікаў быў нятрывальным. Ліцьвінам не падабалася тая перавага, якую новы вялікі князь удзяляў беларуска-ўкраінскай арыстократыі. Польскае духавенства баялася ўмацаваньня беларуска-ўкраінскага элементу, варожага да каталіцызму. Сьвідрыгайла ўсе пасады і ўрады пачаў раздаваць беларусам і ўкраінцам. Літоўскія баяры спалохаліся ўмацаваньня беларускае нацыянальнасьці і ўтраты свайго політычнага ўплыву. Гэта папхнула іх на збліжэньне з палякамі, якія стараліся ўзнавіць вунію і забраць у свае рукі Валыншчыну і Падольле, дзеля таго што Сьвідрыгайла не хацеў пушчаць у Падольскія і Валынскія гарады польскае намесьнікаў. Распачатая барацьба была спачатку выгодна для Сьвідрыгайлы.

Абраньне Жыгімонта Кейстутавіча. Каб аслабіць беларуска-ўкраінскі элемент, ліцьвінам прышлося пайсьці на дзяржаўны пераварот, запрапанаваны палякамі. Была зроблена змова, каб захапіць Сьвідрыгайлу. Кіраўніком змовы быў кандыдат літоўска-польскай партыі—Жыгімонт Кейстутавіч. Змова не ўдалася. Змоўнікам удалося затрымаць у Ашмянах толькі сям'ю Сьвідрыгайлы. Сам-жа Сьвідрыгайла знайшоў

сабе прытулак у Полацку. Жыгімонт Кейстутавіч быў абвешчаны вялікім князем, а літоўскія дзеячы павінны былі пайсьці на ўступкі палякам і згадзіцца на аднаўленьне вуніі.

Вунія 1432 г. Прапануючы ліцьвінам вунію, палякі мелі на ўвазе складзеную політычную кон'юнктуру і запрапанавалі ліцьвінам вунію ў духу вуніі 1401 году. Жыгімонт прызнаваўся дажывотным сукіраўнічым Ягайлы, да якога пераходзіць вялікае княства пасля сьмерці Жыгімонта. Насьледнікі Жыгімонта атрымлівалі толькі свае айчыныя ўладаньні. Падольле ўступалася Польшчы. Далучэньне Валыні ставілася ў залежнасьць ад сьмерці Жыгімонта. Вунія 1432 г. зьяўляецца поўнай капітуляцыйнай ліцьвінаў перад палякамі. Уся папярэдняя барацьба літоўскіх сэпаратыстых была закасована адным махам.

Грамадзянская барацьба. Існаваньне дзвёх політычных партый пры двух гаспадарох выклікала грамадзянскую вайну. Жыгімонт К. пачаў шукаць прыхільнікаў паміж беларускага элементу. Удзень завязаньня вуніі 15 жніўня 1432 году Сьвідрыгайла і Ягайла апублікавалі прывілей, які пашыраў правы і вольнасьці літоўскай шляхты і на беларускую арыстократыю і баярства. Прывілей меў вузкае тэрыторыяльнае значэньне і не пашыраў свайго ўплыву на Полацкую, Віцебскую, Смаленскую, Чарнігава-Северскую, Кіеўскую землі, Валыншчыну і Падольле. Беларуска-ўкраінскія магнаты засталіся вернымі Сьвідрыгайле. Буйныя магнаты Літвы і Жмудзі і дробная ваенна-служылая кляса Падляшша, ацаніўшы польскія прывілей, сталі на сторону Жыгімонта. Перавага ў бойках была на баку Сьвідрыгайлы. Спачатку ваенныя дзеянні былі ўдачны для Сьвідрыгайлы. Нават літоўскія магнаты пачалі вагацца ў сваёй вернасьці Жыгімонту. Каб выратаваць сваю політыку, Жыгімонт К. апублікаваў 6-га мая 1434 году новы прывілей, які надаваў Літве і літоўскай Беларусі новыя правы і вольнасьці. Гэта ўтрымлівала літоўска-беларускіх магнатаў на баку Жыгімонта. Беларуска-ўкраінскі элемент з працягам часу ахаладзеў да свайго верхаводцы. Сьвідрыгайла шукаў дапамогі ў немцах, крымскіх татар, рымскага папы, якому абяцаў падчыніць праваслаўную царкву. Спаленьне ў 1431 годзе мітрапаліта Гарасіма ў Віцебску, запознаньне ў здрадзе, гэтак сама мела ўплыў на адносінны да Сьвідрыгайлы беларускіх магнатаў і земляўласнікаў. А пасля таго, як Сьвідрыгайла быў разбіты пад Вілкомірам у 1435 годзе, ад яго адпала ўся Беларусь. Яму заставаліся покуль-што вернымі ўкраінскія землі. Разумеючы сваё цяжкае становішча, Сьвідрыгайла ў 1437 годзе зьявіўся ў Кракаў і запрапановаў стаць палоньнікам Польшчы з усімі сваімі падданымі, замкамі, месцамі і сёламі. Па сьмерці Сьвідрыгайлы айчына і ўсе ўладаньні яго павінны былі перайсьці да Польшчы. Палякі не прынялі гэтай прапазыцыі, бо мелі Валыншчыну і Падольле ў сваіх руках паводле дагавору з Жыгімонтам. У 1439 годзе Сьвідрыгайла быў зноў разбіты і яму пршлось уцякаць у Малдавію. Украінскія землі прызналі вялікага князя Жыгімонта. Грамадзянская вайна спынілася.

Разарваньне паміж ліцьвінамі і палякамі. Няўдача Сьвідрыгайлы і поўная перамога літоўскага нацыянальнага элементу рабілі непатрэбнай вунію з Польшчай. Сам Жыгімонт К. быў лішнім. Магнаты яго ненавідзелі, як спадручнага Польшчы і як кіраўніка, які стараўся ў сваёй політыцы апірацца на дробную шляхту. Літоўскія магнаты не маглі дараваць свайму вялікаму князю зробленых ім буйных тэрыторыяльных уступак і зрабілі супроць яго змову, у рэзультате якой Жыгімонт Кейстутавіч быў забіты. Перад літоўскімі магнатамі адчыняўся новы шлях у справе барацьбы за аўтаномію і за адабраньне аддадзеных Польшчы ўкраінскіх зямель.

В). Літва і краіны ў XV ст.

Політына магнацтва. Паміж магнатамі-змоўнікамі ня было еднасьці адносна найбольш пажаданага кандыдата на вялікакняскі пасада. Адны былі згодны прызнаць Сьвідрыгайлу, іншыя высоўвалі кандыдатуру Міхайлы—сына забітага Жыгімонта. Былі і такія, якія высоўвалі кандыдатуру Уладыслава Трэцяга. Найбольш значная аднак партыя падтрымлівала кандыдатуру малалетняга сына Ягайлы—Казіміра, якому было толькі 13 год. Для магнатаў гэта кандыдатура была найбольш даспадобы. У выпадку абраньня Казіміра на вялікакняскі пасада, вунія з Польшчай была-бы разорвана, а магнаты, апынуўшыся ля Улады, маглі-бы надаць політыцы ўраду пажаданы для сябе кірунак. Да караля Уладыслава было послана ўрачыстае пасольства, але польскі кароль згаджаўся паслаць брата ў Літву толькі намесьнікам, апіраючыся ў гэтым на ўмовы вуні 1432 году. Калі Казімір прыбыў у Літву, то яго імя аб'яднала ўсё літоўскае магнацтва, якое абвясціла Казіміра вялікім князем літоўскім (1440). Вунія была разорвана. Палякі адмовіліся прызнаць за Казімірам вялікакняскі тытул. Ліцьвіны з гэтым зусім ня лічыліся.

Літва і Беларусна-Украінскія землі. Політыка літоўскага магнацтва не выклікала спачуваньня паміж магнатамі беларускімі і ўкраінскімі, якія ня прымалі ўдзелу ў абраньні вялікага князя. Гэта выклікала ў украінскіх і беларускіх краінах незадаволенне, якое пагражала распадам дзяржавы. Опозыцыйны рух быў менш небяспечным, чымся пры Сьвідрыгайле. Кожная краіна дзейнічала самастойна, і літоўскаму ўраду лёгка было сулакоіць паўстаўшая землі. Перш за ўсё распачалося паўстаньне ў Смаленску. Мясцовыя чорныя людзі, сабраўшыся на вечы, прымусілі літоўскага намесьніка—пана Андрэя Саковіча ўцякаць у Літву. Многа баяр было забіта. Веча заклікала да сябе гаспадаром Месьціслаўскага князя Юр'я Лінгвённевіча, які прытрымліваўся дэмакратычнае політыкі і тэрорызаваў смаленскіх баяр, садзячы іх у вастрогі і раздаючы іх маёнткі сваім месьціслаўскім баярам. Гэткая політыка князя Юр'я выклікала супроць яго моцную опозыцыю ў самым Смаленску. Літоўскі вялікі князь пайшоў на ўспмірэнне Смаленску. Першы паход закончыўся няўдачна. У часе другога паходу князь Юры ўцёк у Ноўгарад-Вялікі адкуль з часам зноў вярнуўся ў свой родны Месьціслаўль. Далучыўшы Смаланск, вялікі князь Казімір пасляшыў цясьней прывязаць Смаленскую зямлю да ўласна Літвы, выдаўшы ёй пацэвьярджалны прывілей на правы і вольнасьці, наданыя Вітаўтам (1442). Крыху пазьней (1451) атрымалі гэтка-ж прывілей Полацкая і Віцебская землі. У гэты час і распачалося паўстаньне на Жмудзі, як протэст супроць політыкі жмудзкага старасты—пана Кезгайлы. Жмудзіны прагналі свайго старасту і абралі свайго ўласнага ў асобе нейкага Доўманта. Адначасна з гэтым яны зусім адараваліся ад Літвы, прызнаючы сваім князем Міхайла Жыгімонтавіча. Паўстаньне на Жмудзі не патрабавала ўмяшаньня ваеннае сілы. На Жмудзь быў пасланы настаўнік маладога вялікага князя—Ян Гаштольд, які ўмела ўгаварыў жмудзінаў прызнаць уладу вялікага князя літоўскага. З свайго боку Казімір быў прымушаны даць Жмудзкай зямлі пацэвьярджалны прывілей. І Падляская зямля гэтак сама адпала ад Літвы. Яе стараста паддаўся пад уладу Баляслава Мазавецкага, але з Баляславам была зроблена ўмова, паводле якой ён адступаў Літве Падляшша за шэсьць тысяч коп рускіх грошай. І Украінскія землі праявілі сэпаратызм. Калі ўцёкшы ў Маскву Міхайла Жыгімонтавіч вярнуўся адтуль і з войскам падступіў да Кіева, то кіяўляне здаліся. Аднак адпаўшая зямля была хутка зьвернута пад уладу вялікага князя. Казімір пасляшыў даць Кіеўскай зямлі асобнага князя—Адэлька, сына Уладзіміра Ольгэрдавіча. Адэлька памёр у 1445

годзе. Наследнікам быў яго сын Сымон, па сьмерці якога (1471) ўдзельнае князьенне было заменена намесьніцтвам у асобе літоўскага пана М. Гаштольда. Тады-ж Кіеўская зямля атрымала ад вялікага князя пацьвярдзальныя краінныя прывілей. Валынская зямля і ўсходняе Падольле мелі асобнага князя—Сьвідрыгайлу, прызнаўшага сувэрэнітэт свайго пляменьніка і атрымаўшага ад вялікага князя Валынскую зямлю ў дажывотнае ўладаньне. Па сьмерці Сьвідрыгайлы, Валыншчына паводле тэстамэнту Сьвідрыгайлы перайшла да Казіміра, які выдаў Валынскай зямлі ў 1452 годзе краінныя прывілей. Шляхам пацьвярдзеньня мясцовай аўтономіі, Казіміру ўдалося аб'яднаць раскіданую Літоўска-Беларускую дзяржаву.

Г). Літоўска-Беларуская дзяржава ў барацьбе супроць вуніі.

Часы Казіміра (1440—1492) і Аляксандра (1492—1506).

Абраньне Казіміра на польскі трон.¹ Спачатку палякі не падымалі пытаньня аб вуніі. Літва і Польшча жылі самастойным паасобным політычным жыцьцём. У 1444 годзе польскі кароль Уладыслаў III загінуў у бойцы з туркамі пад Варнай. Палякі на Серадзкім сойме абралі (1445) Казіміра польскім каралём і спадзяваліся актам абраньня вярнуць назад украінскія землі і аднавіць ранейшыя унітарныя адносіны. На прапазыцыю палякаў літоўскія магнаты адказалі адмовай; але калі палякі пачалі высоўваць кандыдатуру Баляслава Мазавецкага, то магнаты пасыпалі згадзіцца на абраньне Казіміра польскім каралём, але не давалі згоды на вунію, заснованую на старых трактатах. Літоўскія паны баранілі незачэпнасць дзяржаўнай тэрыторыі і самастойнасць дзяржаўнага ладу. Пасля перагавораў ліцьвіны далі сваю згоду і вялікі князь Казімір адправіўся ў Кракаў для каранацыі, якая адбылася 24-га ліпеня 1447 году. Перад гэтым магнаты ўзялі ад вялікага князя Казіміра запіс, у якім ён прызнаваў толькі абаронны саюз паміж Польшчай і Літвой, а Валыншчына і Падольле лічыў літоўскімі землямі. Адпраўляючыся на каранацыю ў Кракаў, Казімір 2-га маі 1447 году выдаў прывілей, які пашыраўся на ўсе землі. Гэтым самым прывілеі 1387—1434 г. распаўсюджваліся і на беларуска-украінскую шляхту, але захоўвалі некаторыя абмежавальныя артыкулы рэлігійнага характару, паводле якіх права займаць вышэйшыя ўрады прыналежала толькі католікам. У гэтым-жа прывілеі Казімір даваў абяцаньне трымаць Літоўскае княства ў тых граніцах, у якіх яно было пры Вітаўце, а гэтак сама і абараняць яго. Ня глядзячы на абраньне Казіміра польскім каралём, юрыдычныя адносіны паміж Літвой і Польшчай аставаліся ўвесь час нявызначанымі.

Пытаньне аб Украінскіх землях. На першым сойме ў Петракове 24-га жніўня 1447 г. палякі запатрабавалі ад Казіміра прысягі на аб'яднаньне Літвы з Польшчай і на далучэньне Валыншчыны і Падольля да Польшчы. Казімір і літоўскія магнаты не згадзіліся на гэта. На Люблінскім сойме ў маі 1448 году палякі паднімалі зноў бяскутэчна гэтыя пытаньні. На сойме ў Серадзе 24 жніўня 1452 году, калі літоўска-беларускае магнатства выехала, палякі запатрабавалі ад Казіміра прысягі на аб'яднаньне Літвы з Польшчай і на далучэньне Валыншчыны і Падольля да Польшчы. Казімір быў прымушаны даць сваю згоду, але прасіў адляжыць прысягу на адзін год з тае прычыны, што канечна трэба прыняць перасьцярожныя крокі для забясьпечаньня сваёй уласнай асобы. 3-га чэрвеня 1453 году адбыўся сойм у Парчэве. Літоўска-беларускія магнаты адмовіліся прыехаць і спыніліся ў Бярэзці і толькі на просьбу самога караля згадзіліся прыехаць. Сойм быў адложаны на 24 чэрвеня і адбыўся ў Петракове. Былі прысутны толькі адны палякі, якім удалося прымусіць караля прынесці прысягу, хаця ўмовы вуніі заставаліся нявызначанымі.

Літоўска-беларуская опозыцыя. Каралеўская прысяга выклікала нязвычайнае абурэнне паміж літоўска-беларускіх вяльмож. На чале руху стаў Ян Гаштольд, быўшы выхаваўца караля. Магнаты мелі на ўвазе ўнутраныя непарадкі ў Польшчы і войны з нямецкім Законам і дзеля гэтага спадзяваліся, што задуманая барацьба супроць вуніі дасць пажаданыя рэзультаты. Асабісты прыезд Казіміра ў Вільню супакоіў абураных ліцьвінаў. Настала часовае спакойства. Калі-ж каралеўскія абяцанні былі нявыпаўнены, то магнаты на чале з тым-жа Гаштольдам зрабілі змову на жыццё караля. Магнаты мелі намер пасаdziць на вялікакняжскі пасад кіеўскага князя Сымона Амелькавіча. Сьмерць Яна Гаштольда (1462) не дазволіла здзейсніцца гэтай змове. На соймах у Бярэсці і ў Вільні (1461—1462) вялікаму князю Казіміру было запрапанавана вярнуць Літве Валыншчыну і Падольле і адмовіцца ад польскага трону. Гэтыя самыя запатрабаванні былі запрапанаваны Казіміру на зьездах у Петракове (17-га мая 1463 г.) і ў Парчэве (15 кастрычніка). Нарэшце магнатства, незадаволеннае з вуніі, хацела мець для Літвы асобнага князя ў асобе аднаго з сыноў Казіміра; аднак кароль ня даў на гэта сваёй згоды.

Змова ўкраінскіх князёў. Прывілей 2-га мая 1447 году пагадзіў беларуска-ўкраінскую шляхту з політыкай Казіміра. Але быўшыя ўдзельныя князі прынялі моцна варажую пазыцыю. Зьністажэнне ўдзелаў і захаванне ў прывілеі 1447 году конфэсыянальнага артыкулу прымушала тытулованую арыстократаю адмоўна адносіцца да політыкі Казіміра. Яна выклікала опозыцыйны рух паміж украінскіх князёў, на чале якіх стаў брат апошняга Кіеўскага князя—Міхайла Амелькавіч. Змоўнікі мелі намер захапіць вялікакняжскі пасад і перадаць яго аднаму з украінскіх князёў. Аднак змова была выкрыта. Міхайла Амелькавіч і Альшанскі князь былі публічна пакараны сьмерцю на пляцы ў Кіеве. Князь Тодар Іванавіч Бельскі ўцёк у Маскву, на дапамогу якой змоўнікі мелі надзею. Удзельныя князі падтрымлівалі сувязь з Масквой, апіраючыся на якую яны спадзяваліся захаваць свае княжэнні (1381).

Лёсы вуніі па сьмерці Казіміра. Па сьмерці Казіміра (1492) унітарныя адносіны Літвы з Польшчай былі зноў разорваны. Ліцьвіны абралі на пасад яго сына Аляксандра; а палякі—яго брата—Альбрэхта. Абраньне на пасад Аляксандра было падмацована апублікаваньнем прывілею, які пацвярджаў наданыя раней правы і вольнасьці. Гэты прывілей замацоўваў за магнатамі тое расшчэпае становішча, якое яны займалі, дзякуючы частым ад'ездам Казіміра ў Польшчу, у сфэры дзяржаўнага будаўніцтва. Прывілей 1492 году істотна абмежаваў уладу вялікага князя, дазваляючы „гаспадарскай радзе“ актыўны ўдзел у замежнай і ўнутранай політыцы ўраду. Абраньне на пасад вялікага князя Аляксандра і атрыманьне магнатамі як-бы „арыстократычнай констытуцыі“ было вялікай перамогай з боку магнатаў—прыхільнікаў дзяржаўнае незалежнасьці літоўска-баярскага княства. Аднак распачатая вайна з Масквой прымусіла зьвярнуцца да палякаў за дапамогай. Была падпісана новая унітарная ўмова (1499); пры гэтым новая вунія прызнавала за ліцьвінамі права на самастойны дзяржаўны лад. Літва становілася да Польшчы ў тым самым праўным адносіны, у якіх яна павінна была знаходзіцца паводле унітарных умоў 1413 і 1432 г. г.

Вунія 1501 году. У часе ваенных дзеяньняў з Масквой памёр кароль Альбрэхт. Ліцьвіны паднялі пытаньне аб запрашэньні вялікага князя Аляксандра на польскі трон. Палякі выкарысталі цяжкае становішча ліцьвінаў і запрапанавалі новыя вельмі цяжкія для ліцьвінаў умовы вуніі. Паводле вуніі Літва і Польшча злучаюцца ў адну дзяржаву з адным каралём, абраным на агульным польска-літоўскім сойме, з адною монэтаю, але рознымі судамі і пасадамі. Вунія 1501 году прызнавала абавязальную сілу за ранейшымі ўмовамі і абавязвала абедзьве дзяржавы быць неразлучнымі як у шчасьці так і ў няшчасьці.

Умовы вуніі, завязанай у Мельніку, былі для літоўскай арыстократыі страшэнна нявыгоднымі, але ліцьвіны былі прымушаны яе падпісаць. Ліцьвіны мала выйгралі ад вуніі. Палякі слаба памагалі ліцьвінам у іх барацьбе з Масквой. Вунія фактычна ня была ажыццёўлена. У 1506 годзе памёр вялікі янізь Аляксандар. Ліцьвіны адмовіліся ехаць на агульны літоўска-польскі сойм, а на ўласным сойме „аднойстойною волею“ абралі вялікага князя Жыгімонта (1506—1547), брата нябожчыка вялікага князя. Палякі моўчкі зрабілі тое самае ў сябе. Пытаньне аб вуніі пакуль-што не паднімалася, хаця адна з умоў вуніі 1501 г. была ажыццёўлена: Літва і Польшча мелі аднаго караля.

Д). Заменная політыка Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XV і першай палове XVI стагоддзя.

Літва і Масква. Адначасна з утварэньнем Літоўска-Беларускае дзяржавы ўтваралася і ўмацоўвалася Маскоўская дзяржава, якая вырасла з маленькага ўдзельнага княства і займала вельмі выгоднае географічнае палажэньне. Маскоўскае княства павялічвалася гэтак-жа шпарка, як і суседняе з ім Літоўска-Беларускае княства. Масква ў канцы XV ст. аб'яднала вакол сябе ўсю Вялікаросію. Падлегласьць Маскве паасобных краін замацоўвалася прызначаньнем з боку пасяленьня маскоўскае адміністрацыі. Вярхі грамадзянства, якія не асабліва імкнуліся ўзалежніць сябе ад Масквы і баранілі сваю фэадальную самастойнасьць, часта пазбаўляліся сваёй маемасьці і прымушаліся высяляцца на тэрыторыю Маскоўскае дзяржавы. Маскоўскае княства будавалася на прынцыпе цэнтралізацыі, гэта значна на прынцыпе процілежным таму, на якім будавалася Літоўска-Беларуская дзяржава.

Масква і літоўска-беларускія князі. Суседства Літвы з сільнай Масквой спрыяла політычным плянам літоўска-беларускіх князёў. Яны шукалі ў маскоўскага князя дапамогі і знаходзілі ў Маскве ласкавы прыём, атрымлівалі там зямельныя фундацыі. Тое, што літоўска-беларускія князі зьвярталіся за дапамогаю да Масквы, давала повад Маскоўскаму вялікаму князю ўмешвацца у ўнутраныя адносіны Літоўска-Беларускай дзяржавы. Пабочны ўдзел Масквы у ўмове князёў 1481 году не падлягае сумненьню. Падтрымліваючы ўдзельных князёў і ўмешваючыся ва ўнутраныя справы княства нібы-то з мэтай абароны рускай нацыянальнасьці і праваслаўнай веры, Масква ўвесь час шукала поваду, каб захапіць беларускія краіны, праз якія ішоў гандлёвы шлях да Бальтыцкага мора, гэтак канечна патрэбнага для Масквы. Працяжная барацьба Масквы з Літвой за Беларусь—гэта барацьба за берагі Бальтыцкага мора. Літоўска-беларускія князі спадзяваліся ў саюзе з Масквой захаваць свае ўдзельныя княжэньні. З гэтай мэтай яны паддаваліся пад уладу Масквы. Князі Баратынскія, Вяземскія, Белеўскія, Мезецкія ў пэрыод 1487—1493 здрадзілі Літве, перайшоўшы на старану Масквы, якая з гэтага моманту глядзела на ўладаньні паддаўшыхся ёй князёў, як на айчыну маскоўскага князя.

Літва і фэадальныя князі ў Вялікаросіі. Рост Маскоўскага княства прычыніўся да загубы фэадальна-ўдзельнага ладу. Гандлёвая арыстократыя Ноўгараду і ўдзельныя князі шукалі ў Літве дапамогі супроць цэнтралістычнае політыкі Маскоўскага князя. Панёсшыя няўдачу ў сваіх плянах, удзельныя князі знаходзілі сабе прытул пры двары вялікага князя, які ласкава спатыкаў усіх уцекачоў і надзяляў іх зямельнымі фундацыямі. Асабліва значным быў пацяг на Літву з боку ўдзельных князёў ў эпоху тэрору Іванна IV.

Літва і Ноўгарад. Паміж Ноўгарадам і Літвой былі даўнейшыя гандлёвыя сувязі. Літоўска-беларускае купецтва старалася праз Ноўгарад падтрымліваць беспасярэднія гандлёвыя зносіны з нямецкімі купцамі, памінаючы Закон, які займаў вусьце Нёману і З. Дзьвіны. Літоўскія

вялікія князі не маглі дапусьціць залежнасьці Ноўгараду ад Масквы і ня раз прабавалі захапіць яго. У 1444 годзе вялікі князь Казімір прабаваў заняць Ноўгарад. Васіль Васілевіч зьвярнуўся за дапамогай да татар, якія спустошылі Смаленскую зямлю. Казімір быў прымушаны выйсьці з Ноўгарадзкай зямлі. Паходы на Ноўгарад Васіля Цёмнага (1441—1456), у часе якіх на Ноўгарад накладвалася значная контрыбуцыя, прымусілі ноўгарадцаў зьвярнуцца за дапамогай да Літвы. У 1457 годзе былі пасланы ў Кракаў паслы для перагавораў а падданстве. Цэнтралістычная аб'яднаўчая політыка Івана III (1462—1505) прымусіла ноўгарадзкую арыстократыю зьвярнуцца за дапамогай да Літвы. На гэты раз умова адбылася. Вялікі князь абяцаў бараніць ноўгарадцаў ад маскоўскага князя, а Ноўгарад далучаў да Літвы. Яму была пакінута ўнутраная аўтаномія і незачэпнасць прыватнага права. Вялікакняскі намесьнік павінен быў быць прыватнаправавым. У Ноўгарадзкай зямлі забараняецца будаваць касьцёлы і прымушаць прымаць каталіцызм. Казімір паслаў у Ноўгарад намесьнікам Міхайла Амелькавіча, будучага ўдзельніка змовы 1481 г. Саюз Літвы і Ноўгараду ня даў апошняму пажаданых рэзультатаў. Літва не магла даць ніякай рэальнай дапамогі ў барацьбе Ноўгараду з Масквою. Гэты саюз толькі прысьпяшыў захват Ноўгараду Маскоўскім князем (1470).

Літва і Масква. Літоўскія князі з таго моманту, як распачаўся рост Маскоўскага княства, адносіліся да яго з пэўным падазрэннем. Казімір у далейшым цягу праводзіў політыку Ягайлы і Вітаўта. Рост Масквы быў занадта небяспечным для Літоўскага Вялікага Княства і пагражаў еднасьці і цэласьці дзяржавы. Ужо ў 1445 годзе Казімір пасля няўдачнага Ноўгарадзкага паходу адправіўся на Маскву. У бітве з маскоўскім войскам Казімір быў разьбіты і павінен быў вярнуцца дамоў. У 1449 годзе абодва суседзі завязалі мірную ўмову і абавязаліся мець супольных ворагаў і прыяцеляў і жыць у згодзе. Абодва бакі выпайнілі гэтае ўмову. Сілы Масквы і Літвы покуль што ўраўнаважваліся. Іван III да самой сьмерці Казіміра не распачынаў вайны супроць Літвы. Аднак пытаньне а Беларусі становіцца чарговым пытаньнем замежнай політыкі Масквы з часоў Івана III. Масква пачынае выяўляць прэтэнзыі на Кіеў, Полацк, Віцебск, як на „звычайную працаўдзяльную“. Гэта нацыяналістычная ідэя ідэя будавалася на матар'яльным фундаманце. Маскве патрэбны былі гандлёвыя шляхі на захад. Гэта выклікала барацьбу паміж Масквой і Літвой. Іван III ў саюзе з крымскім ханам Менглі-Гірэем напэўна на Літву (1493). Былі захоплены гарады: Мцэнск, Хлечня і Рагачоў. У 1494 годзе былі захоплены Вязьма, Дарагабуж. Літва была прымушана пайсьці на згоду з Масквой. Паводле дагавору да Масквы адыходзілі ўладаньні пагранічных Чарнігава-Северскіх князёў: Новасільскіх, Адоеўскіх, Варатынскіх, Вяземскіх, Пярэмышльскіх, Белеўскіх. Каб утрымаць мір, дачка Івана III павінна была выйсці замуж за вялікага князя Аляксандра, але гэта не наладжвала дабрасуседзкіх адносін; хутчэй наадварот, гэта давала повед умяшаньня ў унутраныя справы з прычыны нібы та прымушаньня вялікай княгіні Галены да каталіцызму, хаця ў рэчавістасьці гэткага прымусу ня было. Апрача гэтага ліцьвіны не прызнавалі новага тытулу вялікага князя „Усяе Русі“.

Другая вайна (1501—1504). У 1500 годзе перайшлі на службу ў Маскву шэраг князёў—патомкаў выхадцаў з Масквы. Гэта былі: князь Сымон Іванавіч Бельскі, князь В. І. Шамячын, князь С. І. Мажайскі, якія паддаліся з гарадамі: Рыльскам, Ноўгарад-Северскам, Чарнігам, Старадубам, Гомелем, Любечам. Уся Чарнігава-Северская зямля паддалася Маскве. Распачынаецца вайна. Казанскія татары былі на баку Масквы. Войска заняло Серпейск, Мцэнск, Масальск, Бранск. 14-га ліпеня літоўскае войска на рэчцы Ведрошы каля Дарагабужу пад верхаводствам князя Астрожскага было ўшчэнт разьбіта, а 14-га

лістапада была разьбіта пад Мсьціслаўлем другая армія літоўская. Нарэшце Менглі-Гірэй утаргнуўся ў межы Вялікага Княства з поўдня. Тагды магiстар Лівонскага Закону Плетэнбэрг, баючыся найсьця маскоўскіх войск, завязаў саюз з Літвой. Але гэта не палепшыла замежнага становішча Літвы. І Польшча, насупроць умовы 1501 году, не давала ніякай дапамогі. Пры такіх умовах Літва была прымушана завязаць мір з Масквой (25-га сакавіка 1503 г.) Масква атрымала тэрыторыю верхняй Акі і часць Чарнігава-Северскай зямлі з гарадамі: Чарнігаў, Старадуб, Пуціўль, Рыльск, Ноўгарад-Северск, Гомель і інш. Ад Смаленскай і Віцебскай земляў былі адцягнуты Дарагабуж, Белы, Тарапец. Усяго адыйшло 19 гарадоў, 70 валасьцёў, 22 гарадзішчы і 13 сёл. Гэтак пачаўся падзел Беларусі.

Трэцяя вайна з Масквою (1507—1508). Калі маскоўскі пасад заняў Васіль III (1505—1533), вялікі князь Аляксандар паслаў пасольства, патрабуючы вярнуць адданыя Маскве гарады. Маскоўскі князь адказаў на гэта тым, што „он чужіх волостей не держит, а держит свои“. У 1506 годзе памёр вялікі князь Аляксандар. Зараз-жа Васіль III напісаў сваёй сястры Галене ліст, у якім раіў, каб яна пераканала біскупаў, радных паноў і земскіх людзей „что бы похотелі его государству служить“, абяцаючы пры гэтым захаваць каталіцкую веру. Галена адказала, што ў Літве абіраецца Жыгімонт Казіміравіч. Новы вялікі князь, знайшоўшы сабе саюзніка ў асобе новага крымскага хана—Менглі-Гірэя, які быў не здаволены з паходу Маскоўскага князя на казанскіх татар, а гэтак сама другога саюзніка ў асобе Лівонскага Магістра,—са згоды сойму, быўшага ў Вільні, адправіў паслоў, патрабуючы каб Маскоўскі князь вярнуў забраныя Іванам III гарады. Васіль III адказаў, што ён трымае толькі тых „которыми его благославил сам бог і наш покойный родитель“. Васіль выказваў пажаданьне падтрымліваць згоду з Літвой, але так, як гэта яму будзе выгодна. Распачатыя перагаворы былі спынены і ў канцы красавіка маскоўскае войска было ў межах Літвы. Жыгімонт I памыліўся ў сваіх саюзніках. Крым і Лівонія не падалі яму ніякай дапамогі. Васіль III знайшоў саюзніка ў асобе князя Міхайла Васільевіча Глінскага, які займаў выдатнае месца пры двары нябожчыка князя. Глінскі стаяў на чале беларускай партыі, варажай ліцьвінам. Пры Жыгімонце I становішча яго пагоршала. Літоўская партыя зноў умацавалася. Князь Глінскі ўтраціў свой уплыў пры двары. Глінскі, выехаўшы ў свой маёнтак, распачаў перапіску з маскоўскім князем. Спадзяючыся на дапамогу апошняга, князь Глінскі падняў паўстаньне, маючы на ўвазе ўтварэньне новае Беларускае дзяржавы. Паўстаньне закончылася няўдачай. Беларуская шляхта засталася вернай Жыгімонту I. Тады Глінскі перайшоў на старану Масквы і пачаў спусташаць Літоўскія землі. Бачачы бяскутэчнасьць барацьбы, Жыгімонт I завязаў 19-га верасьня 1508 году мір з Васілём III. Масква і Літва заставаліся пры сваіх ранейшых уладаньнях.

Чацьвертая вайна з Масквою (1512—1522). Ня глядзячы на перамір'е, абодва бакі рыхтаваліся да вайны. У 1512 годзе маскоўскае войска ўтаргаецца ў Беларусь. Цэнтрам ваенных дзеяньняў зьяўляецца Смаленск, як ключ да шляху к Бальтыцкаму мору. 30 ліпеня 1514 г. маскоўскае войска заняло Смаленск. Пасьля Смаленску былі захоплены Мсьціслаўль, Крычаў і Дуброў'е. Галоўныя ваенныя сілы Масквы пасоўваліся ў кірунку Воршы і Барысава пад верхаводствам Міхайлы Глінскага. Недалёка ад Воршы сустрэліся маскоўскае і літоўскае войскі. Князь Глінскі распачаў перагаворы з Жыгімонтам I і хацеў перайсьці на яго бок, але яго ўцечка не ўдалася. 8-га верасьня 1514 г. адбылася крываваая бойка. На гэты раз маскоўскае войска было разьбіта літоўскім гэтманам князем К. Астрожскім. Гэта спыніла далейшы рух Масквы ў глыб Беларусі, але не магло вярнуць Літве захопленых Масквою гарадоў. Дапамога Крымскага хана Махмэт-Гірэя не дала

ніякай карысьці з тае прычыны, што ён быў разбіты недалёка ад Тулы князьмі Адоеўскім і Варатынскім. У літоўска-маскоўскія адносіны ўмяшаўся гэрманскі імператар Максіміліян I, які прыслаў у Маскву ў якасьці пасла Гэрбэрштэйна. Пасрэдніцтва гэта закончылася нічым з тае прычыны, што Васіль III не хацеў аддаваць Смаленску. Вайна зноў распачалася. Уся Беларусь ад Смаленску да Вільні была спустошана. Жыгімонт I зьвярнуўся ўзноў за пасрэдніцтвам да Кароля V. У 1522 годзе было завязана перамір'е на пяць год. Смаленск заставаўся за Масквою. У 1526 годзе перамір'е было працягнута яшчэ на пяць год.

Пятая вайна (1534—1537). У 1533 годзе па сьмерці Васілія III зноў распачалася вайна, якая цягнулася каля чатырох год. Ліцьвіны спадзяваліся выкарастаць партыйную барацьбу ў Маскве і захапіць Смаленск. Ім удалося толькі захапіць Гомель і Старадуб, але маскоўскае войска 27 лютага 1537 году разбіла літоўскае войска каля Себежу. Жыгімонт адправіў пасольства ў Маскву 25 сакавіка 1537 г. быў завязан мір на пяць год. Абодва бакі засталіся ў даваенным становішчы.

Літва і татары. На паўднёвай граніцы Літоўска-Беларуская дзяржава суседзіла з татарамі. З распадам Залатой Горды і ўтварэньнем Крымскага ханства паўднёвая граніца часта пераносіла набегі з боку Крымскіх татар. Асабліва цяжкімі для Літоўска-Беларускае дзяржавы былі наезды Мэнглі-Гірэя, пачынаючы з 1482 году. Апошні захапіў Кіеў і спаліў яго. Уся Украіна была спустошана. Граніцы дзяржавы пасунуліся значна на поўнач. Крымскі князь быў верным саюзьнікам Івана III і ў сваіх дзеяньнях кіраваўся радай апошняга. Кіеўшчына, Валыншчына і Падолье падлягалі спусташэньням ад татар. Насяленьне разьбягалася. Мясцовасьці з надзвычай уродлівай глебай фактычна былі выкрэсьлены з межаў дзяржавы. Урад ня меў сілы арганізаваць абарону граніц. Татары цэлымі грамадамі забіралі палонных і прадавалі іх на рынках Усходу. Рускія рабы паяўляліся нават на рынках Флёрэнтцы. Каб адкупіцца ад гэтых руйнуючых наездаў, вялікі князь выплачваў хану „дані і выезды“, траціў вялікія грошы на прыём інагородных ханскіх паслоў. З 1511 г. літоўскі князь выплачвае татарам што год тры тысячы коп літоўскіх грошай. Вялікі князь стаў формальным татарскім даньнікам. Ня гледзячы на акуратную выплату дані і пры наступніку Мэнглі-Гірэя — Махмэце-Гірэю літоўска-татарскія адносіны ўвесь час заставаліся напружанымі.

Е). Нацыянальны склад Літоўска-Беларускай дзяржавы.

Беларусы і ліцьвіны. Склад насяленьня вялікага княства Літоўскага з нацыянальнага боку адзначаўся вялікай рознастайнасьцю. З далучэньнем да ўласна Літвы беларускіх і ўкраінскіх зямель, літоўская нацыянальнасьць у дзяржаве складала значную меншасьць і распылялася ў масе славянскага насяленьня. Юрыдычнае становішча абедзьвюх нацыянальнасьцей было далёка не аднолькавым. Літоўскія і беларуска-ўкраінскія земляўласнікі аж да прывілею 2-га мая 1147 году ня былі роўнапраўны. Прывілей 1447 году ўраўняў у правах літоўскую і беларуска-ўкраінскую шляхту, але захаваў канфэсыянальны артыкул, якім істотна абмяжоўваліся політычныя правы беларуска-ўкраінскіх земляўласнікаў.

Паляні. Палякі былі прышлай нацыянальнасьцю і ў агульнай масе насяленьня складалі мізэрную меншасьць. Найбольшай полэнізацыі падлягала Падляшша. Літоўскія нацыяналістыя баяліся эміграцыі ў Літву іншых нацыянальнасьцей і патрабавалі ад сваіх вялікіх князёў адпаведных гарантый. Артыкулы прывілеяў 1447 і 1492 г. г., увайшоўшыя ў Статут 1529 г. і забараняўшыя раздаваньне абвязкаў і зямель ня тубыльцам, былі пакіраваны супроць палякаў. Вельмі значны процант польскіх выходцаў давала каталіцкае духавенства.

Вялічарасійцы. Паяўленьне вялікарасійцаў у Літве зьвязана з умацаваньнем улады маскоўскіх цароў і іх супроць-феодальнай палітыкай. Пакрыўджаньня і незадаволенія феодалы-князі ўцякалі ў Літву і знаходзілі тут сабе прыпынак. Асабліва быў значны наплыў эмігрантаў-феодалаў у эпоху Лівонскае вайны, калі тэрор Івана Грознага прымушаў значную колькасць феодальных князёў і баяр пакідаць родную зямлю. Гэтыя вялікарасійскія феодальныя элементы расплыліся ў моры Беларуска-ўкраінскай шляхты, падлягаючы культурнаму ўплыву апошняй. У часе Лівонскай вайны і акупацыі Беларусі асела тут значная колькасць вялікарасійцаў, атрымаўшых зямельныя фундацыі ад Івана Грознага. З выходам маскоўскіх войск былі прымушаны выйсці і новыя зямляўласнікі, але пэўная часць вялікарасійцаў усё-ж-ткі засталася.

Жыды. Жыды гэтак сама нацыянальнасьць прышлая. Паяўленьне іх у Літве трэба аднесці да XIV ст. Жыды прышлі з Нямецчыны праз Польшчу. Галоўным рухоўнікам жыдоўскай эміграцыі зьяўляўся гандлёвы капітал, які прымушаў іх пасоўвацца на ўсход па сьв. рыя продукты для эўропэйскага рынку. Жыды аселі перш-наперш у гарадох: Бярэсці, Троках, Горадні. Вялікія князі, адчуваючы патрэбу ў прышлым жыдоўскім капітале, выдалі жыдоўскім грамадам прывілеі, якія вызначалі іх праўнае палажэньне ў Літоўска-Беларускай дзяржаве. У 1388 годзе ад Вітаўта атрымалі прывілей Троцкія і Бярэсцейскія жыды, а ў 1389—Горадзенскія. Пры вялікім князі Аляксандры Казіміравічы адбыўся грандыёзны жыдоўскі пагром, які прымусіў Жыгімонта I выдаць жыдом пацьвярджальныя прывілеі ў 1507—1514 г. г., знайшоўшыя адбітак і ў Статуце 1529 году. Жыды займалі ўпрывіліёванае становішча. Складаючы паасобны стан, высабнены ад літоўскай і беларускай нацыянальнасьцяў, жыды мелі шэраг правоў і вольнасьцяў. Незачэпнасьць асобы жыда забесьпячаецца тым, што за забойства жыда хрысьціянін падлягае пакараньню, а яго маемасьць конфіскуецца. У выпадку забойства жыда, калі маецца падазрэньне, а няма сьведка, гаспадар выступаў абаронцам жыда. За забойства хрысьціяніна жыд падлягае кары сьмерці. „Облічэніе“ жыда в „забітці дзітці хрысьціянскіе“ павінна быць даведзена шасьцю сьведкамі: трыма з хрысьціян і трыма з жыдоў. Жыды мелі права ўладаць рухомай і нярухомай маемасьцю, маглі свабодна наладжваць свае набажэнствы. Зборы жыдоў абаронены законам ад нападаў з боку хрысьціян. Жыды мелі права займацца гандлем бяз усякіх агранічэньняў.

Татары. Татарскі элемент паяўляецца ў Літве з часоў няўдачнае бойкі Вітаўта на р. Ворскле. Вялікакняскія прывілеі вызначылі праўнае і павіннасьцевае палажэньне татар. Усе паасобныя прывілеі былі аб'яднаны ў прывілей Жыгімонта II Аўгуста (1568). Татары мелі права ўладаць зямлёю і адбываць ваенную службу, ня мелі права займаць адміністрацыйныя і судовыя абавязкі, ня прымалі ўдзелу ў сэйміковых нарадах, ня мелі права мець хрысьціянскіх падданных.

Немцы. Немцы паяўляюцца на тэрыторыі Беларусі з XIII в., калі пасья заснаваньня Рыгі былі завязаны простыя гандлёвыя зносіны з Віцебскам і Смаленскам. З утварэньнем Літоўска-Беларускае дзяржавы і ўпадкам Тэўтонскага закону нямецкія каляністыя асядалі ў гарадох, дзе займаліся гандлем і рамёсламі, а гэтак сама станавіліся арандатарамі гаспадарскіх лесных добр і падрадчыкамі па іх распрацоўцы. Нямецкі элемент быў нязначны і да паловы XIV ст. ён не рабіў на шляхецкі стан ніякага культурнага ўплыву.

Ж). Краінныя констытуцыі.

Апублікаваньне прывілеяў. Беларускія і ўкраінскія землі, уваходзіўшыя ў склад Літоўска-Беларускай дзяржавы, атрымалі ад вялікіх князёў прывілеі, якія астаўлялі за краінамі іх унутраную аўтаномію і

вызначалі адносіны краін да цэнтральнае ўлады, што распараджалася формальным суверэнітэтам над усімі краінамі дзяржавы. Прывілеі ў той-жа час ахоўвалі мясцовае права. Публікацыя прывілеяў злучана з знішчэньнем палітычнага фэодалізму праз Вітаўта. Нацыянальна-палітычная барацьба пры Казіміру прымушала яго выдаваць пацьвярдзальныя прывілеі, якія не аднокраць пацьвярджаліся аж да самое Люблінскае вуніі 1569 году.

Чатыры групы прывілеяў. Краінныя прывілеі дзеляцца на чатыры групы. Да першай прыналежаць прывілеі Полацкай, Віцебскай і Смаленскай зямель. Прывілеі Жмудзкай зямлі, Драгічынскага і Бельскага павету складаюць другую і трэцюю групу. Да чацьвертай трэба аднесці прывілеі Кіеўскай і Валынскай зямель.

Прывілеі першай групы. Прывілеі Полацкай і Віцебскай зямель амаль-што тыя самыя як па свайму зьместу, гэтак і па аб'ёму тых праў, якія надаюцца зямлям. Прывілеі Смаленскай зямлі значна вужэй па свайму зьместу. Пацьвярдзальныя прывілеі былі выданы тром беларускім зямлям па просьбе насяленьня ўсіх паасобных зямель. Беларускія краінныя прывілеі бароняць правы ўсяго насяленьня. Яны носяць усестанавы характар. Найвышэйшым кіраўніком усёй зямлі зьяўляецца ўсестанавы краінны збор. На ім прысутнічаюць духоўная і сьвецкая арыстократыя, дробныя земляўласьнікі, чорныя людзі і ўсё пасольства. Склад краіннага збору аднакі ва ўсіх землях. Ён дэмокрытычны. Станавасць покуль-што к пачатку XVI веку, к моманту выдачы прывілеяў, яшчэ не пранікла глыбока ў нетры грамадзянства. Ад імя ўсёй зямлі краінны збор мае права зварачацца з просьбай да вялікага князя. Віцебскі і Полацкі краінныя зборы маюць права абіраць кандыдатаў на пасаду ваяводы, які павінен быць зацьверджан самім гаспадаром. Апошні абавязан ухіліць ваяводу з пасады, калі яго „обмовят“ перад гаспадаром. У Смаленскай зямлі ваявода назначаецца па волі гаспадара, але ўсё провінцыяльнае кіраўніцтва знаходзілася ў руках тубыльчага баярства — „по старому“. Гэта ахоўвала краіны ад наплыву чужаземцаў. Прадстаўнікам усёй зямлі зьяўляўся князь. У яго адсутнасцы функцыі вялікага князя выпайваюць ваяводы, якія кіруюць судовымі справамі і абавязаны ў сваіх судовых пастановах меркавацца мясцовым правам. Суд адбываецца на месцы. Не дазваляецца выклікаць на суд гаспадара ў Літву. На судзе ваяводы ў Віцебскай зямлі прысутнічаюць князі, баяры і мяшчане, „досмотревшы с которыми“ ваявода выносіць судовую пастанову. У Смаленскай зямлі ваявода судзіць з „окольнічымі і іншымі вярнікамі“. Усе гэтыя прысутныя на судзе асобы зьяўляюцца абаронцамі мясцовага права і звычайу. Краінныя прывілеі забесьпячаюць насяленьню асабовую незачэпнасць. Справа павінна разглядацца „на явном суде хрыціанском“. Ніхто ня можа быць пазбаўлены маемасьці, як толькі па суду. Жонка і дзеці неадказны за праступленьні мужа і, наадварот, калі толькі яны самі ня былі паведамлены аб праступленьні і ня прымалі ў ім удзелу. Жыхары зямлі маюць права выязджаць у Літву (Віцебская), і „куды хто хочет без кождое зачепкі“ (Полацкая). Выезд павінен быць яўны, а ня тайны. Выязджаючы грамадзянін мае права распараджацца сваёй маемасьцю, як яму даспадобы. Гаспадар ня можа „вступатіся“ у зробленыя распараджэньні. Віцебскі, Полацкі і Смаленскі краінныя прывілеі забесьпячаюць насяленьню права свабоднага распараджэньня сваёй маемасьцю. Вымарачныя маемасьці „безадшчына“ і „отмершчына“ зусім не спадаюць на гаспадара (Полацкая і Віцебская). Па сьмерці мужаў, удоў нельга па няволі выдаваць замуж. Запісаная мужам маемасьць застаецца ў распараджэньні ўдавы нават у тым выпадку, калі яна выходзіць зноў замуж. Краінныя прывілеі забесьпячалі насяленьню старадаўнае працэсуальнае права, гандлёвы суд, асобу і маемасьць ад уціску мясцовай адміністрацыі і вызначалі абавязкі нася-

леньня па адбываньню дзяржаўных падаткаў. Прывілеі пацьвярджалі правы царквы і духавенства і замацоувалі паасобныя грамадзянскае і крымінальнае права. Краінныя прывілеі разглядаюць воласьць-землю, як асобную часць у дзяржаве, зьвязаную публічна праўнымі адносінамі з літоўскімі вялікімі князьмі, якія абяцаюць не раздаваць нікому валасьцей і гарадоў па прыватнаму праву. Краінныя прывілеі сьведчаць аб актыўным палітычным жыцьці беларускіх краін. Крыніцы высьвятляюць існаваньне краінных збораў у Полацку, Віцебску, Смаленску. Склад гэтых збораў далёка не аднолькавы, але веча заўсёды выступала, як верхаводца зямлі. На краінных зборах заўважаецца партыйная барацьба „лучшых і меншых людзей“. Фактычна адносіны паміж гэтымі двума элемэнтамі былі наступныя: „меншые люди меж себе раду чинят, а старшие науку дают“. Часамі партыйная барацьба вымагала ўмяшаньня ўлады. Толькі партыйнай барацьбой можна вытлумачыць тое, што ў Полацк была паслана ў 1456 годзе грамата з запатрабаваньнем, каб мясцовыя баяры, мяшчане, шляхта і ўсё пасольства былі паміж сабою „в раде, а дела бы наши городские вершили все с общего согласия“. Асабліва была значна партыйная барацьба ў Смаленску ў палове XV ст. у момант эспаратыйнага руху, ахапіўшага Беларускай землі. Яшчэ ў XVI ст. „Полоцк по старому справовал, як великий Новгород і Псков“.

Прывілеі другой групы. Жмудзкі краінны прывілей, пацьверджаны вялікім князем Аляксандрам 14-га жніўня 1492 году, замацоўваў усе правы і звычай, наданыя Жмудзі Вітаўтам і вялікім князем Казімірам, вызначаў Жмудзь у складзе вялікага княства, як тэрыторыю, далучаную да дзяржавы не „през меч, альбо через валкі, але з добрею волей“, дараваў зямлі права выбіраць старасту, абяцаў ад імя гаспадара не пасылаць дзецкіх за межы Жмудзі, забесьпячаў асабовую незачэпнасьць, вызначаў станавыя правы і вольнасьці, бараніў насяленьне ад надужыцьцяў з боку органаў мясцовай адміністрацыі, бараняючы цівуном браць „посулы“, даваў дакладныя пастановы адносна дзяржаўных падаткаў і натуральных павіннасьцяў насяленьня, замацоўваў за насяленьнем права займацца ляснымі і рэчнымі промысламі, вызначаў маемасныя правы насяленьня і нормы крымінальнага права.

Прывілеі трэцяй групы. Прывілеі, выданыя вялікім князем Аляксандрам Бельскай шляхце ў 1501 годзе і Дарагіцкай шляхце ў 1516 годзе, маюць выключна станавы характар. Прывілей замацаваў за шляхцатаю права карыстацца польскім правам, устанавіў аднадзенную для сялян паншчыну і чатыры талакі на год з аднае валокі. Рэгуляваў права выхаду сялян шляхам выплаты паўкапы грошай з кожнай валокі, вызначыў велічыню грашовага штрафу, што выплачваецца памешчыкам, якія далі сялянам больш лёгкія ўмовы з мэтай прыцягнуць апошніх на зямлю, уводзіў мясцовае самасправаваньне паводле польскага права, вызначыў характар натуральных павіннасьцяў, падаўшых на шляхецкую масу, урэгуляваў грамадзянскія праўныя адносіны, бараніў крымінальнымі карамі нярухомасьць земляўласнікаў, вызначыў велічыню падаткаў і судовых штрафаў, паступаючых у распараджэньне судовых органаў. Дарагавіцкі прывілей зьмяшчае ў сабе ўрачыстую дэкларацыю вялікага князя аб распаўсюджаньні на ўсю Дарагіцкую землю польскага права з ліквідацыяй старых судовых парадкаў. Апошні прывілей, падготовіўшы далучэньне Дарагіцкай зямлі да Польшчы, вельмі аднабок і па свайму зьместу, і яго можна толькі з вялікімі агранічэньнямі аднесці да гэтак званых краінных прывілеяў.

Прывілеі чацьвертай групы. Кіеўскі і Валынскі прывілеі, пацьверджаныя Жыгімонтам I па просьбе ўсяе мясцовае земляўласніцкае клясы, пранікнуты такім самым станавым пачаткам, які яшчэ ў гэты час не адчуваецца ў беларускіх прывілеях. Зямля прадстаўлена толькі ў асобе шляхецкага стану. Кіеўскі прывілей пацьвярджае права шляхты

на выключнае кіраваньне валасьцямі, а гэтак сама і ўсе мясцовыя правы і звычаі, наданыя ранейшымі вялікімі князьмі; забесьпячае асабовую незачэпнасьць і індывідуальную адказнасьць за праступленьні; дае шляхце права часовага выезду заганіцу, зроўнівае кіеўскую шляхту з літоўскаю ва ўсіх правах і абавязках, вызначае грашовыя падаткі і натуральныя павіннасьці, забараняе свабодны пераход сялян з гаспадарскіх зямель на прыватна-ўласьніцкія і, наадварот, звальнае ўласьніцкіх сялян, жывучых у гарадох, ад мясцовай юрысдыкцыі і гарадзкіх налагаў, забесьпячае царкве неўмяшаньне ў царкоўныя справы. Валынскі прывілей пацьвярджае ўсе правы і вольнасьці, якімі ўжо карысталася Валынская зямля, вызначае станавыя правы шляхты, забесьпячае асабовую незачэпнасьць, бароніць насяленьне ад самаўпраўства мясцовае адміністрацыі, вызначае процэсуальныя нормы, забараняе назначаць і зьбіраць новыя падаткі, вызначае склад і кампэтэнцыю старасьціцкага суду, зьмяшчае ў сабе некалькі пастаноў, датычных крымінальнага права.

3). Народная гаспадарка ў XV і першай палове XVI ст.

Паўднёвы гандаль. Заходнія Дзьвіна, Нёман і Зах. Буг злучалі Літоўска-Беларускую дзяржаву з рынкамі Захаду, у той час, як па Дняпры наладжваецца гандаль з Усходам. Паступовае ўмацаваньне таварамену з Захадам і зьмена ў структуры гаспадаркі апошняга адбіваліся на становішчы і разьвіцьці народнае гаспадаркі ў Літве-Беларусі. Паўднёвы гандаль, які меў гэтак вялізнае значэньне для эпохі Кіеўскае дзяржавы, спыніўся пасля таго, як татары захапілі Чарнаморскія стэпы. Гэты гандаль крыху ажывіўся ў палове XV веку, але пагромы Менглі-Гірэя рабілі немагчымым разьвіцьцё таварамену з Усходам. У XVI ст. гандаль зноў ажыўляецца, але для народнае гаспадаркі ён меў другараднае значэньне. Цэнтрам гандлю быў Кіеў для купцоў, прыежджаўшых з Пэрсый, Індыі, Арабіі, Сырыі. Адгэтуль усходнія тавары пакіроўваліся на Маскву, Пскоў, Ноўгарад і далей у Данію і ў Швэцыю. Літоўска-татарскія напружаньня адносіны ў значнай меры паралізавалі разьвіцьцё паўднёва-ўсходняга гандлю.

Гандаль з Ноўгарадам і Масквой. Літва ў працягу XV веку падтрымлівала гандлёвыя сувязі з Ноўгарадам. Ноўгарадзкія купцы прывозілі ў Вільню ўсходнія тавары і вывозілі адгэтуль сырэц. Дагавор 1431 году дазваляў прыежджаць ліцьвіном у Ноўгарад. Прызнаньне Ноўгарадам сувэрэнітэту Вялікага Княства Літоўскага павінна было зьвязаць Літву з Ноўгарадам яшчэ цясьней. Упадак Ноўгарадзкай незалежнасьці спыніў гандаль з Ноўгарадам. Уласныя гандлёвыя сувязі з Захадам рабілі лішнімі гандлёвыя зносіны з Ноўгарадам. Літоўска-Маскоўскія войны XV-га і першай паловы XVI ст. перашкаджалі разьвіцьцё правіловага таварамену паміж Літвой і Масквой. Для Масквы літоўскі рынак быў вельмі важны дзеля скупкі серабра. Вялікі адплыў апошняга з Літвы выклікаў забарону вывазу серабра ў Маскву. І маскоўскія купцы трымаліся ў адносінах да літоўскіх такіх-жа забарончых мер.

Гандаль з Захадам. Ня глядзячы на варожыя адносіны Літвы з Законам, апошні павінен быў даць Літве права свабоднага гандлю на сваёй тэрыторыі. Разгром 1410 году спрыяў разьвіцьцю таварамену з Захадам па Нёману. Яшчэ мацнейшымі сталі сувязі з Захадам пасля таго, як Гданск адыйшоў да Польшчы (1466). Адначасна з гэтым умацоўваецца таварамен па Дзьвіне дзеля таго, што агульны заняпад Закона прымушаў магістра моцна трымацца Літвы і Польшчы. К пачатку XVI ст. выясьнілася пераважнае значэньне заходняга і паўночна-заходняга гандлю. Літва вывозіла продукты свайго краю: мёд, воск, хутры, скуры. Запад адсылаў сукно, цукер, жалеза, селядцы, розныя

мэталічныя вырабы, каляніяльныя продукты. Літоўска-беларускі сырэц знаходзіў вялікі попыт на эўропэйскім рынку. Разьвіцьцё таварамену прыцягвала ў краіну вялікую колькасьць мэталічнае монэты. Паніжэньне каштоўнасьці грошай у першай палове XVI ст. і падвышэньне таварных цэн было skutкам ажыўленага таварамену з Захадам. Гэтыя самыя гандлёвыя сувязі прымушалі Літву і Беларусь трымацца саюзу з Польшчай, што падрыхтавала грунт для канчатковага аб'яднаньня Літвы з Польшчай. Гандлёвыя зносіны з Рыгаю высоувалі на першы плян пытаньне аб лёсе Лівоніі, якое ў другой палове XVI ст. стала супольным для Літвы і Польшчы.

Унутраны гандаль. Разьвіцьцё замежнага таварамену і распад натуральна-гаспадарчага ўкладу жыцьця дзяржавы спрыялі паяўленьню ўнутранага таварамену. Цэнтрамі ўнутранага гандлю былі гарады, атрымаўшыя магдэбурскае права. У іх бывалі штотыднёвыя таргі і наладжваліся кірмашы па некалькі раз у год—два або тры разы. Наданьне гарадам права складу і пабудова пастаялых двароў сьведчыць а таварамене ўнутры краіны. Гаспадарская дворная гаспадарка ўжо ў першай чвэрці XVI ст. знаходзіць збыт сваіх продуктаў на старане. І прыватныя земляўласнікі будавалі мястэчкі з таргамі і кірмашамі, хаця ў XV ст. гэтае зьявішча яшчэ ня было пашыраным. На праездных дарогах „гостінцах“ будаваліся карчмы, у якіх прадавалася хмельнае пітво. З мэтай разьвіцьця ўнутранага гандлю ўрад надаваў купцом палёгкі мытнага характару. Віленскія купцы былі звольнены ад выплаты ўнутраных мытных падаткаў. Гэта спрыяла абагачэньню віленскага купецтва. За Вільняй ішлі Бярэсьце, Коўна, Горадня. Павялічэньне мясцовых даходаў і велічыня „сэрэбнічын“, прыпадаўшае на той ці іншы горад, сьведчыць аб разьвіцьці ў ім унутранага гандлю, які аднак у XV і пачатку XVI ст. усё яшчэ быў нязначны. Перавага натуральнае гаспадаркі не магла ўтварыць унутранага рынку вялікай ёмасьці. Унутраны гандаль быў асабліва разьвітым у заходніх краінах, у раёне замежнага гандлю.

Сельская гаспадарка. Літва-Беларусь заставалася краінай сельскае гаспадаркі. Спачатку сельская гаспадарка мела на ўвазе здавальнэньне ўласных патрэбаў, але ў меру разьвіцьця замежнага гандлю гаспадарскія і прыватна-ўласніцкія сёлы пачалі вырабляць продукты, прызначаныя для ўнутранага і замежнага рынку. Пераход да такога гаспадаркі пацягнуў за сабою перамену і ў тэхніцы гаспадаркі. Пануючая пераложная сыстэма паступова замяняецца трохпольнай у заходніх дварох і ў Полацкай і Смаленскай землях. Пераход да новае тэхнікі зьвязан з ростам насяленьня. Сеялі жыта, ячмень, авёс. З разьвіцьцём сельскае гаспадаркі паншчына даходзіць да двух дзён на тыдзень. Велічыня панскае заворкі спачатку была нязначнай. Яна абслугоўвалася працаю „чэлядзі нявольнай“ і толькі ў другой чвэрці XVI ст. яна ўступае месца „цяглым людзям“, асноўнай рабочай сіле двара. Сельская гаспадарка ў XV ст. вялася пастарому. Канечнасьць падняцьця прадукцыйнасьці гаспадарскае сельскае гаспадаркі вымагала весьці гаспадарку больш рацыянальна. Пад уплывам гэтага ўрад з 1514 году пачаў выдаваць гаспадарчыя ўставы, маючы на ўвазе найбольш рацыянальнае наладжаньне на гаспадарскім двары сельскае гаспадаркі. Слабае разьвіцьцё грашовае гаспадаркі докуль-што не патрабавала пашырэння дворнай заворкі за кошт сялянства. Значная колькасьць зямлі знаходзілася ва ўладаньні сялян як, у гаспадарскіх, гэтак і прыватных уласніцкіх маёнтках. Слабае разьвіцьцё гадоўлі жывёлы сьведчыць аб адсталасьці сельскай гаспадаркі з тэхнічнага боку. У кожным маёнтку былі сенажаці і розныя даходныя крыніцы. Прамыслоўчы-сяляне эксплётавалі апошнія. Спецыялістыя-рамеснікі працавалі на гаспадарскі і прыватна-ўласніцкі двор, здавальняючы сваёй працаю яго патрэбы. Спецыялістыя дворныя слугі адбывалі пры дварэ роз-

ныя спецыяльныя службы. Вялікая колькасць лясоў і попыт на літоўска-беларускі лес заганідай прымушалі зварацаць асабліваю ўвагу на развіццё леснае гаспадаркі, але апошняя покуль што адзначалася такой-жа самай прымітыўнасцю.

Землеўладаньне. Натуральна-гаспадарчы ўклад дзяржавы асабліва праявіўся ў зямельнай політыцы вялікіх князёў. Буйныя магнаты і удзельныя князі ў зьвязку з шляхецкімі прывілеямі здабылі сабе права ўласнасьці на свае ўладаньні. У адносінах да гаспадара яны былі зьвязаны толькі абавязкам вайскавай павіннасьці. Буйнае землеўладаньне пашырылася ў заходніх краінах. Велічыню ўладаньяў можна вызначыць па колькасці коўнікаў, якіх выстаўлялі магнаты ў часе вайны: Гольшанскі—154, Радзівілы—621, Гаштольдз—461, Кезгайлы—768 і г. д. Гэта былі фэодалы, выходзіўшыя на вайну пад сваёй уласнай харугвай са сваімі коньнікамі. Побач з буйным землеўладаньнем разьвіваюцца сярэдняе і дробнае. Яно было ўмоўнага характару. Гэткія ўмоўныя наданьні называліся: „данінамі“, „помесьцем“, „держаніем“, „выслугою хлебакармленьня“, „жалованіем“, „пожівеніем“. Землі дарыліся „до волі і ласкі гаспадарскай“, „до жывота“, „до двух жывотов“. Уладальнік мог зьвярнуцца да гаспадара з просьбай замацаваць за ім землю на правах вечнасьці. Гэткія просьбы пачалі падавацца асабліва часта з канца XV ст. І прыватныя землеўласнікі раздавалі ад сябе ў часовае карыстаньне землі. Такія асобы, сядзеўшыя пад уладай буйнага ўласніка, былі зьвязаны ў адносінах да яго вайскавай службай. Сялянскае землекарыстаньне разьвівалася навальным парадкам праз прылажэньне сваёй працы да тых вялізных лесных абшараў, якія нікім ня былі заняты. Сялянскія зямельныя вучасткі былі рознай велічыні і называліся—дворышчамі, печышчамі, службамі. Гэткія землі былі большай часткай ўласнасьцю сямейнага або артэльнага колектыву, члены якога ў адносінах адзін да другога былі „сябрамі“, „дольнікамі“, „учаснікамі“, „братъей неделенной“, „суседамі“, „потужнікамі“. Формы старасьвецкага землекарыстанья захоўваліся незачэпна на гаспадарскіх землях. Перадача зямель у прыватныя ўладаньні незалежна ад умоў уладанья разрывала валасныя сувязі і адносіны, хаця формы землеўладанья заставаліся і ў гэтым выпадку бяз зьмены.

Гаспадарскі скарб. Даходы з гаспадарскіх маёнткаў складалі асноўную крыніцу скарбовых даходаў. Да паловы XV веку гаспадар меў права зьбіраць ордынарны падатак „серебшчыну“, але прывілеем 1447 году в. кн. Казімір адмовіўся ад яго. Мытныя падаткі з прычыны слабага развіцця ўнутранага гандлю былі нязначны. Раздаваньне зямель у вечнае і часовае карыстаньне памяншала даходы скарбу. Дзякуючы цяжкаму становішчу скарбу, вялікі князь аддаваў у заставу гаспадарскія маёнткі. З сялян усходніх краін паступалі падаткі натурай і грашмі. З сялян, сядзеўшых на чыныш, паступалі „осадныя пенезі“. У гарадох без магдэбурскага права на карысьць скарбу паступалі „прутовое, поворотное, мыто, мостовое, перевоз, бочечное, померное, вага, торговые пенезі, карчомныя пенезі“ і інш. Некаторыя з гэтых збораў аддаваліся ў арэнду. Мыта з прадаваных тавараў зьбіралі спецыяльныя мытнікі: саялічыя (з солі) і васкаўнічыя (з воску), часамі браўшыя гэтыя зборы ў арэнду або атрымліваўшыя іх „к верной руде“.

Жыды ў народнай гаспадарцы. Жыдоўства ў народнай гаспадарцы Беларусі іграла вялізную ролю. Жыдоўства выступала ў якасьці пасрэдкаў у замежным гандлі паміж Літвой-Беларуссю з аднаго боку і заходняй Эўропай з другога. Гандаль спрыяў нагромаджэньню ў руках жыдоў гандлёвага капіталу. Апошні вытвараў у жыдоўскіх грамадах клясавы падзел, аддаваў бедных у поўную эканамічную залежнасьць ад багатых членаў грамад. Дзякуючы нагромаджэньню гандлёвага капіталу, жыды становяцца дзяржаўцамі і арандатарамі. У XVI ст. ўсе арэнды мыт знаходзіліся ў руках жыдоў. Поступ нагромаджэньня

Шляхецкія прывілеі. Пачатак арганізацыі звязан з прывілеямі Ягайла (1387—1413). Абудвы прывілеі давалі літоўскаму каталіцкаму магнацтву права ўладаць і распараджацца нярухомаю маемасьцю, права выхаду замуж удовам, дочкам і сёстрам баяр свабодна бяз усякага прымусу або ўдзелу гаспадара. Прывілеі звальнялі і ад натуральных павіннасьцей за выключэньнем вайсковае службы і замковае павіннасьці: пабудовы новых замкаў і напавы старых, а гэтак сама пабудовы ваенных дарог. Прывілей 1413 г. пашыраў правы і вольнасьці польскае шляхты на католікаў землеўласнікаў, атрымаўшых ад палякаў „гэрбы і клейноты“ і прынятых у гэрбовыя брацтвы. Прывілей вызначаў вышэйшыя абавязкі паводле польскіх узораў, даючы права займаць апошнія толькі католікам. Прывілей устанаўляў соймы для на рады а дабрабыце і бясьпецы абедзвюх дзяржаў з правам удзелу паноў, пралатаў, і шляхты каралеўства Польскага і зямель літоўскіх. Прывілеі Жыгімонта Кейстутавіча (1432—1434) пашыралі свой уплыў і на ўласна беларускіх князёў, паноў і баяр, раўняючы іх у правах з асобамі каталіцкага веравызнаньня і давалі права браць ад ліцьвінаў тыя самыя гэрбы, якія яны атрымалі ад палякаў. Прывілей 1484 году забясьпечыў асабовую незачэпнасьць. Гаспадар абяцаў нікога не караць па тайнаму або яўнаму даносу, а толькі па суду, праведзенаму паводле мясцовых звычаяў. Прывілеі Казіміра Ягельлёнчыка ад 2-га мая 1447 году пашырылі ўсе правы польскае шляхты на ўсё шляхецтва як на літоўскае гэтак і на зямель-анэксаў. Прывілей звольніў шляхту ад выплаты штогоднай грашовай подаці (сярэбшыны), дазволіў выезд за граніцу, аддаваў у рукі ўласнікаў суд над падданымі, абавязваўся ня прымаць на свае землі прыватна-ўласніцкіх падданных, абяцаў раздаваць урады, дзяржаньні і ўладаньні толькі тубыльцам вялікага княства. Прывілеі 1492 і 1506 г.г. не далі шляхце ніякіх новых правоў за выключэньнем толькі артыкулу а непавышэньні людзей нізшага стану над шляхтай. Для азначэньня тэрміну шляхецтва ў XV ст. былі роўназначны байрын, зямані і шляхіці. Паступова тэрмін шляхта выцесьніў іншыя найменьні. Шляхецкія прывілеі высабнілі шляхту ад другіх грамадзкіх груп. Нявыразнасьць азначэньня, хто ўласна зьяўляецца праваздольным шляхціцам, выклікала на практыцы шмат непаразуменьняў. Адны незаконна карысталіся шляхецкімі правамі. Другія, наадварот, незаконна пазбаўляліся гэтых праў і распачыналі судовы працэс для ўзнаўленьня сваёй чэсьці.

Доводы і катэгорыі шляхецтва. Спрэчкі за прыналежнасьць да шляхецтва прымусілі сойм апублікаваць ухвалу 1522 году. Шляхецтва даводзілася пасьведчаньнем двух шляхціцаў пад прысягай у тым, што той, хто дабіваецца шляхецтва, ад прадзеда аднаго з імі роду і брат ім па крыві. Ухвала 1522 году дапушчае і аднаго сьведку. У гэтым выпадку і сам зацікаўлены ў узнаўленьні шляхецтва абавязан зладзіць адпаведную прысягу. Пры адсутнасьці сьведак, старадаўнасьць баярскае службы можна было давесьці адпаведнымі дакумэнтамі. Статут 1529 году дапушчае ў якасьці сьведак баяр-шляхты акалічных. Чужаземцы маглі апірацца на офіцыяльныя дакумэнтны, якія пацьвярджаюць іх шляхетнае паходжэньне. У 1528 годзе баяры-шляхта, абавязаныя адбываць вайсковую службу, былі перапісаны; пры гэтым адсылка на „попіс“ зьяўлялася падставай доваду шляхецкага паходжэньня для наступнага пакаленьня. Шляхецтва здабывалася паходжэньнем ад шляхетных бацькоў, наданьнем шляхецкае годнасьці праз вялікага князя за тыя ці іншыя заслугі, як самой асобы, гэтак заслугі яе братаў і сваякоў. Шляхецкі стан мог быць утрачаны дзеля розных прычын, азначаных законам. Каб больш выразна адмежаваць шляхціча ад простых людзей, гаспадарская ўстава 1529 году аблажыла баяр-слуг цяглымі службамі. Шляхецтва дзялілася на дзьве катэгорыі — вышэйшую і ніжэйшую. Да першае прыналежалі пралаты, князі і

паны „хоруговные“, да другое—рыцарства-шляхта. Усе шляхецкія правы і вольнасьці былі аб'яднаны ў Статуце 1529 году, у якім яны былі больш дэталёва акрэсьлены і разьвіты.

Правы шляхецтва. Законадаўства Статуту 1529 году а шляхецтва дзеліцца на два віды: агульна-шляхецкае і пакатэгорнае. Да агульных правоў шляхецкага стану адносіцца: права землеўладаньня, гарантыя асабовай незачэпнасьці, індывідуальная адказнасьць за праступленьні, права ўладаньня нярухомай маемасьцю і распараджэньне ёю ў рамках азначаных законам, права свабоднага выхаду замуж удоваў і дачок, свабода ад натуральных павіннасьцяў, права выяжджаць за граніцу для навукі рыцарскіх вучняў, права адыходу разам з рухомай маемасьцю ад паноў, якім яны паддаліся, суд над падданымі. Да політычных правоў шляхты адносіцца: удзел у законадаўчай дзейнасьці вальнага сойму, права ўдзелу двух шляхціцаў на судзе княжых ураднікаў па абраньню апошніх, права ўдзелу ў абраньні гаспадара, вырашэньне розных дзяржаўных пытаньняў у дзядзіне за межнай і ўнутранай політыкі.

Правы магнатаў. Магнацтва звальняецца ад падсуднасьці првінцыяльнай адміністрацыі, прымае ўдзел у гаспадарскай радзе, мае права выступаць на вайне пад уласнай харугвай, выстаўляе аддзелы ўзброеных баяр і слуг, карыстаецца правам пазвы на суд гаспадара за 4 тыдні да тэрміну. Жалобы на радных паноў падаюцца не ваяводзе, а гаспадару або паном радзе.

Правы рыцарства-шляхты. Шляхціц прыцягваецца да суду толькі судовымі пазвамі. Пасылка „дзецкага“ для прыводу на суд магчыма толькі пасля адіраўкі дваіраць пазвы. Шляхціц непадсудны дзяржаўцам, якія нядаўна былі цівунамі. На суд првінцыяльны апэляцыя падаецца гаспадару і паном-радзе, калі адміністрацыйныя ўрады былі заняты асобамі з-паміж паноў-рады. У праціўным выпадку апэляцыя падаецца ваяводзе. Шляхціцы маюць права на павялічаную ўзнагароду за пасягненьне на іх жыцьцё і здароў'е.

Павіннасьці шляхецтва. Усе земляўласьнікі былі абавязаны адбываць земскую вайсковую службу. Ухвала 1528 году пастанавіла, што адзін конь выстаўляецца ад васьмёх сялянскіх служб. Усе павінны станавіцца пад сваёй павятовай харугвай, за выключэньнем толькі паноў харугаўных, якія выступалі пад сваёю харугвай. Ад службы шляхціца вызваляла хвароба, з тэй аднак умовай, што на сваё месца ён выстаўляў сына або слуг. Незьяўленьне на вайну, або самастойнае пакіданьне яе цягнуць за сабой утрату маёнтку. Духавенства павінна было адбываць асабіста службу з „закупнаго іменія“. Пры данаьці ўладаньня „дадзіным“ маёнткам, духавенства звальнялася ад асабістай вайскавай службы.

Беларуская шляхта. Беларуская шляхта—важны фактар у політычным жыцьці беларускіх зямель. Ня гледзячы на існаваньне првінцыяльнай у працягу XV веку і ў пачатку XVI у Беларусі шляхта ня выдзелілася значна ад рэшты грамадзянскіх груп. Згодна попісу 1528 году ў Беларусі зусім ня было буйнага землеўладаньня. Пераважвала дробнае і сярэдняе. У Полацкай зямлі самым багатым быў Д. Б. Корсак, які выстаўляў на вайну 33 коньнікаў.

2. Мяшчане.

Два тыпы мяшчанскіх паселішчаў. Разьвіцьцё народнае гаспадаркі ў Літве-Беларусі ўтварыла два тыпы гарадзкіх паселішчаў. Адны гарады кіраваліся гаспадарскімі ўраднікамі і не карысталіся асаблівымі правамі і вольнасьцямі. Іншыя атрымалі ад вялікага князя прывілей, гэтак зьванае магдэбурскае права, і карысталіся шэрагам важных правоў і вольнасьцяў. Гаспадарскія гарады, якія ня мелі магдэбурскага права, былі цясьней зьвязаны з валасным насяленьнем. Гарады з маг-

дэбурскім правам, складаючы асобную адміністрацыйна-гаспадарчую адзінку, адасобніліся ад воласьці. Мяшчане ў гарадох уладалі сядзібамі, агародамі, нівамі і пасьбішчам. За мяжой гораду паасобныя мяшчане набывалі землі ў баяр-шляхты і былі абавязаны адбываць з іх вайсковую службу.

Мяшчане неўпрывіліёваныя. Насяленьне гарадоў без магдэбурскага права адносна павіннасьцяў мала чым рознілася ад сельскага насяленьня. Яно плаціла дань, дзятла, чынш, сярэбшчыну і ардыншчыну ў Падняпроўскіх гарадох, давала стацыю і хурманкі праяжджаўшаму гаспадару і яго паслом, ураднікам, адбывала звычайную паншчыну. Мяшчане маглі быць аддаваны ў прыватнае ўладаньне на раўне з паасобнымі катэгорыямі сельскага насяленьня.

Гарады з магдэбурскім правам. Заходняя часць Літоўска-Беларускае дзяржавы была пакрыта гарадамі, якія мелі вялікае гаспадарчае значэньне для жыцьця краю. З мэтай разьвіцьця гандлю і прамысловасьці вялікія князі давалі гарадам самасправаваньне ў выглядзе гэтак звананага магдэбурскага права. Спачатку атрымалі магдэбурскае права гарады, што знаходзіліся ў заходняй часці дзяржавы на рэчных шляхах. У другой палове стагодзьдзя магдэбургіі пачалі раздавацца і ва ўсходняй палове дзяржавы. Вільня атрымала магдэбурскае права ў 1387 годзе. Бярэсьце—1390, Горадня і Коўна—1391 г., Дарэгічы—1429, Бельск—1430, Луцк-Каменец—1438 г., Полацк—1498 г., Менск—1499 г. і інш. Гарады з магдэбурскім правам выдзяляліся з складу воласьці і набывалі асобнае гаспадарча-адміністрацыйнае значэньне. Мяшчане звальняліся ад розных валасных павіннасьцяў, набывалі права атрымліваць некаторыя даходы для ўласна-гарадзкіх патрэб, звальняліся ад суду ваявод, стараст і дзяржаўцаў, мелі ўласную юрысдыкцыю па магдэбурскаму праву, атрымлівалі права клапаціцца а гарадзкім добрабыце, разьвіцьці гандлю і прамысловасьці. На чале гораду стаяў воіт, назначаны гаспадаром, з правам перадачы свайго ўраду па насьледзтву і перадачы за грошы ў іншыя рукі. З працягам часу ўрад воіта стаў выбарным. Гарадом удалося яго выкупіць. Побач з лаўнікамі, дажывотнымі прысяжнымі з мяшчан, воіт судзіць насяленьне ў крымінальных справах. Справы-ж а гвалце, падпаленьні, разбою, чынай абразе шляхціца і гвалце над жанчынай—былі падсудны гаспадарскім ураднікам супольна з радцамі. На суд воіта можна было апэляваць да вялікага князя. Бягучае кіраўніцтва знаходзілася ў руках гарадзкой рады і бурмістраў. Члены рады назначаліся воітам з кандыдатаў паспальства. Бурмістры абіраліся з-паміж членаў рады. Яны былі старшынямі рады. Усё бягучае кіраўніцтва знаходзілася ў руках рады і бурмістраў. У веданьні Рады знаходзіліся: поліцыя, суд па грамадзянскіх справах, гарадзкая маемасьць; яна-ж наглядала за гандлем, правільнасьцю мер і вагаў, сачыла за моральнасьцю. На суд рады можна было апэляваць да воіта. У некаторых гарадох лава і рада ня былі разьдзелены. Калі пасада воіта была выкуплена мяшчанамі, калі выдзелілася багатае мяшчанства, то і рада пачала ўкладацца інакш. Паспальства было адсунута ад удзелу ў яе папаўненьні. Рада сама выбірае членаў на месца выбуўшых. І выбар лаўнікаў перайшоў да рады. Пры гэтым становішчы гарадзкая грамада была адсунута ад удзелу ў кіраўніцтве. Уся ўлада апынулася ў руках буржуазіі, значэньне якой значна павялічылася пад уплывам росту грашовае гаспадаркі. Магдэбурскае права пашырала свой уплыў на ўсё насяленьне, якое знаходзілася на тэрыторыі гораду. Каб звольніцца ад гарадзкога прысуду, патрэбна была гаспадарская пастанова. Наданыя гарадам магдэбургіі ня ўхілялі іх ад непаразуменьняў з гаспадарскімі ўраднікамі, якія часта прычынялі „крыўды вялікія“. Магдэбурскае права дакладна вызначыла характар тых павіннасьцяў, якія насяленьне гарадзкае павінна было адбываць. Мяшчане мелі свае даходныя крыніцы: крамніцу, збож-

жавыя яткі, камору пастрыгальную, бочку мерную, мядніцу медную. У некаторых гарадох існавала манопольнае права гарадоў на збожжавыя яткі і мясныя клеткі. Апрача гэтага горад атрымліваў даходы ад важніцы, vascaбойні і капіцы, паспалітых лазень, млыноў, паспалітых кухань. Часамі гарады бралі ў арэнду ў гаспадара карчмы, якія ў свой чарод здаваліся прыватным асобам. Гарады мелі права адчыняць некалькі раз у год кірмашы і мець штотыднёвыя тарговыя дні. Найбольш буйныя гарады карысталіся правам складу, куды памяшчаліся тавары прыехаўшых у горад купцоў. Магдэбурскае права рэзка адасобіла гарадское насяленьне ад іншых катэгорый насяленьня воласьці. Мяшчане ў пачатку XVI ст. захавалі права землеўладаньня і адбывалі з сваіх зямель вайсковую службу. Гарадом не ўдалося заваяваць палітычнага прадстаўніцтва на „вальных соймах“, на якіх прымала ўдзел шляхта; гэта апошняя, выдаючы вузка-станавыя пастановы, падрывала горад, як гандлёва-прамысловую адзінку. Сьледам за гаспадаром і прыватныя земляўласнікі надалі сваім горадам самасправаваньне.

Беларускія гарады Да канца XV ст. гарады Беларусі ня былі адасоблены ад воласьці. Гарадское насяленьне было аб'яднана з воласьцю супольнымі гарадзкімі павіннасьцямі. З канца XV ст. пачынаецца процэс выдзяленьня гораду ў асобную адміністрацыйна-судовую адзінку, дзякуючы таму, што гарады атрымліваюць магдэбурскае права. Вялікі князь Аляксандар 4-га кастрычніка 1498 году даў прывілей Полацку на магдэбурскае права, а 14 сакавіка 1499 году атрымаў прывілей і горад Менск. Выдаючы прывілей в. к. Аляксандар кіраваўся агульна-дзяржаўнымі інтарэсамі і хацеў „положэніе места нашего Полоцкого і Мінскаго в мере лепшей поставіті, што-бы люди наші там жывучі і через вряд добрый, а справедливый были размножені“. Правы і вольнасьці Полацку і Менску маюць гэтакі выгляд: На чале гораду стаіць войт, які атрымлівае ў сваё распараджэньне пэўную колькасьць даходаў з розных крыніц. Гарадзкому войту павінна быць паслушна ўсё насяленьне гораду, якое „на вечные часы“ звальняецца ад судоў і ад „моцей“ усіх ваявод, паноў і стараст, намесьнікаў, судзьдзяў і іх ураднікаў, ад права гарадзкога і баярскага. Судовыя справы разглядаюцца войтам і бурмістрамі на пастанову якіх падаецца апэляцыя самому гаспадару. І Менск і Полацк атрымалі шэраг фінансавых прывілеяў. Для разьвіцьця таварамену з Рыгай у Полацку павінна было што-год наладжвацца тры кірмашы. Полацк атрымлівае спецыяльныя вольнасьці для заграничнага гандлю. Рыскія купцы пад пагрозай утраты сваёй маемасьці ня маюць права езьдзіць ні ў Віцебск ні ў Смаленск. Аднак прывілей забараняе выязджаць толькі для закупу тавараў, а не для выплаты даўгоў. У гаспадарскі скарб Полацк быў абавязаны выплачваць 400 коп. грошай, тады як Менск выплачваў толькі 20 коп. грошай. Прывілей на магдэбурскае права, выданы Полацку, злучаў моцнымі эканамічнымі сувязямі сярэдняю З. Дзьвіну з вышняявінамі яе і Дняпра. Само разьвіцьцё Менску было магчыма толькі пры ўмове пашырэньня таварамену з Захадам. Менск быў гандлёвым цэнтрам для ўсёй усходняй Беларусі. Асаблівымі вольнасьцямі карысталіся віленскія купцы, якія маглі купляць і прадаваць тавары, ня лічачыся з прынятымі ў прывілею мерамі. Магдэбурскае права пашыралася на Беларусі вельмі паволі.

3. Сельская насяленьне.

Нявольнае насяленьне. Рабочыя нявольныя людзі—„чэлядзь нявольная“, „парабкі“, „рабы“ жылі пры гаспадарскіх і прыватна-ўласніцкіх дварох, выплаўнялі розныя гаспадарчыя работы, атрымлівалі ўтрыманьне ад уласнікаў, або былі пасаджаны на невялікія зямельныя участкі. Крыніцы рабства былі замацаваны Статутам 1529 году. Чэлядзь

нявольная ў XV ст. складала асноўную рабочую сілу гаспадарскіх і прыватна-ўласніцкіх маёнткаў, але ў першай чвэрці XVI ст. яна ўтраціла сваё пераважнае гаспадарчае значэнне.

Сялянства. Сельскае насяленне называлася „мужыкамі“ і „падданымі“ і дзялілася на дзве групы па свайму юрыдычнаму палажэнню: на прыватна-ўласніцкае і гаспадарскае. Падзел сялянства на групы вызначаўся тымі павіннасцямі, якія адбывалі тэа ці іншыя групы сельскага насялення. Першую групу складалі людзі, адбываўшыя паншчыну і плаціўшыя аброк. Яны называліся цяглымі людзьмі. Часамі аброк „дыякло“ і „мезлево“ пераводзіліся на грошы. Цяглыя людзі адбывалі яшчэ і фурманачную павіннасць. Другую групу складалі сяляне, якія абслугоўвалі патрэбы дворнае гаспадаркі і адбывалі спецыяльныя службы. Да яе адносяцца: конюхі, конюхі-сядзельныя, машталеры, кабыльнікі, стаднікі, пастухі, сьвінары, бортнікі, падлазьнікі, рыбаковы, неваднікі, баброўнікі, асочнікі, лаўцы, мысьліўцы, стральцы, псарцы, сакольнікі, пташнікі, буднікі, смаляры, садоўнікі, млынары і інш. Да наступнай групы адносяцца рамеснікі: кухары, пекары, півавары, медасытцы, калёсьнікі, саньнікі, бондары, краўцы, рымары, скурнякі і інш. Сялянеданьнікі складалі значную масу насялення. Да іх адносяцца ўсе тыя сельскія элементы, хто плаціў галендэну дані з даходаў ад эксплёатацыі мясцовых добр. Дань была мядовая, бабровая, кунічая. Асобную групу складалі асадныя сяляне, што сядзелі на зямельных вучастках і плацілі чынш. Чыншоае сялянства перш за ўсё паявілася на Падляшшы і Жмудзі. Вышэйшую катэгорыю сельскага насялення складалі слугі пунныя, шчытныя, конныя. Яны адбывалі вайсковую службу, выпаўнялі розныя даручэнні, а гэтак сама адбывалі і паншчыну пэўнага характару.

Юрыдычнае становішча. Прыватна-ўласніцкае сялянства дзялілася на дзве групы: перахожых і непахожых. Першыя мелі права пераходу ад аднаго земляўласніка да другога. К XVI ст. гэта група паступова змянялася. Затое навялічвалася лік непахожых людзей. Людзі, утраціўшы права выхаду, называліся гэтак сама „отччамі“. Гэта падданая людзі. Паншчына—раньняга паходжэння. Ужо прывілей 1447 году „ізвечных людзей“ выдзяляе ў асобную катэгорыю. Насяленне, што знаходзілася пад паншчынай, падлягала юрысдыкцыі свайго пана, які меў права на працу і на маемасьць свайго падданага. Паншчына ўтварылася на падставе эканамічнае задоўжанасці. Эканамічна слабыя, прасядзеўшы на адным вучастку зямлі дзесяць год, становіліся „засядзелымі людзьмі“. Статут 1529 году замацаваў зямскую даўнасьць. Вотчыцаў можна было купляць без зямлі, перадаваць іх па насьледзтву. Сяляне гаспадарскія ня былі прымацованы да сваіх зямельных вучасткаў. Гэтак званыя гаспадарскія вотчыцы маглі пакінуць свой зямельны вучастак, пасадзіўшы на сваё месца другога чалавека, з пералажэннем на яго ўсіх сваіх служб. Цяглае сялянства складала асноўную масу сельскага насялення ў гаспадарскіх дварох заходніх воласцей. Усходнія прыдняпроўскія і падзвінскія воласці былі населены даньнікамі, якія складалі валасное грамадзянства і карысталіся самасправаваннем. Выяўнікам волі даньнікаў зьяўлялася веча, зборалі а старасты, выбраныя на вечах, выпаўнялі пастановы веча, збіралі з насялення дані для перадачы адміністрацыі, якая зносілася з насяленнем беспасярэдна толькі праз выбарных валасных старцаў. Апошнія сачылі за тым, каб адносіны паміж валаснымі грамадамі і ўрадовымі агентамі будаваліся пастарому і не дапушчалі парушэння старасьвецкіх традыцый.

К). Політычны ўклад.

Вялікі князь. Увасабленьнем дзяржаўнай улады быў вялікі князь. Акт Гарадэльскай вуніі 1413 году прызаў за Вялікім Княствам права

на самастойнае ўнутранае кіраўніцтва і пры існаванні вуні з Польшчай. Спачатку в. кн. быў толькі намеснікам польскага караля, але з паловы XV ст. Літва мае асобных вялікіх князёў, якія зьяўляюцца ў той-жа час і польскімі каралямі. Гарадэльская вунія 1413 году ўста- навіла парадак абрання вялікага князя, але гэты парадак ніколі ня быў ажыццёўлены. Вялікі князь абіраўся аднабочна—толькі Вялікім Княствам Літоўскім. Такімі абраньнікамі былі: Казімір, Аляксандар, Жыгімонт I і Жыгімонт II-Аўгуст. Да канца XV ст. ўлада вялікага князя юрыдычна была не абмяжована, але фактычна яна знаходзілася ў сферы ўплыву літоўскіх магнатаў. Прывілеі 1492 і 1506 году зама- цвалі за радай яе фактычнае палажэнне. Улада гаспадара была аб- мяжована арыстакратычнай установай. У адносінах да зямель-анэксаў ўлада вялікага князя абмяжоўвалася мясцовымі констытуцыямі. У ад- носінах да іншых зямель вялікі князь зьяўляецца князем-айчыньнікам. Кола дзейнасці вялікага князя абывае ўсе правы дзяржаўнага жыцц- ца, як у галіне загранічнае, так і ўнутранае політыкі. Вялікі князь клапаціцца аб абароне краю, выдае заканадаўчыя акты, прызначае на ўрады, вырашае спрэчныя справы, наглядае за кіраўніцтвам дзяр- жаўных маёнткаў, вырашае пазямельныя спрэчкі, справы а грабяхох, гвалтах, вядзе дыпламатычныя зносіны, абвешчае вайну і завязвае мір.

Гаспадрская рада. Гаспадарская рада — установа старажытнага пахаджэння. Кожны ўдзельны князь меў каля сябе ўласную раду. Вітаўт у барацьбе з Польшчай заўсёды апіраўся на мясцовыя земле- ўласнікаў. Пры Вітаўце рада складалася з каталіцкіх біскупаў, пры- дворных вяльможаў, краінных уладароў. У канцы XV ст. склад рады канчаткова вызначыўся. У яе ўваходзілі каталіцкія біскупы, вышэй- шыя земскія і дворныя ўраднікі, ваяводы і старасты. Членамі рады маглі быць толькі каталікі. З XVI ст. ў раду пачынаюць пранікаць і праваслаўныя вяльможы. Рада знаходзіцца пры гаспадару. Яна пра- цуе разам з ім. У палове XV ст. яна адасобілася ад гаспадара. З прычыны частых ад'ездаў Казіміра ў Польшчу, рада вырашала сама- стойна шмат якіх дзяржаўных справы. Правы рады былі азначаны прывілеямі 1492 і 1506 гадоў, надавашымі ёй заканадаўчыя функцыі. Дзейнасць рады была рознастайна. З прычыны рознастайнасці і складанасці спраў была ўтворана пры вялікім князі і раззе канцэ- лярый, з канцлерам на чале, і скарб, з падскарбіем земскім. Рада ў поўным складзе магла збірацца параўнаўча радка. З XV ст. функ- цыённае асобная „передняя рада“, куды ўваходзілі асобы найбольш блізкія да гаспадара з ліку вяльмож, меўшых права засядаць у гаспа- дарскай радзе.

Вялікі вальны сойм. Зараджэнне вялікага вальнага сойму можна аднесці да моманту завязання трэцяй вуні з Польшчай (1401). Спа- чатку на зьездах прымалі ўдзел толькі літоўскія князі і паны. На сойме 1413 году была прысутна і шляхта, але пануючая роль засталася за магнатамі. У выніку нацыянальна-політычнае барацьбы пры Казіміру на соймах паяўляюцца беларускія і ўкраінскія земляўласнікі. На сой- мах прымалі ўдзел князі і паны пагалоўна, а з шляхты толькі „старшыя шляхцічы“. На соймах XV ст. займаліся пытаннямі замежнай політыкі, завязаннем вуні з Польшчай, абраннем гаспадара. У XVI ст. комп- тэнцыя вялікага вальнага сойму пашыраецца. Соймы прымаюць меры па абароне дзяржавы, вырашаюць пытанні аб вайне і міру, назначаюць новыя налогі, выдаюць новыя законы, укладаюць статут 1529 году, крытыкуюць дзейнасць бягучае адміністрацыі. На соймах першай чвэрці XV ст. змяняецца склад шляхецкага прадстаўніцтва. На сойме ў 1512 годзе прысутнічалі прадстаўнікі па 2 ад кожнага павету. Разам з пасламі прыяжджалі на сойм знатныя асобы па запрашэнню гаспа- дара. Сойм падзяляўся на два колы: рыцарскае ў складзе дэпутатаў ад паветаў, і асоб, атрымаўшых запрашэнне ад гаспадара і паноў-

рады. Умацаваньне політычнага значэньня сойму памяншала аўторытэт рады, а гэта сьведчыла аб тым, што значэньне сярэдняга і дробнага землеўладаньня павялічваецца. Пастановы сойму не зьвязваюць волі гаспадара, але фактычна яны зьяўляліся абавязковымі.

Цэнтральная адміністрацыя. Пахаджэньне органаў цэнтральнае адміністрацыі злучана з пашырэньнем урадовай дзейнасьці вялікага князя і размежаваньнем паміж інтарэсамі прыдворнае гаспадаркі і інтарэсамі дзяржаўнымі. Новыя заданьні ў галіне замежнай і ўнутранай політыкі былі невыканальны без пасярэдніцтва адпаведных урадовых асоб. Такім чынам з ліку прыдворных ураднікаў выдзяляліся ўрадовыя асобы, якім падлягалі пытаньні дзяржаўнага характару. Да агульна-земскіх органаў адносіцца: падскарбі земскі, які загадваў усімі даходамі ў гаспадарскі скарб; канцлер—начальнік дзяржаўнай канцэлярыі; гэтман найвышшы, які камандаваў арміяй у часе вайны, калі армія не знаходзілася пад беспасярэднім камандаваньнем вялікага князя. У руках гэтмана быў суд над вінаватымі ў парушэньні службовае дысцыпліны, а гэтак сама над усімі, што знаходзіліся пад яе камандай, па жалабах а адзіна на другога і па жалабах на іх з боку мясцовых грамадзян. Усе гэтыя ўрадовыя асобы падлягалі прыказам гаспадара. Яны не маглі праяўляць ніякай ініцыятывы ў сфэры іх ведамства.

Прыдворныя ўраднікі. Спачатку колькасць прыдворных ураднікаў была нязначнай, але з працягам часу лік іх павялічыўся. Да іх адносяцца: маршалкі земскі і дворны, якія загадвалі прыдворным цэрэмоніялам, прыёмам гасьцей, прыяжджаўшых да гаспадара, назначалі кватэры станам сойму, прыхаўшым на сойм, публікавалі абавязковыя пастановы на месцы прабываньня гаспадара; падчашы, у веданьні якога знаходзілася пітво; чашнік, які наліваў пітво; кройчы, які разрэзваў стрывы; стольнік і падстолі, якія загадвалі накрываньнем стала; кухмістар, які загадваў кухню; канюшы—прыдворнымі стайнямі; лоўчы—паляўніцтвам; падкаморы—абсталяваньнем унутраных пакояў; ложнічы—гаспадарскай супачывальняй; мечнік,—які трымаў гаспадарскі меч у часе цэрэмоніяў; падскарбнік дворны, загадваўшы спецыяльна гаспадарскімі даходамі.

Провінцыяльнае кіраўніцтва. У пачатку XV ст. Вялікае Літоўскае Княства дзялілася на два ваяводзтвы: Віленскае і Троцкае. Спачатку XVI ст. ваяводзтвамі пачалі называцца і паасобныя землі: Кіеўская, Полацкая, Віцебская і Смаленская. Жмудзкая і Валынская землі называліся староствамі. Ваяводзтва дзялілася на паветы і дзяржавы. У краінах-ваяводзтвах сядзелі намесьнікі, з часам ваяводы і старасты. Гэта прастаўнікі вялікакняскае ўлады. На свае ўрады яны назначаліся вялікім князем, згодна адпаведным артыкулам краіннай конституцыі. Урады былі дажывотныя. У руках адміністратараў была вышэйшая судовая ўлада. Яны зьяўляліся начальнікамі над ваеннаю сілаю краіны. Кіравалі гаспадарскімі маёнткамі, клапаціліся аб абароне краіны, раздавалі пустую землю пры ўмове, што дзяржаўцы павінны адбываць земскую службу. Прадстаўнікі ніжэйшае провінцыяльнае адміністрацыі называліся намесьнікамі, дзяржаўцамі і цівунамі. Дзяржавы раздаваліся „до волі і ласкі господарской“ або „до живота“. Дзяржаўцы карміліся коштам сваіх дзяржаньяў. У іх карысьць паступалі і некаторыя судовыя падаткі.

Л). Царква і дзяржава.

Становішча праваслаўнай царквы і ўтварэньне самастойнае мітраполіі. Імкненьне Ольгэрда—ўнезаалежніць праваслаўную царкву ад Масквы ў царкоўна-рэлігійных адносінах—ня збылося, дзякуючы таму што літоўска-беларускі мітрапаліт Кіпрыян заняў мітрапаліцкую катэдру ў Маскве. Залежнасьць літоўска-беларускай праваслаўнай царквы ад маскоўскага мітрапаліта пры дзяржаўнай самастойнасьці

княства была ненормальнай. Варожыя адносіны паміж маскоўскім і літоўскім урадамі не маглі пагадзіцца з такой залежнасцю. Умяшаньне маскоўскага мітрапаліта ў царкоўныя справы Літвы і Беларусі было ўмяшаньнем улады воражай Літве. Вітаўт вельмі добра гэта разумеў. Па сьмерці Кіпрыяна Вітаўт хацеў бачыць на мітрапаліцкай катэдры біскупа Полацкага Феодосія, але патрыярх на гэта не згаджаўся. Тады Вітаўт зьбірае ў Навагрудку сабор літоўска-беларускіх біскупаў: Полацкага, Чарнігаўскага, Смаленскага, Холмскага, Тураўскага і Уладзімірскага (1416), на якім быў выбран мітрапалітам Грыгоры Цамвлак. Але незалежнасць праваслаўнай царквы ўстанавілася не адразу. Казімір адзін час прызнаваў уладу маскоўскага мітрапаліта Іоны. Толькі ў 1467 годзе патрыярх Грыгоры Мамма паставіў Грыгор'я Баўгарскага мітрапалітам Кіеўскім, Літоўскім і ўсёй ніжняй Русі. Маскоўская царква ня прызнала Грыгор'я канонічна пастаўленым мітрапалітам і паставіла „к тому Грыгорію не пріступаті, ні грамот нам от него не прініматі нікакіх, ні совета с ним не іметі ні о чем же“. Аддзяленьне літоўска-беларускае царквы ад вялікарасійскай было поўнае. Імкнучыся да аддзяленьня праваслаўнае царквы ад юрысдыкцыі маскоўскага мітрапаліта, літоўскі ўрад апекаваўся над вуніяй. Гэтак Гэрасім—біскуп смаленскі, стаўшы мітрапалітам, прыняў вунію, але ў 1435 годзе быў спалены ў Віцебску Сьвідрыгайлам. Пасьля таго, як з Масквы быў выгнаны Ісідар, які падпісаў акт Флёрэнтыйскай вуніі (1439), літоўскі ўрад прызнаў яго. Грыгоры, пастаўлены ў мітрапаліты пры Казіміру, гэтак сама быў вуніятам, але яго не прызнавалі біскупы, а яго наступнік Місаіл аднёсся да яе зусім адмоўна. Унітарныя спробы закончыліся няўдачай.

Праўнае становішча прэваслаўнае царквы. Літоўска-беларуская царква ў царкоўна-юрыдычных адносінах падлягала канстантынопальскаму патрыярху. Галава царквы або абіраўся саборам, або назначаўся вялікім князем. Граматы вялікіх князёў, пачынаючы з Вітаўта, зацьвердзілі за царквой права духоўнага суду, згодна Номоканону і гэтак званаму „Світку Ярославоу“. Пастановы мясцовых сабораў былі абавязковы для царквы. Правы праваслаўнае царквы, як духоўныя, гэтак і маемасныя, былі зацьверджаны граматай 1511 г., выданай мітрапаліту Іосіфу Солтану.

Праўнае становішча праваслаўных. З 1387 году праваслаўныя ў грамадзянскіх праўных адносінах былі пастаўлены не ў аднолькавыя ўмовы. Прывілей Ягайлы 1387 году меў на ўвазе толькі католікаў. Гарадэльскі прывілей 1413 году меў канфэсыянальны артыкул, забараняўшы асобам не каталіцкага веравызнаньня займаць вышэйшыя ўрады і засядаць у гаспадарскай радзе. Гэты артыкул захоўваўся і ў пазьнейшых прывілеях, але яго моц пашыралася ўласна на Літву. У Полацку, Віцебску, Смаленску, Кіеве, Валыні праваслаўныя мелі права займаць усе ўрады. Толькі рада заставалася юрыдычна недаступнай, але і ў ёй у канцы XV і першай чвэрці XVI ст. паяўляліся асобы грэцкага закону, ня глядзячы на протэст радных-паноў. У грамадзянска-праўных адносінах католікі і праваслаўныя былі зраўнаны прывілеем 1432 і 1434 г. г., і 2-га мая 1447 году, калі праваслаўная царква офіцыяльна лічылася ў унітарных адносінах з рымска-каталіцкай. Першыя два прывілеі мелі на ўвазе ўласна Літву. Прывілей Казіміра пачыраў сваю моц на ўсю тэрыторыю княства. Аб канфэсыянальным артыкуле прывілею не ўспамінаецца ў прывілеях вялікага кн. Казіміра, Аляксандра і Жыгімонта I ў год уступленьня алошыяга на пасад Пазьней, у 1522 годзе назначэньне князя Астрожскага ў раду разглядаецца як парушэньне Гарадэльскага прывілею.

Права патронату. Паасобныя царквы й манастыры знаходзіліся пад апекай прыватных асоб у тым ліку і вялікага князя. Царквы і манастыры, што знаходзіліся пад патронатам, складалі як-бы прыватную

ўласнасьць сваіх патронаў. З перадачай або прадажай айчыны другому ўладару, пераходзіла да яго і права патранату, даваўшае павод сьведчым асобам умешвацца ў царкоўныя справы. Цэрквы й манастыры, ня меўшыя патронаў, знаходзіліся ў беспасярэднім веданьні біскупа.

Каталіцызм у Літве. З часоў аб'яднаньня Літвы й Польшчы, каталіцызм шырока распаўсюдзіўся паміж літоўскага баярства, але на тэрыторыі беларускіх і ўкраінскіх зямель каталіцызм пакуль-што ня пусьціў значных парасткаў. На чале касьцёлу стаяў біскуп віленскі. У 1317 годзе было заснована Медніцкае біскупства на Жмудзі. У 1429 г. было заснована каталіцкае біскупства ў Луцку. Каталіцкі касьцёл займаў упрывіліёванае становішча. Прыналежнасьць да яго баярына-шляхціца нагараджалася шэрагам істотных праў і вольнасьцяў. Кароль меў права патранату над каталіцкім касьцёлам.

Агульны характар царкоўнай політыкі. Рэлігійная політыка вялікіх князёў Літоўскіх адзначалася дваістасьцю. Офіцыйна вялікія князі павінны былі мець на ўвазе толькі інтарэсы каталіцызму. Але пераважная маса насяленьня трымалася праваслаўя. Гэта прымушала вялікіх князёў падтрымліваць праваслаўе асабліва ў беларускіх і ўкраінскіх краінах, дзе правы царквы былі забясьпечаны крайнімі прывілеямі. Наогул, політыка была веразноснай. Разам з каталіцкімі сьвятынямі і праваслаўныя сьвятыні атрымлівалі землі і правы суду над пасяліўшымся насяленьнем і збору падаткаў на сваю карысьць. Незачэпнасьць мітрапаліцкіх праў і суду, а гэтак сама царкоўнае маемасьці і даходаў была пацьверджана граматай Жыгімонта I ў 1511 г.

М). **З а н о н а д а ў с т в а.**

Судзёбнік Казіміра Ягелёнчына. Адсутнасьць існуючага права прычыняла мноства нявыгод. Пры панаваньні звычайнага права мелі месца частыя надужыцьці. Каб унікнуць апошніх быў выданы Судзёбнік, апублікованы 29-га лютага 1468 году, пасля папярэдняе нарады „з князьмі і з паны-радаю нашаю Вялікага Княства Літоўскага і з усім паспольствам“ Судзёбнік вельмі кароткі. У ім толькі 25 артыкулаў, якія датычаць большай часткай крымінальнага права і крымінальнага процэсу і вызначаюць, галоўным чынам, кару за крадзеж. Абараняючы маемасныя правы земляўласніцкага стану, Судзёбнік замацаваў за земляўласнікамі юрысыдыкцыю над сваімі падданымі.

Статут 1529 году. Мноства законадаўчых помнікаў (шляхецкія прывілеі, крайнія прывілеі, гаспадарскія пастановы і г. д.) выклікала ня мала непаразуменьняў пры разглядзе судовых спраў. Канечнасьць кодэфікацыі права была відавочнай. Новы законадаўчы зборнік павінен быў аб'яднаць усе правы і вольнасьці, наданыя шляхце. Складанасьць эаномічных і грамадзянскіх праўных адносін падкрэсьлівала няўхільную канечнасьць дакладнага азначэньня норм грамадзянскага права. Распачатая барацьба паміж магнатствам і звычайнай шляхтай настойна вымагала кодэфікацыі права з тэй мэтай, каб задаць магнатам політычны ўдар, які пазбавіў-бы іх магчымасьці надужыцьця пры судовых справах. У 1514 годзе сойм зьвярнуўся да гаспадары з просьбай аб выданьні Статуту. У 1522 годзе на Віленскім сойме гаспадар выдаў загад укладьці новы Статут. 6-га сьнежня 1522 году адбылася публікацыя Статуту, але дзейнасьць яго пачалася толькі з 29-га верасьня 1529 году, калі Статут быў апублікованы ў канчатковай рэдакцыі. Статут складаецца з 13-х разьдзелаў і датычыць грамадзянскага і крымінальнага права, судаўніцтва і судаводзтва, шляхецкага права, вайсковай службы, гаспадарскіх правоў. Статут 1529 году замацаваў законадаўчым парадкам за магнатамі тое становішча, якое яны фактычна займалі ў дзяржаве. Статут 1529 году стаўся падставой для шляхты ў яе барацьбе з магнатамі за пашырэньне сваіх політычных

праў. Статут пашыраў сваю моц на ўсю тэрыторыю Літоўска-Беларускай дзяржавы. Крыніцы Статуту былі: звычайнае права, судовыя прыгаворы, соймавыя пастановы, гаспадарскія распараджэньні, шляхецкія і агульна-земскія прывілеі, нацыянальныя прывілеі, помнікі польскага шляхецкага права. Статут — права земляўласнікаў. У ім адбілася пануючая роль у дзяржаве земляўласніцкага стану. Статут зьяўляўся відавочным наказчыкам таго, што беларуская культура была асновай у дзяржаве. Літоўска-беларускае права мела індывідуалістычны характар. Абарона праў шляхетнае асобы і індывідуальная адказнасьць за праступленьні — асноўныя прынцыпы Статуту 1529 г.

Суд намесьнінаў-дзяржаўцаў. Дзяржаўцы-кіраўнікі гаспадарскіх маёнткаў мелі ў сваіх руках права суду над сялянамі, неўпрывіліёванымі гарадамі, баярамі-шляхтай і рэштай насяленьня гаспадарскіх маёнткаў. У справах крымінальных, як-то: гвалт, разбой, падпаленьне, гвалт над жанчынай, шляхецкая рана, — суду дзяржаўцы падлягалі і мяшчане гарадоў з магдэбурскім правам, уласніцкія сяляне і іншыя падданыя. Ад суду дзяржаўцы былі свабодны асобы, якія мелі асаблівыя прывілеі, аддаваўшы іх пад юрысдыкцыю вялікага князя, або яго паўнамоцных. Усе падсудныя маглі перавесці сваю справу на суд гаспадара, але заявіўшы аб гэтым да разгляду справы. Статут 1529 г. забараняе апэляцыі да гаспадара. Суд дзяржаўцаў стаў ніжэйшай інстанцыяй. Дзяржаўца судзіў у прысутнасьці прадстаўнікоў мясцовага грамадзянства: баяр, мяшчан, а часамі і сялян. Статут 1529 году дазваляе дзяржаўцу выбіраць з-паміж мясцовай шляхты для прысутнасьці на судзе. Суд ваявод і старост быў судом першай інстанцыі ў той акрузе, якая прылягала да гаспадарскага маёнтку, што знаходзіўся беспасярэдна ў гаспадарчым веданьні ваяводы, або старасты. Сяляне прыватна-ўласніцкія падлягалі юрысдыкцыі сваіх уласнікаў. У выпадку адмовы апошніх — справа паступала на суд дзяржаўцы. Пры адпраўленьні суду на карысьць дзяржаўцы паступала шэраг падаткаў: пераезд, павіннае, выметнае, пакалоднае, зарукі.

Суд ваяводы. Ваявода быў судзьдзёй у тым старостве, дзяржаве, якімі ён кіраваў на такіх самых асновах, як намесьнік-дзяржаўца. Ваявода судзіў асоб, патрабуючых яго суду, і разглядаў жабы, паданыя на дзяржаўцу. Ваявода Смаленскі судзіў у прысутнасьці ўладзікі, скарніка, акольнічага, старасты места Смаленскага, канюшага, кашніка, лоўчага, князёў і баяр Смаленскай зямлі. Ваявода Віцебскі — гараднічым, ключнікам, канюшым, лоўчым, сакольнічым, кухмістрам, князьмі і баярамі Віцебскай зямлі. Накшталт гэтага судзіў і ваявода Полацкай зямлі.

Суд вялікага князя. Вышэйшым судом быў суд вялікага князя. Ён быў першай інстанцыяй для тых грамадзянскіх груп, якія ня былі падсудны мясцовым уладам, і для ўсіх, патрабуючых гаспадарскага суду. Па Статуту 1529 году адозва на суд гаспадара без папярэдняга разгляду справы ў адпаведнай інстанцыі была забаронена. Насяленьне Полацкае і Віцебскае зямель падлягала суду вялікага князя толькі ў часе побыту яго на тэрыторыі зямель. Вялікі князь судзіў у прысутнасьці асэсараў, паноў-рады, дворных ураднікаў і іншых урадовых асоб. Асэсары дапамагалі гаспадару ў вядзеньні судовага працэсу, але самы прыгавар выносіўся аднаасобова вялікім князем. Суду вялікага князя падлягалі князі, паны-рады, чужаземцы, а гэтак сама шляхта, непадсудная цівунам-дзяржаўцам. Для ўсіх іншых грамадзянскіх груп па Статуту 1529 году суд вялікага князя быў судом трэцяй інстанцыі.

Суд паноў рады. Гаспадарская рада пачала цікавіцца судовымі справамі яшчэ пры вялікім князю Казіміру Ягельлёнчыку з прычыны частых выездаў у Польшчу. Суд паноў-рады быў раўназначны суду

вялікага князя. На судзе прысутнічалі радныя паны, што знаходзіліся ў гэты момант у Вільні. Для судоў паноў-рады назначаліся пэўныя тэрміны два разы ў год.

Агульны характар судаўніцтва. Судовая арганізацыя была пабудована на прынцыпе асаблівай упрывіліёванасці магнатаў, падсудных толькі вялікаму князю. Для звычайнага, пражываючага ў павеце, шляхціца немагчыма было судзіцца з магнатам. Гэтае засільле магнатскае было замацавана статутам 1529 году і мела вялізны уплыў на развіццё сацыяльна-політычнага настрою шляхты.

Н). Культурныя ўплывы.

Перавага беларускае культуры. Літоўскае Вялікае Княства ў культурных адносінах зьяўлялася беларускім. Беларуская мова была мовай дзяржаўнай. Гаспадарскія лісты, граматы, соймавыя ўхвалы публікаваліся ў беларускай мове. Беларуская мова ўжывалася ў гаспадарскай канцелярыі і ў судаўніцтве. Судзебнік 1468 году і Статут 1529 году, крайнія прывілеі былі апублікаваны на беларускай мове. На гэтай-жа мове пісаліся беларускія летапісы, хронікі, жыцці сьвятых, сьвецкія блетрыстычныя творы. Росквіт беларускае культуры абымае ўсё XVI ст., калі багацьце і сіла беларускага духоўнага жыцця знайшла поўнае выяўленьне. Пануючыя клясы ў XV ст. і ў першай палове XVI ст. заставаліся вернымі нацыянальнай культуры.

Польская культура. З завязаньнем Літоўска-Польскай вуніі ў Літву стала пранікаць і польская культура. Праваднікамі яе быў урад і духавенства. Літоўскае магнатства, прыняўшы католіцызм, гэтым самым прышчаліла ў сябе і польскую культуру. Праз гандаль ліцьвіны азнаёміліся з эўропэйскай культурай. Аднак польская культура робіць нязначныя посьпехі, яе развіццё прыпыняе нацыянальна-політычная барацьба XVI ст. Майскі прывілей 1447 году, надаўшы прывілеі усёй шляхце незалежна ад рэлігійнай прыналежнасці, прыпыніў пашырэнне каталіцкай і польскай культуры. І ўсё-ткі літоўскае магнатства паступова ўцягвалася ў сферу ўплыву польскае культуры. Пад уплывам апошняй пачала ўжывацца лацінская мова ў зносінах з Захадам і часткаю з Польшчай. Прывілеі рымска-каталіцкага касцёлу пісаліся ў лацінскай мове, а часткай і прывілеі на магдэбурскае права, пераважна на тэрыторыі Літвы. Акты, прызначаныя для Падляшша, публікаваліся на лацінскай мове. Літоўскія паны католікі пачалі езьдзіць вучыцца ў Кракаўскі унівэрсытэт: Гаштольд, Гэдройцы, Князь Сьвірскі. Паасобныя паны вандруюць па заходняй Эўропе, і прывілеі 1447 году дазволіў гэтыя паездкі за граніцу.

Пачатак шляхецкае фэодальнае дзяржавы.

1. Літоўска-польскія адносіны.

Абраньне Жыгімонта I. Вунія 1501 году фактычна ня была ажыццёўлена. Адносіны паміж Літвой і Польшчай засталіся бяз зьме- ны. У 1506 годзе памёр вялікі князь Альбрэхтар. Літоўскія магнаты не паехалі на супольны з палякамі сойм і "адностайнаю волею" аб- ралі на пасад брата нябожчыка вялікага князя Жыгімонта. Палякі з свайго боку абралі яго каралём, не паднімаючы пытання аб умовах вуніі. Ня гледзячы на гэта, фактычна аднаго гаспадара. Літоўскія былі ажыццёўлены. Літва і Польшча мелі аднаго гаспадара. Літоўскія магнаты не маглі пагадзіцца з гэтым. У сваім імкненьні да самастой- насьці магнаты хацелі дабіцца ад Жыгімонта згоды на тое, каб яго сын Жыгімонт, шасьцёхгадовы хлопчык, быў абвешчан вялікім князем. Абраньне адбылося на сойме ў 1526 годзе. Гэткі паступак магнатаў Абраньне адбылося на сойме ў 1526 годзе. Гэткі паступак магнатаў Жы- сьведчыў аб іх адмоўных адносінах да вуніі толькі ў 1529 годзе Жыгі- монт спачатку адхіліў просьбу магнатаў, магнатаў. Яго сын прыехаў у Вільню, дзе адбылася яго каранаваньне. Каранацыя маладога Жыгімон- та-Аўгуста—гэта вялікая перамога літоўскіх магнатаў у іх барацьбе за незалежнасьць княства. Гэта быў момант найвышэйшага політыч- нага ўплыву магнатаў, уплыву, які затым пачынае падаць і зьмяня- ецца падвышэньнем шляхецкага стану.

Жыгімонт-Аўгуст вялікі князь. Сууродаваньне Жыгімонта II. з бацькам цягнулася да 1547 году, да сьмерці яго прастарэлага бацькі. Малады Літоўскі вялікі князь вымушаны ў дзяцінстве нязвычай- ныя здольнасьці. Але прыдворная сфера і ўплыў на Жыгімонта-Аўгуста яго маткі—каралевы Боны, не давалі магчымасьці маладому вялікаму князю наважна аддавацца працы. Магнатам удалося вырваць яго з прыдворнага жыцця і аддаць яго на выхаваньне Гнезьненскаму каш- таліану Пятру Ассалонскаму. Але карысныя ўплывы выхаваньня трываў цядоўга. Жыгімонт II ня любіў ніякае пашаннае працы і аддаваўся розным забавам. Просты, даступны, пазбаўлены ўсялякага фанатызму і рэлігійнага шовінізму, Жыгімонт II-Аўгуст быў популярны паміж лі- тоўска-беларускіх магнатаў і шляхты. Паміж іх адносіны да дзела- каарадаў, паляўніцтва. Жыгімонт II-Аўгуст стаў пакорным прыладзь- сьце тых грамадзянскіх груп, якія стаялі на ім. Спачатку ён быў у сфэры ўплыву літоўскіх магнатаў, дасягнуўшы найвышэйшага свайго ўплыву, калі ўдава Барбара Гаштольд, сястра Міколы Радзівіла, та- емна пашлюбіла вялікага князя. Польская царства на чале з каралевай

Бонай пастаралася пазбавіцца ад непажаданай каралевы, каранованай 1550 г. і ў наступным годзе раптоўна памершай. Сьмерць Барбары Радзівіл супала з момантам політычнага ўмацаваньня шляхты, якая, змагаючыся з магнатамі, адносілася вельмі прыхільна да Літоўска-польскае унітарнае праблемы. Толькі вунія з Польшчай магла прысьпяшыць перамогу шляхты над магнатамі, а гэта павінна было зьмяніць соцыяльную і політычную структуру Вялікага Княства. Знадворныя мітрэнгі прысьпяшылі процэс усьведамленьня шляхтай соцыяльна-політычнага значэньня вуніі, якая і была ажыццёўлена толькі пры дапамозе літоўска-беларускае шляхты.

Унітарная праблема пры Жыгімонце-Аўгустэ. Барацьба за вунію і супроць яе была барацьбою двух розных політычных сьветаглядаў. Магнаты, баронычы самастойнасьць Літвы, стараліся захаваць для сябе пануючае соцыяльна-політычнае значэньне і не жадалі дапусьціць распаўсюджаньня польскага элементу ў Літве. Шляхта не цікавілася пытаньнем а самастойнасьці Вялікага Княства. Ашляхечваньне дзяржавы, якое магло быць ажыццёўлена толькі пры ўмове вуніі з Польшчай, адчыняла шлях да ўлады, да ўрадаў, да дзяржаўных маэнтаў, значная частка якіх была ў заставе ў магнатаў. Канечнасьць абароны граніц, якая ўсім цяжарам падала на шляхту, і нарэшце Лівонская вайна прымусілі шляхту заняць баёвую пазыцыю у адносінах да вуніі, патрабуючы на соймах яе ажыццёўленьня. Магнаты працівіліся, покуль маглі. Але яны былі прымушаны прызнаць унітарную праблему чарговай і паслаць дэлегацыю для завязаньня вуніі на Варшаўскі Сойм 1563 году, згаджаючыся на такія ўмовы вуніі, якія-б зусім не зьмянялі ўнутранай аўтономіі Літоўска-Беларускай дзяржавы і забяспечылі-б незачэпнасьць усёй тэрыторыі Літоўска-Беларускай дзяржавы. Палякі не маглі згадзіцца на гэтыя ўмовы, бо іх галоўнай мэтай былі ўкраінскія землі; каб ажыццёвіць гэтую мэту палякі дабіваліся вуніі з Літвой на прыцыпе інкорпорацыі.

2. Знадворныя адносіны.

Лівонская вайна (1558—1582). Масква ў сваім імкненьні да берагоў Бальтыкі пачала вайну з Лівонскім законам, спадзяючыся на яго слабасьць і ўнутранае бязладзьдзе. У 1558 годзе маскоўскае войска спустошыла Лівонію, захапіла Нарву, Дэрпт, Нэйгауз і пасоўвалася далей у глыб Лівоніі. Лівонскі Закон ня мог ніяк атрымаць дапамогі. Тагды магістар Кэтлер зьвярнуўся за дапамогай да Літвы. 31-га жніўня 1559 году была завязана ўмова, на моцы якой Закон паступаў пад пратэктарат вялікага князя. Жыгімонт II-Аўгуст паслаў Івану Грознаму ультыматум, каб той спыніў ваенныя дзеянні. Ультыматум застаўся без рэзультату, і Літве прышлося ўмяшацца ў Лівонска-Маскоўскія адносіны. Ваенныя дзеянні спачатку складваліся няўдачна для Літвы. Полацк, Веліж, Нэвэль, Себеж былі захоплены маскоўскім войскам. У 1566 годзе Жыгімонт II-Аўгуст прапанаваў Івану IV завязаць умову з уступкай Беларусі. Але Іван IV, апіраючыся на думку Земскага Сабору, даў адмоўны адказ. Ваенныя дзеянні зноў распачаліся і цягнуліся да 1572 году, калі Жыгімонт II-Аўгуст быў прымушаны завязаць перамір'е з Масквою, пакінуўшы за ёю Полацк і ўсю Лівонію. Пад уплывам утварыўшагася становішча на тэатры ваенных дзеяньняў, Лівонія была прымушана прызнаць спачатку неагранічаныя паўнамоцтвы старасты Жмудзкага—Яна Хадкевіча „гэтмана і адміністратара“, а затым завязаць вунію з Літвой на гэтых умовах: Лівонія прызнае ўладу вялікага князя, які абіраецца супольна; Аугсбурскае вызнаньне веры застаецца непарушана; забараняецца прапаганда іншых рэлігій; застаюцца ўсе старыя вольнасьці; будуюцца школы і цэрквы для народу; замковыя і гарадзкія ўрады замяшчаюцца мясцовымі ўра-

дженцамі; адміністрацарам назначаецца асоба, якая ведае нямецкую мову, з правам хадайніцтва а яго змяшчэнні (1566). Гэткім чынам Лівонскі Закон перастаў самастойна існаваць. Лівонская вайна напружыла ваенныя і грашовыя сродкі шляхты да апошняга. Ураду прыходзілася вельмі часта збіраць вальныя соймы, якія ўмацоўвалі політычную вагу шляхты. Пад уплывам няўдачнае вайны, беларуская шляхта пачынае пераходзіць з Польшчай, спадзяючыся пры дапамозе апошняй схіляецца да вуні з Польшчай, спадзяючыся пры дапамозе апошняй разбіць маскоўскае войска і вызваліць свае землі ад чужацкай окупацыі.

Літва і татары. Спачатку XVI ст. літоўскі вялікі князь абавязваўся выплачваць крымскаму хану штогодную дань і выхад. Аднак сваячасова выплата дані не ратавала пагранічныя украінскія мясцовасці ад татарскага набегаў. У барацьбе з Масквой крымскія ханы ня прымалі ніякага ўдзелу. Выплата дані ў 3.000 коп грошай пры ўбогасці гаспадарскага скарбу вельмі цяжка адтукалася на фінансах Вялікага Княства.

Організацыя абароны. Бязупыннае напружанне становішча на ўсходняй і паўднёвай граніцах дзяржавы прымусіла прымаць шэраг крокаў па арганізацыі абароны. У барацьбе з Масквой адно паспалітае рушэнне не выстаражала; прыйшлося зьвярнуцца да наёмных войск, лік якіх значна павялічыўся ў часе Лівонскае вайны. Утрыманне наёмнага войска абцяжала бюджэт дзяржавы. У 1545 годзе ўрад Жыгімонта I распачаў рэвізію ўкраінскіх замкаў: Овруча, Жытоміра, Луцку, Уладзіміра, Крэменца, Браслаўля і Веньніцы. Рэвізія знайшла, што ў краіне абароны замкаў нездавальняючае, а гэтак сама, што мясцовыя земляўласнікі ўхіляюцца ад тых павіннасцей, якія ляжалі на іх па абароне краіны. У 1552 годзе была зроблена новая рэвізія замкаў: Чарнабыльскага, Острэскага, Любецкага, Мозырскага, Кіеўскага, Жытомірскага, Луцкага, Крэменецкага, Чаркаскага, Канеўскага, Веньніцкага і Браслаўскага. Замкі ахоўваліся наёмнымі людзьмі. Для ўтрымання апошніх шляхта была абложана „поконевскімі пенязьмі“ і звальнялася ад выстаўлення аднаго каня. Гэтая пастанова была прынята на Сойме 1552 году і выклікала з боку шляхты вялікае незадавольненне з тэй прычыны, што яе прадстаўніцтва на Сойме ня было. Падатак збіраўся строга, не выключаючы конфіскацыі маёмасці.

Фінансавыя заходы. Становішча скарбу. Гаспадарскі скарб ня мог вытрымаць усяго таго цяжару, які выпадаў на яго долю. Урад павінен быў учыніць надзвычайныя крокі: аддаваць у заставу гаспадарскія маёмасці, збіраць надзвычайны падатак „сярэбшчыну“ (1507, 1516, 1522, 1529, 1534, 1538, 1540, 1551). У часе Лівонскае вайны ўрад неаднокраць быў прымусан збіраць сярэбшчыну. Сойм 1559 году адкрэтаваў яе збор на два гады. У 1563 г. быў устаноўлен збор сярэбшчыны ў працягу трох год. Сярэбшчына паступала нерэгулярна. Берасьцейскі Сойм 1566 году пастанавіў выплату сярэбшчыны ў надзвычайным ліку, у выпадку калі яна ня выплачана ў час. У 1561 годзе наенна-служылыя земляўласнікі былі абложаны „поконевскімі пенязьмі“. Гародзенскі сойм 1566—1567 пастанавіў выплату новай сярэбшчыны на два гады. Пад уплывам убогасці скарбу, тавары, што возіліся за граніцу і прывозіліся адтуль, былі абложаны спецыяльнымі падаткамі (1561). Вінаватыя ў украванні тавараў, трацілі сваю маёмасць. На гэтым-жа сойме быў вызначаны збор „помолу“ з усіх тых, хто будзе малоць пшаніцу, жыта, солад і крупу на млынох ці хатніх жорнах на продаж. Матар’ялы вырабу піва, мёду і гарэлкі гэтак сама былі абложаны. Памол у маёмасці земляўласнікаў паступаў на карысць уласнікаў з тэй умовай, каб ён ішоў на мэты лепшага ваеннага ўзбраення. Усе гэтыя фінансавыя заходы ўраду ўсім сваім цяжарам падалі на шляхту. Самыя падаткі адкрэтаваліся на соймах пры ўдзеле шляхты. Ваеннае і фінансавое значэнне шляхты зусім змяніла яе політычнае становішча.

3. Аграрная рэформа.

Гаспадарчая політыка ў заходніх краінах. Распад натуральнае гаспадаркі і пераход да грашовае адбіўся на становішчы сельскае гаспадаркі ў заходніх дварох вялікага князя. Канечнасьць павялічэньня прыбыткунасьці і прадукцыйнасьці гаспадарскіх маёнткаў прымушала ўрад умешвацца ў выдзеньне дзяржаўнай гаспадаркі і рэгуляваць яе. Гаспадарскія ўставы 1514—1529 г.г. заляжылі фундамент для новага гаспадараньня ў інтарэсах рынку і арганізацыі кантролю над дзейнасьцю дзяржаўцаў, каб пазбавіцца магчымых з іх боку надужыцьцяў. Але ўставы не чапалі з даўных-даўна склаўшыхся форм сялянскага землеўладаньня. Наказ старатам і дзяржаўцам, апублікованы незадоўга да валочнага ўставу, мае на ўвазе выключна прадпрыемчую гаспадарску, разьвіцьцё якой не павінна было зьмяняць сялянскія пазямельныя адносіны. Наказ не закранаў гэтае стараны.

Гаспадарчая політыка у ўсходніх краінах. Слабэ разьвіцьцё сельскае гаспадаркі і крыху іншы склад насяленьня адносна павіннасьцей, ставіў літоўска-беларускую адміністрацыю па-за сфэрай уплыву новае эканомічнае політыкі. Але й тут прынцып валасной старасьветчыны няпрыметна парушаўся. Адміністрацыя пачала выстаўляць новыя патрабаваньні адносна павіннасьцей. Непаразуменьні паміж насяленьнем і адміністрацыяй вырашаў урад, які ў апублікованых уставах захоўваў старасьветчыну; але пад выглядам апошняй пранікалі ў ўставы і „новіны“. Дзякуючы гэтым уставам старасьветчына была замацавана і адносіны валаснога насяленьня да ўрадовай адміністрацыі былі больш дакладна азначаны.

Канечнасьць аграрнай рэформы. Становішча літоўска-беларускага скарбу было безнадзейнае. А тымчасам становішча дзяржавы вымагала новых і новых сродкаў. Атрымаць апошнія было магчыма толькі падняўшы прыбыткунасьць і прадукцыйнасьць гаспадарскіх маёнткаў, а гэта магло быць ажыцьцёўлена толькі пры ўмове пераходу да трохпольнай сыстэмы ральніцтва і поўнага зьністажэньня старасьветчкіх формаў землеўладаньня. Об'ектыўныя ўмовы спрыялі гэткай рэформе. На Эўропэйскім рынку заўважваўся асаблівы попыт на літоўска-польскія сельска-гаспадарчыя продукты: жывёлу, збожжа, скурурагатае і дробнае жывёлы. Ёмацьць замежнага рынку пастулова павялічалася. Карыстаючыся старой гаспадарскай тэхнікай, Літва не магла павялічыць прадукцыйнасьці сваіх гаспадарак. Гэта разумелі некаторыя ўрадовыя дзеячы, паміж якіх першае месца займаў стараста Кнышыньскі пан Станіслаў Фальчэўскі. Спроба гэткай новай аграрнай політыкі была часткова і ўдачна ажыцьцёўлена каралевай Боной у Пінскім і Клецкім княствах.

Прынцыпы рэформы. Ёста аграрнае рэформы замыкалася ў больш дакладным вызначэньні велічыні сялянскіх вучасткаў, раўнамерным іх разьмеркаваньні паміж сялян і дакладным вызначэньні тых павіннасьцей, якія ляжалі на вучастках. Да аграрнай рэформы сялянскія павіннасьці былі нераўнамерны і ня было ніякой пэўнай сыстэмы у выплатах. Сама гаспадарская ніва была параўнаўча невялікая. Для ажыцьцэўленьня аграрнай рэформы была ўложана „устава на волокі“, якую павінны былі кіравацца дзеячы рэформы. Для вымеру зямель пасыляліся ў гаспадарскія двары рэвізоры і мернікі, якія павінны былі, выдзяліўшы пэўную колькасць зямлі на дворную ніву, рэшту зямлі разьдзяліць на валокі. Аграрная рэформа павінна была зьністожыць цараспалосіцу. З гэтай мэтай прыватна-ўласьніцкія землі адбіраліся на гаспадара, а ўласьнік атрымліваў „слушную отмену“, калі праверка праў на землю пацьвердзіла, што дзяржаўца зямлі карыстаўся ёю на законнай падставе. Праверка праў на землю выкрыла лічныя захваты

гаспадарскіх зямель. Уласнікі, незадоволеныя адменяй, мелі права падаваць гаспадару жалабы на чыннасць яго ўраднікаў. Дворнай гаспадаркай кіраваў дзяржаўца пад сваёй адказнасцю. Дворная зямля абраблялася працаю цяглых сялян, абавязаных працаваць на гаспадарскім двары два дні на тыдзень. Рэшта сялян былі пасаджаны „на осаде“. Челядзь нявольная была пераведзена ў катэгорыю агароднікаў. Павіннасці цяглых сялян, апрача адбывання паншчыны, замыкаліся ў выплаце чыншу, у залежнасці ад якасці зямлі й валокі, і натуральных падаткаў—у выглядзе кур, гусей, яек, стацьі, а гэтак сама сена і аўса. Усе гэтыя натуральныя падаткі маглі быць пераведзены на грошы. Апрача гэтага цяглыя людзі выходзілі „на талаку“ чатыры разы „з чым укажут“. Асадныя сяляне выплачвалі чынш, дробны даход, талаку, гвалт, авёс, сена, асаду; пры гэтым пры вызначэнні пасобных відаў падаткаў прымалася пад увагу якасць зямлі. Валочная сыстэма зніс-тожыла апошнія рэшткі валасной арганізацыі. Яна паставіла сельскае насяленне ў беспасярэднія адносіны да дворнае адміністрацыі. Гаспадарскія дзяржавы дзяліліся на вайтаўствы, у склад якіх уваходзіла пэўная колькасць валок. Войт назначаўся рэвізорам. На яго абавязку знаходзіўся кантроль над сельскім насяленнем па адбыванню прыналежных ім павіннасцей, а гэтак сама беспасярэдняе выкананне гаспадарчых распараджэнняў ураду. Апрача асаднага і цяглага сялянства ў кожнай дзяржаве была вышэйшая катэгорыя насялення—ра-меснікі, прамыслоўцы, асобы, адбываўшыя пры дварэ якую-колечы службу. Гэтыя рабочыя элементы былі пасаджаны на землю. Вышэйшая, цяглыя і асадныя людзі сядзелі на адвэй валочы. Вышэйшая катэгорыя насялення — найчасцей на дзвёх, свабодных ад усялякіх падаткаў. Калі валокі заставаліся неразобраныя, то яны раздаваліся сялянам, якія ў залежнасці ад становішча сваёй сямейнай рабочай сілы маглі весці гаспадарку на дзвёх валоках. Аграрная рэформа зачепіла толькі заходнія краіны, ня толькі воласці, але й гарады, як з магдэ-бургскім правам, так і без яго.

Вынікі рэформы. Аграрная рэформа дала магчымасць выясніць данасць зямельнага фонду, які знаходзіўся ў распараджэнні гаспадара. Правільная пастаноўка гаспадаркі павінна была даць гаспадару патрэбныя грошы і звольніць дзяржаву ад залежнасці ад шляхты. Гэтае вызваленне павінна было ўмацаваць вялікакняскую ўладу і аслабіць соцыяльны феодалізм. Аграрная рэформа мела на ўвазе ўтварыць ін-дывідуальнае сялянскае землеўладанне і гаспадарку. Але рэформа ня знісастожыла колектыўных гаспадарак; на аднэй і тэй-жа валочы сядзелі групы асоб, звязаныя паміж сабою сваяцкімі адносінамі. У іх складзе бывалі і староннія людзі. Індывідуалізацыя гаспадаркі не дасягнула сваіх мэтаў. Старыя сямейныя арганізацыі не маглі быць адразу зніс-тожаны. Ня глядзячы на гэта, вялікаму князю не ўдалося ўтрымаць у ўладанні дзяржавы вялікакняскія домэны. Жыгімонт-Аўгуст і яго на-ступнікі былі прымушаны раздаваць землі за службу. Гэта аслабляла сілы дзяржавы і ўмацоўвала соцыяльна-політычнае значэнне шляхты. Феодалізм ня быў знісастожаны.

Усходнія краіны. Аграрная рэформа не закранула ўсходніх краін. Для гэтага ў Прыдняпроўі і Прыдзвінні ня было адпаведных об-ектыўных умоваў. Непаразумыні паміж адміністрацыяй і валасным насяленнем прымусілі ўрад, не закранаючы істотных форм землеўла-данья і землекарыстанья, прыступіць да вызначэння падаткаў і павіннасцей. Часьць зямлі, што знаходзілася ва ўладанні „до волі і ласкі господарской“ звычайна адбіралася на гаспадара.

Лесная гаспадарна ў XVI ст. Для заграічнага гандлю ў другой палове XVI ст. лес меў першараднае значэнне. А тымчасам лесная гаспадарка вялася без усялякага пляну. Сяляне і прыватныя землеўлас-нікі ўваходзілі ў гаспадарскія пушчы і займаліся іх эксплёатацыяй,

лалаяўніцтвам і рыбацтвам у вазёрах. У сувязі з аграрнай рэформай урад ажыццяўляе „рэвізію пушч і зьвярыных пераходаў“. Гэтая рэвізія выявіла становішча гаспадарскіх пушч і выкрыла зробленыя ў іх захваты. З мэтай больш правіловай пастаноўкі гаспадаркі, была выдана ў 1567 г. лесная ўстава, у якой падрабязна былі распрацаваны правілы аховы лясоў. Пушчы разьбіваюцца на лясніцтвы, на чале якіх стаіць ляснічы; апошні супольна з асочнікамі, стральцамі, баброўнікамі, падлазьнікамі ахоўвае пушчу. На карысьць ляснічага паступала дзевяць валок зямлі. Ляснічыя былі абавязаны наглядаць за тым, каб ня было ніякай шкоды ні зьвяром, ні дрэвам бортным, ні іншым гатункам дрэў. Организаваўшы кантроль над пушчамі, урад ня мог прыступіць да самастойнае эксплёатацыі пушч, якая знаходзілася пераважна ў руках чужаземнага капіталу.

Вынікі рэформы. Аграрная і лесная рэформы прысьпяшылі працэс распаду натуральнае гаспадаркі і рост грашовае. Аб гэтым сьведчыць шпаркае пашырэнне магдэбурскага права ў гарадох усходняе палавіны Беларусі. Павялічваецца значна ўнутраны гандаль, аб чым сьведчыць павялічэнне мытных збораў. Прыватныя ўладары асаджваюць мястэчкі і ў іх наладжваюць штотыднёвы торг і кірмашы. На вялікіх гасцінцах адчыняюцца карчмы, дзе прадаецца хмельнае пітво. Замена натуральных павіннасьцей грашовымі была скуткам гэтага-ж працэсу. Аграрнай рэформаю Літоўска-Беларуская дзяржава цесна зьвязвалася з Захадам, асабліва з Польшчай, паколькі для літоўскага сырцу мела вялізнае значэнне Вісьлянская водная артэрыя, а гэтак сама з Гданскам і польскімі кірмашамі ў Познані. Гэтыя ўмовы мелі вялікі ўплыў на далейшы лёс вуніі Літвы з Польшчай. З разьвіцьцём грашовае гаспадаркі, рабы паступова зьліваюцца з цяглымі людзьмі. Утвараецца адзінае прыгоннае становішча.

4. Політычнае ўмацаваньне шляхецтва.

Умацаваньне шляхты на соймах. Знадворныя мітрэнгі зьмянілі суадносіны сіл у дзяржаве. У першай палове XVI ст. яшчэ адчуваецца ўплыў рады; гэты ўплыў асабліва праявіўся ў выданні Статуту 1529 году. Перамены ў арганізацыі вялікага вальнага сойму сьведчылі аб умацаваньні шляхецкай дэмакратыі. На соймах, якія зьбіраліся ў сувязі з Лівонскай вайною, шляхта падвышае свой голас, яе ўплыў становіцца пануючым, да яе голасу прыслухоўваецца вялікі князь. Адначасна з гэтым уплыў паноў - рады зьмяншаецца. Падвышэнне шляхты ў сацыяльна-політычных адносінах было адбіткам тых перамен, што адбываліся ў народнай гаспадарцы. Уцягненьне ў сфэру грашовае гаспадаркі сярэдняга і дробнага землеўладаньня і павялічэнне значэння апошніх у агульнай структуры народнай гаспадаркі было прычынай сацыяльна-політычнага падвышэння шляхты.

Настрой шляхты. Шляхта вельмі добра разумела сваё новае фінансава-політычнае значэнне, як ваенна-служылае клясы і як вылатчыка сярэбшчыны. Ня глядзячы на трывожнае знадворнае палажэнне дзяржавы, шляхта займае бурліваю пазыцыю на соймах. Яна выступае з шэрагам жалаб і пажаданьняў. Шляхта незадаволена з арганізацыі суду, патрабуе агульнай падсуднасьці, новага судаўніцтва, выпуску монэты са згоды сойму, зьмены ўрадовай політыкі ў справе ажыццяўленьня аграрнае рэформы, завязаньня вуніі з Польшчай, рэформы адміністрацыі, паправы Статуту. Беларускае шляхта выступала на соймах з сваімі асобнымі просьбамі. На Віленскім сойме 1559 году Полацкая шляхта просіць гаспадара паступаць „водле прывілеяў і вольнасьцей“ і ня ўмешвацца ў дом божы „Сьвята Софья і сьвят Спасе“. Просьба шляхты была здаволена. Шляхта выкагала пажаданьне, каб „памятное, віжовое і дзецковное“ зьбіралася „водле прывілеяў і воль-

павеваў. Так Геранім Праскі — прыяцель Гуса—быў у 1413 годзе у Літве, Вільні і Віцебску. Па сьмерці Гуса і Героніма гусіцкі рух пранікаў у глыб Беларусі. З паяўленьнем ў Нямеччыне пратэстантызму гэты рух пачаў шпарка пашырацца на Беларусь, Валыні, Літве і Курляндзі, ня толькі у Польшчы, усходняй Прусіі, а гэтак сама з Лейпцыгу і Франкфурту. Галоўнымі праваднікамі пратэстантызму былі рамеснікі, купцы, маляры, што пражывалі у Вільні і іншых гарадох. Першымі пашыральнікамі пратэстантызму былі: італьянец Лісмоніні, Андрэй Кульва, доктар філэзофіі германскіх унівэрсытэтаў Ян Вінклер — каталіцкі духоўнік. Пры ім была пабудавана ў Вільні лютаранская кірха. У 1545 годзе Альбрэхт Прускі прысылае ў Літву казальнікаў пратэстантызму і ўстанаўляе стыпендыі для ліцьвінаў у кэннігсбэрскім унівэрсытэце. Сам Жыгімонт II-Аўгуст, акружаны пратэстанцкімі казальнікамі, выяўляў нахіль да пратэстантызму. Кальвінізм гэтак сама быў значна пашыраны. Перакананымі кальвіністамі была фамілія князёў Радзівілаў, асабліва ў асобе ваяводы і канцлера Віленскага Міколы Радзівіла. Свабодная прапаганда кальвінізму ў Вільні прыцягнула на яго бок шмат арыстакратыі. У 1565 годзе Радзівіл набудаваў абшырную кальвінскую царкву. Кальвіністычныя грамады ўтварыліся ў Полацку, Віцебску, Навагрудку, Біржанах, Менску, Бярэсці, якое зрабілася другім цэнтрам кальвінізму. Адначасна з памярковымі пратэстанцкімі кірункамі, пранікаюць у Літву і Беларусь скрайнія сэкты ў выглядзе соцыяліства, прадстаўнікі якога адкідалі асноўныя догматы пратэстантызму — боскасьць Хрыста і навуку а прызначэньні. Соцыяліства распаўсюдзілася найбольш у Берасьцейскім і Навагрудзкім ваяводзтвах. Літоўскія магнаты — Кішкі, у асобе Яна Кішкі — віленскага кашталяна, і Алесніцкія былі галоўнымі апекунамі соцыяліства.

Соцыяльныя прычыны пашырэння пратэстантызму. На стору пратэстантызму, асабліва кальвінізму, сталі прадстаўнікі літоўска-беларускага магнацтва, як Радзівілы, Хадкевічы, Глебовічы, Сапегі, Пацы, Валовічы, Вішнявецкія. Становячыся на стору пратэстантызму, магнаты стараліся пазбавіцца каталіцызму, які зьяўляўся правадніком польскага ўплыву і культуры. Спрыяючая для сельскай гаспадаркі эканамічная кон'юнктура штурхала арыстакратыю да пашырэння сваіх зямельных уладаньняў шляхам сэкулярызацыі царкоўных маемасьцяў. У гэтых адносінах магнаты паступалі зусім аднолькава ў стасунку да царкваў абодвух веравызнаньняў. Сэкулярызацыя царкоўнае маемасьці павінна была ўмацаваць політычнае значэньне магнацтва, на якое напірала шляхта. Разам з магнацтвам прымала пратэстантызм і мясцовае насяленьне. Дзякуючы гэтаму магнаты становіліся верхаводцамі рэлігійнага жыцьця пратэстанцкае грамады. Гэта павялічвала іх політычнае значэньне. Адраджаўся фэадалізм. Але гэты пратэстанцкі рух, захапіўшы арыстакратыю і падуднае ёй насяленьне, ня мог быць глыбокім; магнаты, захаваўшы за сабою сэкулярызаваныя землі і падуднае ім насяленьне, у хуткім часе вернуцца на лона каталіцкага касьцёлу.

Рэлігійная політыка. Літоўска-беларускі ўрад прытрымліваўся веразноснай політыкі. Пашырэнне пратэстантызму паміж магнацтвам і знадворнымі мітрэнгі не дапушчалі іншае політыкі. Стараючыся прыцягнуць на бок вуніі беларускую і украінскую шляхту, Жыгімонт II-Аўгуст апублікаваў прывілей 1563 году, якім касаваўся конфэсыянальны артыкул Гарадэльскага прывілею 1413 году. У істоце гэты артыкул неаднокраць ужо парушаўся ўрадам. Захаваньне яго ставіла ўрад у двузначнае палажэньне ў адносінах да праваслаўнага і пратэстанскага магнацтва, якое трэба было схіліць на бок вуніі. Самастойнае палажэньне Літвы ў дзяржаўных адносінах ня спрыяла пранікненьню на Літву-Беларусь польскай шляхты, якая патрапіла сабраць значныя капіталы. Дзякуючы гэтаму пакуль-што ня было агрэсыўнага

католіцызму. Жыццё працякала ў атмасферы свабоды і рэлігійнага роўнапраўя ўсіх веравызнанняў. Католіцызм яшчэ ня меў сілы для барацьбы з праваслаўем і пратэстантызмам.

6. Законадаўства і суд.

Статут 1566 г. Першы літоўска-беларускі Стаут 1529 г., уяўляючы сабой законадаўчы зборнік, у якім атрымалі юрыдычнае афармленьне ўсе політычныя і грамадзянскія прывілеі магнатаў, ня мог здаволіць шырокія шляхецкія колы, якія ўжо ўсьвядомілі сваё політычнае значэньне к палове шаснацатага сталецьця. Шляхецкая ідэалёгія, высунуўшая мысль аб роўнапраўі ўсіх членаў шляхецкага стану, не магла пагадзіцца з такім становішчам і, заняўшы ваяўнічую пазыцыю, пачынаючы з саракавых-шэсьцьдзестых гадоў, пачала падаваць вялікім князём „чалабітныя“ а папраўцы Статуту. Уцярышню з такой просьбай шляхта звярнулася да вялікага князя на Берасьцейскім сойме 1544 г. Да гэтай просьбы Жыгімонт I аднёсся прыхільна. Жыгімонту I і літоўскім радным паном прыйшло пайсьці на ўступкі і, прызнаючы просьбу шляхты ў істотце зусім справядлівай, прыйшлося ўтварыць комісію з дзесяціх асоб, „яко з латынскага так і грэцкага закону“, „людей добрых, поважных“. Гэтай комісіі даручалася „ты артыкулы, водлуг патрэбы і водлуг бога і речы справедлівое, поправіці, а іншыя прічынці і на першом сойме перед паны радамі іх мілостью і всімі княжаты, паняты і всіх рыцэрства іх оказати, где потом через посполітый сойм, на што вся земля зволіт, маюч оны артыкулы быти уфалены і пріяты з его мілості господарскім дозволеньем, што ся іх мілості слушнога будет відети“. На Віленскім сойме 1551 г. шляхта зноў звярнулася да вялікага князя з паўторнай просьбай аб зьменах у Статуце. На гэты раз Жыгімонт-Аўгуст і магнаты былі прымушаны, у сілу гаспадарскага адказу на сойме 1544 г., утварыць комісію з дзесяціх з яе месцапрабываньнем у Вільні. Праца комісіі пасоувалася наперад вельмі марудна. Укладаньне проекту новага Статуту было закончана ў 1563 г., але канчатковае зацьвярджэньне Статут атрымаў у Вільні 11 сакавіка 1566 г. На Берасьцейскім сойме 1566 г. і на Горадзенскім 1568 г. ў Статут 1566 г. былі ўнесены папраўкі.

Склад і зьмест Статуту 1566 г. Згодна з запатрабаваньнем шляхты ў Статут 1566 г. былі ўпісаны: а) тэкст агульна-земскага прывілею 1551 г. б) прывілей 8 чэрвеня 1563 г. а роўнапраўі асоб шляхецкага паходжэньня праваслаўнае рэлігіі з рымска-католіцкай шляхтай; в) Бельскі прывілей ад 1 ліпеня 1564 г., якім магнаты адмаўляюцца ад асобнай падсуднасьці; г) Віленскі прывілей ад 13 сьнежня 1564 г. аб утварэньні павятовых соймаў; д) акт пацьвярджэньня Статуту ад 11 сакавіка 1566 году. Статут другой рэдакцыі складаецца з 14 разьдзелаў, падзеленых на артыкулы. Разьдзел першы ахвярован „персоне господарской“; разьдзел другі—абароне земскай; разьдзел трэці—шляхецкім вольнасьцям і разнажэньню Вялікага Княства Літоўскага; разьдзел чацьверты—арганізацыі судоў; разьдзел пяты датыча пасагу і вена; разьдзел шосты—аб апецы; разьдзел сёмы—а запісах і продажы; разьдзел восьмы—а тэстамэнтах; разьдзел дзевяты а правах земскіх; разьдзел дзiesiąты—о „ловы, о пугы і о дереве бортных“; разьдзел адзінаццаты—о квалітэх і о головшчизнах шляхецкіх“; разьдзел дванаццаты—о „головшчизнах і о павезках людей посполітых“; разьдзел трынаццаты—„о грабежах і павезках“; разьдзел чатырнаццаты—„о злодействе всякого стану“. Галоўнай крыніцай Статуту 1566 г. зьяўляецца Статут 1529 г., старадаўныя звычаі, соймавыя ўхвалы, польскае права, рымскае і нямецкае права. Апошнія крыніцы мелі павярхоўны ўплыў, знаёмлілі з спосабамі кодэфікацыі. У статуце 1566 г. ўплыў польскага права ў параўнаньні з Статутам 1529 г. больш значны.

Значэньне Статуту 1566 г. Другі Статут падрахоўвае вынікі політычнай і юрыдычнай мысьлі шляхецкага стану. Ён сьведчыць аб перамозе шляхты над магнатамі, закладвае фундамант пад дыктатуру шляхецкага стану. Новы Статут, зьяўляючыся разьвіцьцём праўных інстытутаў першага Статуту і ў той-жа час, адбываючы ў сабе ўплыў польскага права,—уяўляе сабой знамяніты юрыдычны помнік, у якім адбываецца культурнае становішча літоўска-беларускае шляхты.

Асновы Статуту 1566 г. Статут 1566 г. распаўсюджвае сваю дзейнасьць на прадстаўнікаў земляўласніцкага стану. Вялікі князь зьвязан у сваёй дзейнасьці юрыдычнымі нормаўмі, зьмешчанымі ў другім Статуте. Права Статуту абавязковы для ўсіх грамадзян Вялікага Княства. Ніякія судовыя імунітэты ня дзейны. Статут забяспечвае асабовую незачэпнасьць і індывідуальную адказнасьць за праступленьні. Уласнасьць незачэпна. Нярухомай маемасьць падлягае конфіскацыі, калі яе ўласнік учыніць дзяржаўнае праступленьне. Дзеці, якія ўладаюць маемасьцю асобна ад бацькі, учыніўшага дзяржаўнае праступленьне, а гэтак сама жоны, нічога ня ведаўшыя а праступках сваіх мужоў, але ўладаючыя асабіста ім прыналежнай нярухомай маемасьцю, захоўваюць сваю нярухомасьць у незачэпнасьці. Шляхта карыстаецца правам распараджацца сваёй рухомай і нярухомай маемасьцю ў межах Статутнага законадаўства. Права ўладаньня рухомасьцю ў распараджэньня ёю прыналежыць і жанчынам. Праступленьні супроць асобы і ўласнасьці падлягаюць адпаведнаму пакараньню. Асоба шляхціца карыстаецца асаблівай апекай закону ў параўнаньні з асобай простых людзей. Шляхціцы маюць права прымаць удзел у соймах дзеля абраньня паслоў на сойм і складу земскага суда. Шляхецкі стан карыстаецца правам удзелу ў вышэйшай законадаўчай установе—вальным сойме праз сваіх паслоў, выбраных на соймах. Уладаньне ўсімі відамі зямельнага карыстаньня цягне за сабой абавязак вайсковае службы на ўмовах, пастаноўленых на вялікім вальным сойме. Асоба гаспадара незачэпна. Злачынствы, накіраваныя супроць асобы гаспадара і дзяржавы, караюцца асаблівымі спосабамі пакараньня. Да дзяржаўных праступкаў адносяцца: змова і бунт супроць асобы гаспадара; фальшаваньне монэты; спроба гвалтоўным спосабам захапіць трон; бунт супроць гаспадара і дзяржавы; прывод у дзяржаву няпрямцельскага войска; дапамога няпрямцелю; здача замку; уцёкі з ліхімі замераўмі за-граніцу.

Судаўніцтва. Статут 1566 г. здаволіў жаданьні шляхецкага стану мець суды наўзор польскіх. Новым Статутам у Літве і Беларусі ўводзіліся тры катэгорыі судоў: земскі, падкаморскі і замковы.

Суд земскі. Новы земскі суд складаецца з судзьдзі, падсудка і пісара, якія ў колькасьці чатырох кандыдатаў абіраюцца на павятовых соймах і падаюцца на зацьвярджэньне гаспадара. Дзелаводзтва павінна вельмі „по руску літэрамі і словы рускімі, а не іншым языком і словы“. Новаму суду падсудны ўсё справы грамадзянскага і крымінальнага характару, за выключэньнем толькі такіх спраў, якія падлягаюць кампэтэнцыі замковага суду. Судзьдзямі ня могуць быць духоўныя асобы, урадовыя асобы ў павеце. Абраньне гэтых прымушае іх пакідаць адміністрацыйныя абавязкі. Суд адбываецца асабістым складам суду. Заступніцтва дазволена толькі ў выпадку хваробы і асабістай зацікаўленасьці судзьдзяў у падлягаючай суду справе. Пры кожным судзе павінны быць заведзены спэцыяльныя кнігі. Шляхціцы падлягаюць юрысдыкцыі суду на месцы знаходжэньня іх маёнткаў. Асобы, уладаючыя маёнткамі ў некалькіх паветах, падсудны суду таго павету, у якім знаходзіцца большая часць іх нярухомасьці. Судовыя сэсыі бываюць тры раз на год. Судовыя сэсыі ня могуць адбывацца ў часе вялікага вальнага сойму, ваенных падгатаваньняў і маравой пошасьці. Апэля-

Гарадзні гуманізм. Новы культурны рух пачаўся перш за ўсё ў літоўска-беларускіх гарадох, куды пачалі пранікаць новыя рэформазыйныя ідэі, якія аднак ня пусьцілі глыбокіх карэньняў у асяродзьдзі гарадскога грамадзянства. Барацьба паміж гарадзкім станам і земляўласнікамі за эканамічныя прывілеі хутка паставіла мяшчанства ў варожыя адносіны да шляхецтва і да каталіцызму і пратэстантызму, паколькі апошнія становіліся рэлігійна варожага да мяшчанства стану. Барацьба з шляхецтвам і нападкі католікаў на праваслаўных прыдалі гарадзкому гуманістычнаму руху нацыянальна-рэлігійны характар, што атрымала сваё выяўленьне ў зьвязку з царкоўнай вуніяй 1596 г. Гарадзкі гуманітарны рух меў замкнёны характар і ня выходзіў за межы гораду. Вёска засгавалася па-за сфэрай уплыву гарадскога культуры.

Друкарні. Паказчыкам культурнага руху на Беларусі можа служыць друкаваньне кніг. Першая беларуская друкарня была адчынена ў 1525 г. у Вільні, куды была перанесена, друкарня з Прагі, адчыненая там беларускім вучоным Фр. Скарынай. У палове XVI ст. ужо функцыянавалі друкарні ў Вільні, Несьвіжы, Заблудаве, дзе працавалі рускія друкары Іван Фёдараў і Пётра Мсьціславец, уцёкшы з Масквы. Асаблівае значэньне мела друкарня братаў Мамонічаў у Вільні. Дзякуючы пашырэньню друкарскае справы стала даступным сьвятое пісьмо, пераложанае на народную мову, а гэтак сама рознастайныя апалёгэтычныя і догматычныя творы, спрыяючы павялічэньню цікавасьці да рэлігійных пытанняў і рэлігійнае творчасці.

Гуманісты Францішак Скарына. Урадзэнец Полацку, Фр. Скарына скончыў Кракаўскі ўнівэрсытэт, затым вучыўся ў Падуанскім ўнівэрсытэце ў Італіі. У 1517 г. Скарына быў у чэскай Празе, дзе і заляжыў першую беларускую друкарню. Палажыўшы ў аснову чэскія пераклады Бібліі і Псалтыра, Скарына задумаў перакласьці на беларускую жывую мову і надрукаваць іх. Але ня ўсё задуманае магло быць выканана. Біблію Скарына выдаў няпоўнасьцю (22 кнігі). У 1519 г. Скарына перасяліўся ў Вільню, дзе заляжыў друкарню пры падтрыманьні бургістра Якуба Бабіча. Першай кнігай, надрукованай у Вільні, быў Апостал (1525); затым паявілася—царкоўна-славянская „Малая падарожная кніжыца“. На гэтым і спынялася выдавецкая праца Скарыны. У 1530 г. друкарня згарэла ў часе пажару. Матар’яльнае становішча Скарыны пагоршала. Культурная дзейнасьць мусіла з канечнасьці прыпыніцца. Кнігі, выданыя Фр. Скарынай, хутка разыйшліся, але наступныя друкары прыдавалі новавыданым кнігам знадворны выгляд выданьняў Скарыны. Перакладаючы сьвятое пісьмо на родную мову, Скарына стараўся зрабіць яго даступным, зразумелым для шырокіх народных гушчаў. Для Скарыны сьв. пісьмо мае аграмаднае моральна-наўчальнае значэньне, як крыніца жыцьцёвай мудрасьці і боскай праўды.

Сымон Будны. Урадзэнец Беларусі, Сымон Будны атрымаў здушэньне ў Кракаўскай Акадэміі, гаварыў і пісаў на беларускай і польскай мовах. Ён ведаў гэтак сама мовы: чэскую, лацінскую, італьянскую, а гэтак сама грэцкую і жыдоўскую. Прытрымліваючыся кальвінізму, Сымон Будны быў на старым у мястэчку Клецку, а затым пачаў схіляцца ў бок соцыяліянаства. Пакінуўшы сваё пастарства, С. Будны знайшоў прытулак і апеку ў багатага магната Яна Кішкі ў мястэчку Лоску. З С. Будным узнаўляецца традыцыя друкаваньня кніг на беларускай мове. У 1562 г. ён надрукаваў у Несьвіскай друкарні кнігу „О оправданіи грешного человека перед богом“. З мэтай шырокага распаўсюджаньня пратэстантызму, С. Будны друкуе там-жа Катэхізіс для „простых людей руского языка в питаннях і отказах“. З 1579 г. Сымон Будны выдаў Біблію, перакладзеную на польскую мову, прызначаную для польскіх соцыяліянаў. Яна была выдана ў Несьвіжы. З выданьнем Бібліі на польскай мове, Сымон Будны перастаў друкаваць кнігі на беларускай мове. Прычыны гэтага дагэтуль нявысьветлены.

грамаджэньню капіталу ў руках земляўласніцкага стану. Гэта дало магчымасьць падарожнічаць па Эўропе пасабным асобам з шляхты. Шляхціцы ня толькі падарожнічалі, але і вучыліся ў германскіх і італьянскіх унівэрсытэтах, адкуль прывозілі з сабой нахіл да асьветы, зямляваньне да навукі і пазнаньня, імкненьне да прышчапленьня новых рэлігійных ідэй. Новая культура зьмяніла быт шляхецтва. Яна спрыяла пашырэньню тут роскашы. Новыя культурныя павевы і настроі выклікалі ў часьці шляхецтва консьватыўную рэакцыю, якая аднак усьведамляла канечнасьць шырокае асьветы, хоць-бы і ў стара-царкоўным духу.

Гуманісты-консьватор нн. Курбскі. Цэнтрам консьватыўнага кірунку ў беларускім гуманізьме быў кн. А. М. Курбскі, эмігрант з суседняй Масковіі. Курбскі—прыхільнік стара-праваслаўнай традыцыі і абаронца арыстократыі ў Маскве. На Літве-Беларусі маскоўскі ўцякач быў прыняты гасьцінна і атрымаў ад вялікага князя Ковэльскае староства (1564). Стыкаючыся з прадстаўнікамі беларускае шляхты, кн. А. М. Курбскі аднёсься адмоўна да новае асьветы. Начытаны ў сьв. пісьме і кнігах айцоў цэрквы, кн. Курбскі быў, з боку інтэлектуальнага, выдатнай фігурай. Ён вядзе рознастайную перапіску. У ліку корэспондэнтаў былі кн. К. Астрожскі, бр. Мамонічы, княгіня Чарторыйская, вучань старца Арцёма нейкі Макар і інш. Курбскі протэстуе супроць розных рэлігійных захапленьняў, перасцярагчы ад якіх можа толькі грунтоўная знаёмасьць з сьв. пісьмом і айцамі цэрквы. Зьяўляючыся прыхільнікам асьветы, без якое немагчыма змаганьне з софізьмамі іезуітаў, кн. Курбскі патрабуе, каб асьвета мела нацыянальна-рэлігійны характар, угрунтаваны на навуцы праваслаўнае цэрквы. З гэтага боку Курбскі абураны ўсялякімі нападамі на праваслаўную цэркву, асабліва, калі пашыраны каталіцкім касьцёлам новыя догматы стараліся адродаць „філіонізмамі Арыстотэлеўскімі“. Гэтак сама адмоўна адносіўся кн. Курбскі да г. зв. „вольномыслий“, у рэзультате якіх шмат якія „апостольскіе словы превращают, развращенно толкуют і на святых хулу возлагают“. І пераклад Скарынін сьв. пісьма выклікае з боку маскоўскага ўцекача адмоўныя адносіны. Новым перакладам сьв. пісьма, вельмі блізкім да перакладу Бібліі Лютэра, нельга карыстацца, каб ухіліцца спакушэньня. Прыхільнік старое царкоўнае асьветы, кн. Курбскі лічыць канечным бараніць ад нападаў з розных бакоў праваслаўную веру. Дзеля гэтай мэты зьяўляецца канечна патрэбным пераклад царкоўна-навуцальных твораў на славянскую мову, хаця ўсе труднасьці гэткае справы зусім дакладна разумеў Курбскі. Зьяўляючыся прыхільнікам усходня-славянскае культуры, кн. Курбскі ня быў бязумоўным ворагам польска-эўропэйскае культуры. Ён толькі баяўся, што моладзь, пападаючы ў новыя школы, адкінецца ад праваслаўя. Гэтым быў Курбскі. Яго праграма, занадта прымітыўная, не спаткала шырокага спачуцьця ў шляхецтве. Фэадальны консьватор, прапавядаўшы фэадальную культуру ў абставінах іншых гаспадарчых адносін, ня меў пасьядоўцаў. Консьватораў у шляхецкім асяродзьдзі было занадта мала.

Паступовы кірунак у шляхецкім гуманізьме. Двор кн. Юр'я Юр'евіча Слуцкага быў другім цэнтрам культурнага руху ў краі. Пры двары функцыянавала школа, знаходзілася тут і друкарня. Тут пражываў з сваімі вучнямі старац Арыём, які наўчаў багаслоўя і марыў рэшту сваіх дзён ахвяраваць перакладам царкоўна-навуцальных твораў на славянскую мову. У прыдворным кружку кн. Слуцкага не стараніліся лацінскае і грэцкае моваў. Кн. Слуцкі патрымлівае зносіны з кн. Курбскім. Імкненьне абодвух гумавістых прычыніца да адраджэньня славянскае мовы было прычынай іх збліжэньня. Двор Слуцкага князя быў прасякнут консьватыўнымі тэндэнцыямі, але ня гэтак скрайна выяўленымі, як пры двары кн. Курбскага. Другім цэнт-

рам прогрэсыўнага кірунку паміж гуманістых быў двор кн. Хадкевіча ў Заблудаве, закладчыка Супрасьляскага манастыра. Хадкевіч праявіў вілікае замілаваньне да зьбіраньня старых кніг. Тут-жа была адчынена і друкарня. У 1569 г. Хадкевіч выдаў „Кніга зовомая Евангеліе учительное“. Шляхецкі гуманізм ня быў у сваёй аснове варожа да польска-эўропэйскае культуры. Ён толькі імкнуўся да адраджэньня асьветы на грунце царкоўнага пісьменства і праваслаўных традыцый. Ахоўваючы сябе ад націску польскае культуры ў асобе польскага шляхецтва, шляхецкія паступовыя консьэрватары, прыхільнікі асьветы, варожа адносіліся да адраджэньня роднае мовы. Толькі славянская мова можа быць крыніцай асьветы. І гэтыя адносіны цалкам тлумачацца клясавай усьвядомленасьцю шляхецкай арыстократыі Апошняя павінна была замкнуцца ў сваёй уласнай культуры і адносіцца варожа да імкненьня прыблізіць кнігі сьв. пісьма да народнага ўразуменьня, зьвязанага вузламі паншчыны. Развіцьцё народнае ўсьвядомленасьці было не на руку земляўласніцкай клясе.

Вынікі беларускага адраджэньня. Беларускае адраджэньне, га-лоўным чынам, выяўлялася ў гарадох. Консьэрватыўна-шляхецкі гуманізм быў задушаны польска-эўропэйскай асьветай, якая пранікла ў шляхецкае асяродзьдзе. Беларускае адраджэньне—гэта эпоха росквіту старога беларускага пісьменства—залаты век беларускае літаратуры. Асабліва была пашырана перакладная літаратура. Паяўляюцца пераклады кніг сьв. пісьма, зборнікаў твораў айцоў цэрквы, жыцьцёў сьвятых і апокрыфічных твораў, пераклады гадальных кніг, духоўных і сьвецкіх по-весьцей. Перакладаліся гэтак сама і гістарычныя творы польскіх хронік Марціна Бельскага, Мацея Стрыйкоўскага, а адначасна з гэтым укла-даліся і самастойныя гістарычныя і юрыдычныя творы, як летапісы, помнікі права: граматы, акты, Літоўскія Статуты 1529, 1566 і 1588 г. Апошні быў надрукован у друкарні Мамонічаў.

Беларускія летапісы. Самы старажытны беларускі летапіс быў напісан у Смаленску пры двары вялікага князя Аляксандра ў 1495 г. і вядомы як „Летапіс Аўраамкі“; гэты летапіс сьпісан паводле летапіснага збору ноўгарадзкага пахаджэньня, але ў яго мову былі ўнесены мясцовыя асаблівасьці. Орыгінальныя літоўска-беларускія летапісы ўкладаюцца пад уплывам агульна-рускіх летапісных збораў, у якія ўносіліся падзеі мясцовага характару. Мова і настроі ўкладчыкаў насілі мясцовы колёрт. Літоўска-беларускія летапісы кароткія і адорвістыя, наогул сухія. У іх няма маляўнічай вобразнасьці. Літоўска-беларускія летапісы былі знаёмы і з польскімі хроністамі. Летапісы маюць многа легэндарнага матэрыялу, зусім неверагоднага, і не даюць магчымасьці пабудаваць дакладны малюнак а раньняй гісторыі Літоўска-Беларускае дзяржавы. Летапісы паведамляюць а рознастайных гістарычных фактах і зьявах у прыродзе: землетрасеньнях, налётах шаранчы, кліматычных пераменах, голадзе і інш. Летапісы вядомы ў дзьвюх рэдакцыях: кароткай і поўнай. Апошні, вядомы пад назовай Летапісу Быхаўца, напісаны ў другой палове XVI ст. Летапіс Быхаўца прасякнут нацыянальным элемэнтам. Аўтор варожа адносіцца да ўсіх праціўнікаў літоўска-беларускага народу. У мове летапісу многа полэнізмаў.

В. Школа.

Агульны характар школ. Літоўска-беларускія школы ў XV і першай палове XVI ст. былі цесна зьвязаны з пашырэньнем хрысьціянскіх веравызнаньняў. Спачатку паяўляюцца школы праваслаўныя і каталіцкія. У першай палове XVI в. паяўляюцца пратэстанцкія школы. Спробы аб'яднаньня праваслаўнай і каталіцкай цэркваў з тэй умовай, каб праваслаўная цэрква прызнала верхаводства Рымскага ўладыкі,—утварылі

асаблівы від школ—вуніацкіх. Ня гледзячы на рознае веравызнаньне, школы усіх відаў мелі паміж сабой адно супольнае, а іменна: спачатку школьнае навучаньне мела профэсійнальны характар і павінна было здавальняць рознастайныя запатрабаваньні гэі або іншай цэрквы. Утылітарны характар школьнае справы прыдаваў школам асаблівы адбітак, але ў той-жа час такая школа была ядынай крыніцай падтрыманьня грамадзянскай і тагочаснага грамадзянства: шляхецтва і мяшчанства. Дзякуючы гэтаму, гэтыя конфэсійнальныя школы падтрымлівалі цікавасьць да асьветы. Беларускае Адраджэньне усіх кірункаў, пры адсутнасьці адпаведнага культурнага асяродзьдзя, ніколі ня было культурным рухам, які-б пранікаў у гушчы мяшчанскага і шляхецкага асяродзьдзя.

Праваслаўныя школы. Школьная традыцыя бярэ свой пачатак з першых момантаў хрысьціянізацыі Беларусі, і разьвіцьцё яе не перапынялася, хаця тэмп гэтага разьвіцьця то прысьпяшаўся, то прыпыняўся. Школьная справа знаходзілася выключна пад кіраўніцтвам духавенства. Кандыдаты на пасады прыслужнікаў праваслаўнага культу павінны былі мець адпаведную адукацыю. Яны здабывалі яе або пры манастырох, або ў дому. Пры насьледнасьці царкоўных пасадак, контынгэнт школ складаўся з прадстаўнікаў духоўнага стану, які заставаўся найбольш асьвечанай грамадзкай групай. Духавенства-ж перапісвала і кнігі царкоўна-канонічнага характару. Духоўнікі часта пісалі і рознастайныя офіцыяльныя дакумэнтны. Асяродкамі асьветы падаўнейшаму заставаліся манастыры. У Кіева-Пячэрскім манастыры знаходзілася значная бібліятэка, складзеная з духоўных і сьвецкіх кніг. Письменнасьць была пашырана як паміж шляхецтва, гэтак і паміж мяшчанства. Гандаль і гандлёвыя інтарэсы прымушалі знаёміцца з письменнасьцю. Францішак Скарына вучыўся ў Падлі і Кракаве і, прыехаўшы з Польшчы, увесь час заставаўся верным праваслаўным традыцыям. Адчыненне друкарняў у XVI ст. і друкаваньне кніг славянскага друку зьяўлялася паказчыкам таго, у якім ступню пашыралася письменнасьць у гарадзкім грамадзянстве. Але дзе былі адчынены праваслаўныя школы: аб гэтым амаль-што ня маецца даных. У эпоху беларускага Адраджэньня па ініцыятыве мясцовага грамадзянства пачалі адчыняцца школы. Гэтак, Краснастаўская школа мела аякуна ў асобе мясцовага мяшчанства. Грыгоры Аляксандравіч Хадкевіч залажыў школу ў Забудаве пры Усьпенскай царкве і забяспечыў яе матар'яльна (1567). Ёсьць весткі, што была школа ў Тураве (1572). Пры Кіеўскім Міхайлаўскім манастыры функцыянавала школа, у якой падгатаўляліся духоўнікі. Чужаземец Одэрбэрг адзначае, што ў беларусаў ёсьць звычай адчыняць школы пры цэрквах. Настаўнікамі ў гэтых школах былі панамары, дзядкі, а ў школах навучалі славянскія граматы, малітваў, сімвалу веры і псалмаў. Мялецц Смарыцкі адзначае, што з даўных-даўн у школах навучалі спачатку азбукі, затым часаслова і псалтыра. Адначасна вучылі і пісаць. Часамі выкладаліся і пачаткі арытмэтыкі. У другой палове сталяцця ў Літву-Беларусь пранікае культурны ўплыў з суседніх краін: Польшчы, Масквы, з суседняй Нямеччыны ў выглядзе пратэстантызму, і з Усходу ў асобе грэцкай царкоўнай іерархіі. Пад уплывам запатрабаваньняў эпохі: стычкі польскага і літоўска-беларускага капіталаў, барацьбы дзвёх нацыянальных культур—польскай і літоўска-беларускай,—праваслаўная школа павінна была зьмяніцца. Гэтая зьмена датычыла найбольш гарадзкіх школ. Паўсталі гэтак званыя брацкія школы, росквіт якіх адносіцца да наступнага пэрыяду ў жыцьці Літоўска-Беларускае дзяржавы.

Каталіцкія школы. Першыя лацінскія школы паяўляюцца ў другой палове XIV ст. На біскупах і існаваўшых пры іх капітулах лякаў абавязак клапаціцца аб школах. Літоўска-беларуская каталіцкая школа давала пачатковае навучаньне. Апрача школ катэдральных, узьніклі па ініцыятыве мясцовага духавенства і парафіяльныя школы. У

XV ст. вядомы толькі дзве каталіцкія школы: Віленская катэдральная і Троцкая. У XVI ст. лік каталіцкіх школ павялічваецца. Адчыняліся яны духавенствам, шляхтай, магнатамі, гарадзянамі, членамі каралеўскага дому. Націск пратэстантызму ў значнай меры спрыяў гэтаму школьнаму ажыўленьню. Школьнае пытаньне, у зьвязку з тым, што шляхецкая моладзь імкнулася заганіцу каб атрымаць адукацыю ў унівэрсытэтах, — абмяркоўвалася на памясцовых саборах каталіцкага касцёлу. Саборныя пастановы рэкамендавалі дакладнае й стараннае вывучэньне дзесяціх заповедзяў, эвангелья, лістоў апостала Паўла, твораў благаслаўленага Амброжага, а гэтак сама Цыцэрона, Віргілія, Эзопа, Сэнэкі і іншых клясычных поэтаў і прамоўцаў. З катэдральных школ вядомы Віленская, Кіеўская, Медніцкая, Луцкая. Найстаршай была Віленская, якая з часам з профэсійнай сталася агульна-адукацыйнай. З паяўленьнем іезуіцкае школы ў Вільні (1570), катэдральная школа ўтраціла сваё кіраўнічае значэньне. У працягу XVI ст. адчыніліся парафіяльныя школы ў Начах і Трабах, Мастох, Крэменцы, Новым Двары, Заблудаве, Горадні, Кіеве, адчыненая ваяводай М. Гаштольдам, у Роўне, адчыненая кн. Б. Астрожскай. З паяўленьнем іезуітаў лік парафіяльных школ павялічваецца. Конструкцыя каталіцкіх парафіяльных школ была прымітыўная. Адзіная навучальнага пляну ня было. Навучалі чытаньню, пісьму, сьпевам, часамі лічэньню, як гэта было і ў праваслаўных школах. Гэтае становішча навучаньня было нездавальняючым. Кракаўскі ўнівэрсытэт выпрацаваў ў пачатку XVII ст. плян навучаньня ў заняпаўшых парафіяльных школах. Гэтае адраджэньне цесна злучана з каталіцкай рэакцыяй, перамогай польскага матар'яльнага і культурнага ўплыву ў Літоўска-Беларускай дзяржаве. Тэрыторыя парафіяльных школ — гэта тэрыторыя Літўскага княства. На тэрыторыі Беларусі ўплыву каталіцызму быў пакуль-што нязначны і няпрыкметны. Каталіцкіх школ у першай палове XVI ст. яшчэ ня было.

Вуніянцыя школы. У XV і першай палове XVI ст. яшчэ ня была ўтворана ўласьціва вуніянская школа. Сама ідэя царкоўнай вуніі ня была ажыцьцёўлена. Пры гэтых умовах рымскаму біскупу прыходзілася рабіць заходы з мэтай аднаўленьня разорванай у канцы XV ст. царкоўнай вуніі. Папа Грыгоры XIII звярнуў на гэта асаблівую ўвагу і з гэтай мэтай утварыў грэцкую колегію (1573) для падняцьця асьветы ў грэцкім народзе, што можа быць ажыцьцёўлена толькі пры дапамозе вуніі. Колегія мела сваім заданьнем выхоўваць змаганьнікаў за вунію з Рымам.

Пратэстанская школа. Школы, заснаваныя пратэстантамі, паяўляюцца на Беларусі з паловы XVI ст. Закладчыкам пратэстанскай школы ў Вільні быў Ян Вінклер — лютаранскі казалнік. Гэтакія-ж школы былі заснаваны ў Коўне, Віцебску, Мерачы. Магнаты-кальвіністы, закладаючы царкоўную супольню, адначасна пры ёй адчынялі і школу. Кальвінскія школы былі адчынены пры супольнях у Вільні (Мікола Радзівіл), Біржанах, але іх разьвіцьцё прыпадае на канец XVI ст. Пратэстанскія школы на Беларусі спачатку мелі гэтакі-ж характар, як школы гэтага-ж тыпу ў Нямеччыне. Школа здавальняла толькі профэсійна-царкоўныя інтарэсы. Гэтакі-ж конфэсійнальны характар мелі і кальвінскія школы. Але пратэстанскія школы, дзякуючы свабодным сваім адносінам да царкоўнае традыцыі, істотна адрозьніваліся ад школ праваслаўных і каталіцкіх, а гэта зьяўлялася вельмі важнай крыніцай разьвіцьця свабоднае крытычнае мысьлі.

9. Люблінская вунія.

Нахіл шляхты да вуніі. Ашляхецваньне дзяржаўнага і грамадзянскага ўкладу Літвы-Беларусі паставіла зноў на чаргу пытаньне аб

вуніі. Шляхта вельмі добра разумела канечнасьць вуніі з Польшчай і глядзела на гэтую вунію, як на сродак для барацьбы з магнацтвам. Напружанае знадворнае палажэньне гэтак сама штурхала шляхту ў бок вуніі. На Віленскім сойме 1563 г. шляхта дабілася пастановы аб пасланьні соймавай дэлегацыі для перагавораў аб вуніі, але з захаваньнем унутранае аўтономіі. Перагаворы з палякамі не далі ніякіх рэзультатаў з тае прычыны, што ідэалам палякаў была інкорпарацыя Вялікага Княства Літоўскага. Перагаворы на Варшаўскім сойме 1564 году не далі ніякіх рэзультатаў, хаця літоўская дэлегацыя патрабавала толькі захаваньня асобных законаў і ўстанаўленьня асобных судоў і адміністрацыі. Па сканчэньні сойму Жыгімонт II апублікаваў ад імя свайго і сваіх патомкаў адмову ад сваіх „дэдчных“ праў на Літву з перадачай гэтых Польшчы.

Люблінскі сойм. Спробы літоўска-польскага ўраду прывесць і ліцьвінаў і палякаў да унітарнае ўмовы дагэтуль канчаліся няўдачна. Для канчатковага вырашэньня унітарнага пытаньня Жыгімонт-Аўгуст склікаў сойм у Любліне. Палякі праланавалі завязаць вунію на прынцыпах вуніі 1501 году. Літоўскія магнаты не маглі прыняць гэтых умоваў. Жадаючы выратаваць становішча, літоўская дэлегацыя пакінула Люблін. У іх адсутнасьці палякі далучылі да Польшчы Падляшша і Валынь. Праз два дні была далучана і Кіеўшчына. Літоўскім паслом прышлося вярнуцца назад у Люблін. Адарваўшы ад Літвы гэтак панадныя для Польшчы землі, палякі ўжо ня ўпіраліся на поўнай інкорпарацыі Літвы і згаджаліся зрабіць ліцьвінам пэўныя ўступкі.

Люблінская вунія 1569 году. На падставе акту аб вуніі ад 1-га ліпеня 1569 году Літоўска-Беларуская дзяржава была пазбаўлена значнай часткі тэрыторыі: Падляшша, Валыні, Кіеўшчыны і Літоўскага Падольля. Літва і Польшча складаюць адну дзяржаву з адным гаспадаром, які абіраецца супольна ліцьвінамі і палякамі і карануецца ў Кракаве. Рада і сойм павінны быць супольны. Замежная політыка вядзецца ад імя абодвух народаў: завязаньне ўмоваў, адпраўленьне паслоў адбываецца з ведама і згоды абодвух народаў. Устанаўліваецца агульная монэта. Але Літва захоўвае свае законы, суды і ўрады. Палякі і ліцьвіны атрымліваюць права набываць усюды сабе маемасьць. Старыя наданьні застаюцца ў сіле. Урады ганаровыя і службовыя могуць раздавацца толькі асобам, прысягнуўшым каралю і кароне польскай. Шляхціцы і іх падданыя звальняюцца ад выплаты ўсялякіх падаткаў пры продажы сваіх сельска-гаспадарчых прадуктаў унутры дзяржавы або пры вывазе за граніцу. Люблінская вунія 1569 году падсумавала вынікі працяжнай барацьбы палякаў за вунію. Парлямэнтарная вунія 1569 году ўстанаўлівала дыктатуру шляхецтва. Політычная роль магнатаў скончылася. Яны ўтрацілі магчымасьць прымаць удзел на пасяджэньнях сойму па асабістаму запрашэньню вялікага князя.

Зьмест.

I.

Тэрыторыя і яе мінулае.

	Стр.
1. Агульны выгляд	3
2. Мінулае тэрыторыі	6
3. Дагістарычнае мінулае славян	9
4. Славяне ў эпоху калянізацыі	14
5. Калянізацыя тэрыторыі Беларусі і ўтварэньне беларускага народу	19
6. Гісторыя беларускага пляменьня да паловы XI стагодзьдзя	22
А). Эпоха пляменных саюзаў	—
Б). Утварэньне дынастычнае дзяржавы	24
В). Гандлёвыя сувязі Беларусі	28
Г). Грамадзянства ў эпоху дынастычнае дзяржавы	34
Д). Дзяржаўны ўклад	35
Е). Хрысьціянізацыя Беларусі	36
Ж). Праўныя погляды	39

II.

Беларускія землі ў XI—XIII в.

1. Утварэньне самастойных зямель-краін	41
--	----

III.

Беларускія землі ў эпоху самастойнасьці.

1. Гісторыя Смаленскае, Тураўскае і Полацкае зямель	49
2. Народная гаспадарка	58
3. Грамадзянскі ўклад	60
4. Політычны ўклад	62
5. Царква і дзяржава	64
6. Законадаўства	66
7. духоўная культура	68
8. Політычныя тэорыі	71
9. Культурныя ўплывы	72

IV.

Беларусь у складзе Вялікага Княства Літоўскага.

1. Утварэнне дынастычнае дзяржавы	73
2. Магнацкая фэодалная монархія	85
А). Літоўска-польскія вуні	—
Б). Нацыянальна-політычная барацьба ў XV ст. і лёс вуні	88
В). Літва і краіны ў XV ст.	90
Г). Літоўска-Беларуская дзяржава ў барацьбе су- проць вуні	91
Д). Замежная політыка Літоўска-Беларускае дзяр- жавы ў XV і першай палове XVI стагоддзя	93
Е). Нацыянальны склад Літоўска-Беларускае дзяр- жавы	96
Ж). Краінныя констытуцыі	97
3). Народная гаспадарка ў XV і першай палове XVI стагоддзя	100
І). Грамадзянскі ўклад	103
1. Ваенна-служылая кляса	—
2. Мяшчане	105
3. Сельскае насяленьне	107
К). Політычны ўклад	108
Л). Царква і дзяржава	110
М). Законадаўства	112
Н). Культурныя ўплывы	114

V.

Пачатак шляхецкае фэодалнае дзяржавы.

1. Літоўска-польскія адносіны	115
2. Знадворныя адносіны	116
3. Аграрная рэформа	118
4. Політычнае ўмацаванне шляхецтва	120
5. Царкоўна-рэлігійныя адносіны	121
6. Законадаўства і суд	123
7. Беларускае адраджэнне	125
8. Школа	129
9. Люблінская вунія	131

